

योगने आत्मराज असून होऊन मत्तः। वैराग्यसि-
द्धरूप प्रसाद देतो. १८ जो वैराग्यदशा प्राप्त झाली
असता ईश्वराचा कंठ लागून हा सर्व संसार वनमप्राय
भासतो, १९ ज्याप्रमाणे आपल्या प्रिय पतीच्या वि-
योगाने बिरहिणी स्त्रीस जिवंत राहणे देखिल नकोसे
होते, त्याप्रमाणे संसारातील सर्व सुखे त्याला सरोवर दुः-
खवत् भासतात. २० ईश्वराचे अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न
होण्याचे पूर्वी त्याच्या ध्यासाने तन्मयता प्राप्त होते,
अशी बोधाची योग्यता आहे. २१ वास्तव, ज्याच्या
मनात मोक्ष प्राप्त व्हावा अशी इच्छा असेल, त्याने
स्वधर्माचे परम आस्थेने आचरण करावे. २२

स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण असला तरी
[आचरण्यास सुलभ अशा] परधर्मापेक्षा तो
श्रेष्ठ आहे. स्वभावनियत जे कर्म, ते केल्याने
मनुष्य पापाने लिप्त होत नाही. ॥ ४७ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास क-
ठीण असला, तरी त्यापासून परिणामी जे फल प्राप्त
होणार त्यावर लक्ष ठेविले पाहिजे. २३ हे धनंजया,
कडुलिंबाचे सेवन केले असता जर आपल्याला सुख
होत असेल, तर त्याच्या कडुपणास कंटाळू नये. २४
केळ विण्याचे पूर्वी तिच्याकडे पाहून निराशा होते;
आणि तशा स्थितीतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिज-
पासून उत्तम फल कोटून प्राप्त होणार ! २५ ज्याप्रमा-
ने, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असे म्हणून जर
त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच
की ! २६ आणि आपली आई जरी क्रूर असली,
तरी ज्या तिच्या प्रेमातुळे आपण जगतो, ते तिचे प्रेम
काही बाकडे नाही; २७ एरवी दुसऱ्या स्त्रिया जरी
रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय
करावयाच्या आहेत ! २८ अरे, पाण्यापेक्षा तुपांत
पुष्कळ गुण आहेत हे सरे; पण माशाला तुपांत ठेवले
असता तो जगेळ का ! २९ हे पद्मा—जो वचनांग
सर्व जगाला विष आहे, तोच त्यातील किड्याला
अमृत आहे; आणि गूळ—जो मान्या जगाला गोड
आहे, तोच त्या किड्याचा मृत्यु आहे ! ३० म्हणून,
ज्याला जे विदिन कर्म रुग्णितले आहे, की ज्याच्या
आचरणाने संसाराचे बंधन तुटते, ते कितीही कष्टसाध्य
असले तरी त्याने त्याचेच आचरण करावे. ३१ पण

तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याने
आचरण केले, तर पापाने बालण्याचे काम होण्याचे
केल्याप्रमाणे होऊन उलट ते दुःखाला मात्र कारण
होईल. ३२ याकरिता, आपल्या जानिस्वभावांनुसार
आपल्या वाट्यास जे कर्म आलेले आहे, त्याचे जो
आचरण करतो, त्याने कर्मबंधाला जिकले; (तो
कर्मबंधनापासून मुक्त झाला;) ३३ आणि म्हणूनच,
अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेच आचरण
करण्याविषयी नियम नको का करावाला ! ३४ तर
आत्मा जोपावेतो दृष्ट झाला नाही, तोपर्यंत कर्म
करण्याचे राहील काय ! [नाही. ते अवश्य केलेच
पाहिजे,] आणि कर्म करावयाचे म्हटले म्हणजे प्रथम
कष्ट आहेत. ३५

हे कौतेया, स्वभावसिद्ध जे कर्म, त्यामध्ये
जरी दोष असला, तरी ते सोडू नये; कारण,
जसा धुराने अग्नि व्यापिलेला आहे, तसे
सर्व कर्मांचे आरंभ दोषाने व्यापिलेले आहेत. ४८

याचकरिता, कोणतेही कर्म केले तरी जर प्रारंभी
आयास पडतात, तर स्वधर्माचे आचरण केले अ-
सता दोष का लागेल सांग बरे ! ३६ अरे, सरळ
वाटेने चालावयाचे झाले तरी पायांलाच शीण घाव-
याचा; आणि आडरावात मटकावयाचे झाले तरी
तीच स्थिति ! ३७ अर्जुना, हे बघ—वाटेने जाताना
पदरांत शिळा किंवा शिंदारी (फराळाचे) ही दोन्ही
जरी बांधली, तरी ओसें सारखेच होत. परंतु जे वि-
साव्याचे (मुकामाचे) ठिकाणी घुसकर होईल तेच घ्यावे,
३८ बाकी धान्य आणि भूत काढताना अम सारखेच
पडतात, अथवा साण्याकरिता किंवा होमाकरिता मांस
शिजविण्याचे अमही सारखेच आहेत; ३९ हे विचक्षणा,
दही किंवा पाणी यांच्या घुसळण्याचे अम सारखेच, अथवा
वाळू किंवा तीळ घाण्यात गाळण्याचे अम सारखेच;
४० हे बघ, अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरिता किंवा
एरवी विस्तव पेटविण्याचे वेळी धूर हा दोघांसही
सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लक्षाची बायको
किंवा एखादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेही पोषण कर-
ण्यास जर सारखाच खच लागतो, तर मग एखाडू
स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग का लावून घ्यावा
४२ अरे, आपला शत्रु पाठीस लागून असला असा
त्याने जर अतिशय लगत केलेला आहे, आणि आत

गा वाढीं लागला काई । मरण न जुकेचि पाहीं ।
तरी समोरका काई । आगळें न कीजे ॥४३॥ कु
ळकी दांडयाचे घाये । परचर रिगाकीहि जरी साहे ।
तरी स्वपतीतें वांछे । साडिलें कीं ॥४४॥ तैसे आव
डतेंही करणें । न निपजे शिणल्याविणें । तरी विहित
बारे कोणें । बोकें भारी ॥४५॥ वरी थोडोचि अमृत
घेता । सर्वस्व बेंचो का पंडुसुता । जेणें जोडे जी-
विता । अक्षयव ॥४६॥ बेर कांढ्या मोळें वेंचूनि ।
विष पियावें घेऊनि । आत्महत्येसि निमोनि । जा-
विजे जेणें ॥४७॥ तैसे जाचुनिचां इंद्रियें । वेंचूनि
आयुष्याचेनि दियें । सांचके पापीं आन आहे ।
दुःखाचाचूनि ॥४८॥ म्हणोनि करावा स्वधर्म । जो
करितां हिरोनि घे अम । उचित देईल परम । पुरु-
षार्थराजें ॥४९॥ याकारणें किराटी । स्वधर्माचिये
राहता । न विसंबिजे संकटी । सिद्धमंत्रु जैसा
॥५०॥ कां नाव जैसी उदरी । महारोगी दिव्यो-
षधी । न विसंबिजे तथा जुद्धी । स्वकर्म येथ
॥५१॥ मग ययाचि गा कपिध्वजा । स्वकर्माचिया
महापूजा । तोषला ईशु तमरजा । झाडां करुनि
॥५२॥ शुद्ध सत्त्वाचिया वाटा । आणी आपुली उ-
त्कंठा । भव स्वर्ग काळकूटा । ऐसे दावी ॥५३॥
जियें वैराग्य येणें बोले । मागां ससिद्धी रूप केलें ।
किंबहुना तें आपुलें । भेळवी खांणें ॥५४॥ मग जि-
विक्रिया हे भोये । पुरुष सर्वत्र जैसा होये । कां
जाकीहि जें काहे । तें आतां सांगों ॥५५॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥

अन्वय—सर्वत्र असक्तबुद्धिः, जितात्मा, विगतस्पृहः
[नरः] परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छति. ॥५५॥

१ समोर डबें राहून. २ मरून. ३ दिवस.
४ परिहार करितो. ५ मोक्ष ६ अर्जुनाच्या ध्वजावर
कपिभेड मारुनि विराजमान असे म्हणून त्याला 'कपिध्वज'
म्हणतात. ७ नाश करून. ८ मागे पंचचाळिसाव्या
श्लोकात. ९ स्थान. १० वैराग्यभूमिका. ११ पूर्णत्वास
पावलेला. १२ पाद्य. १३ सांपडत नाही. १४ जाळ्यांत

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही मांडलेसे जें
'मुंकिरें । तेथ मीगुडे तो वांगुरें । वारा जैसा ॥५६॥
पें परिपाकाचिये बेळे । फळ देठ ना देठु फळें । न
धरे तैसे जेह सुंळें । सर्वत्र होय ॥५७॥ पुत्र वित्त
कळत्र । हे आळिवाही स्वतंत्र । माझें न म्हणें पात्र ।
विषाचें जैसें ॥५८॥ हें असो विषयजाती । जुद्धी
पोळकी ऐसी मावौती । पाडलें घेऊनि एकांती ।
हृदयाच्या रिबे ॥५९॥ ऐसया अंतःकरण । वाझ
येतां तयाची आण । न मोडी समर्था भेणें । दासी
जैसी ॥६०॥ तैसे ऐक्याचिये सुटी । माजिवेंडें
चित्त किराटी । करुनि वेधीं नेहंटी । आत्मयाच्या ६१
तेव्हा दृष्टादृष्टे स्पृहे । निर्मणें जाळेंचि आहे । आगीं
दहपळिया धुंयें । राहिजे जैसें ॥६२॥ म्हणोनि नि-
यामिकियां मानसी । स्पृहा नासोनि जाय आपैसी ।
किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ॥६३॥ पें अ-
न्यथा बोधु आववा । मावळोनि तथा पांडवा । बोध-
मात्रीचि जीवा । ठावो होय ॥६४॥ धरवेंणी वेंचें
सरे । तैसे भोगें प्राचीन पुरे । नवें तंव नुपेंकरे ।
कांहीचि करूं ॥६५॥ ऐसी कर्म साम्यद्वया । होय
तेथ बीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा
॥६६॥ रात्रीची चौपाहरी । वेंचळिया अवधारी ।
ढोळयां तैमारी । मिळे जैसा ॥६७॥ कां येऊनि फ-
ळाचा घड । पारंपरी केळीची वाढ । श्रीगुरु भे-
टोनि करी पाढ । बुभुक्षे तैसा ॥६८॥ मग आळि-
गिला पूर्णिमा । जैसा उणीव सांडी चंद्रमा । तैसें
होय बीरोत्तमा । गुरुकृपा तथा ॥६९॥ तेव्हा अबोध-
मात्र असे । तो तंव तथा कृपा नासे । तेथ निशी-
सवें जैसें । आचारें जाय ॥७०॥ तैसी अबोधाचिये
कुशी । कर्म कर्ता कार्य ऐसी । त्रिपुटी असे ते जैसी ।
गामिणी मारिली ॥७१॥ तैसेचि अबोधनाशासवें ।

१५ निर्जिव. १६ स्त्री. १७ भयानें. १८ मध्वें. १९
छदी. २० कावतो. २१ इहपर विषयांची इच्छा करी. २२
नाहोशी; नष्ट. २३ धुरानें. २४ दुःकृमांत असलेल्या. २५
इच्छा. २६ कुतर्क. २७ सांचवणीचें पाणी. २८ संपदें.
२९ उत्पन्न न होय. ३० सुरें. ३१ थांबवी; बंद करी.
३२ जिहासला. ३३ अज्ञान.

मरण चुकतच नाही असें जर आहे, तर त्याच्या समोर उभें राहून दोन हात कां करूं नयेत ? ४३ कुलखी दुसऱ्याचे घरांत शिरूनही जर तिला दांडक्याचा मार सोसावा लागतो, तर तिनें आपला पतिव्रथ सोडला असें नाही का होत ? ४४ त्याप्रमाणें, पाहिजे तें कर्म केलें असताही जर दुःख सोसावें लागतें, तर, बापा, स्वधर्माचरण कठीण असें कोणत्या तोंडांनें म्हणता येईल ? ४५ हे पांडुसुता, ज्या अमृतसेवनानें अमरत्व प्राप्त होतें, त्याच्या अल्पप्राप्तिकरिताहो सर्वस्व कां स्वर्चं करूं नये ? ४६ आणि ज्या विषाचें सेवन केलें असतां सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्याचें पातक लागतें, तें विष विकत घेऊन कां घ्यावें ? ४७ त्याप्रमाणें, इंद्रियांना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा सचय केला असतां दुःखावाचून दुसरें कल आहे काय ? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमांचा परिहार करून, उचित अशा परमपुरुषार्थाची—सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची—प्राप्ति करून देईल. ४९ याकरितां, स्वधर्माचें आचरण सोडूं नये. ज्याप्रमाणें संकटसमर्थीही सिद्धवंत विसरूं नये, १५० अथवा समुद्रांत पडलेल्यानें नाव सोडूं नये, किंवा महारोग्यानें दिव्योषधीचा त्याग करूं नये, त्याप्रमाणें स्वकर्माचें आचरण सोडूं नये. ५१ मग, हे कविध्वजा, याच स्वकर्मरूप महारूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर तम व रज या गुणांचा नाश करून ५२ आपल्या उत्कृष्टेला शुद्धस्त्वगुणांच्या मार्गाला लावितो, आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषाप्रमाणें आहेत असें वाटावयास लावितो. नंतर, ५३ पूर्वा वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन केलें, तें आपलें वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो. ५४ मग ही वैराग्यभूमिका जिकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आतां सांगों. ५५

ज्याची बुद्धि कोठेही आसक्त होत नाही, व जो जिवेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो. ॥४९॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यांत इकडून तिकडे जाताना अडकत नाही, तसा, देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यांत तो असूनही, सांपडत नाही. ५६ हें पहा—पिकलेलें फळ जसें देंढाला धरीत नाही,

किंवा देंढही त्याला धरीत नाही, तसें संसाराद्विकाररहित सर्व प्रेम निर्जीव होतें. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री हीं आपल्या आपल्या तन्नानें बागत असलीं तरी तो 'हीं माझीं आहेत' असें न म्हणतां त्यांचा विषाप्रमाणें त्याग करतो. ५८ फार काय सांगवें ! कडत पदार्थाच्या योगें हाताला चटका बसताच जसा मनुष्य हात मागे घेतो, तशी त्याची बुद्धि विषबापासून मार्गे परतून आत्मविचाराकडे लागते. ५९ अशा प्रकारें अंतःकरण हें इंद्रियद्वारा विषयाकडे न जाण्याविषयी बाची रापथ मोडीत नाही. जशी स्वाधीच्या मन्यानें दासी आज्ञा मोडीत नाही, १६० तसें, अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीमध्ये चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो. ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेंत पुरला म्हणजे धूर आपोआप राहतो, तशी इह-परं विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते; ६२ म्हणून, मनाचा निग्रह झाला म्हणजे इच्छा आपोआप नाहीशी होते; फार सांगून काय करावयाचें आहे ! अशी भूमिका साधकाला प्राप्त होते. ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा मावळून त्याला सारा बोधच प्राप्त होतो. ६४ जसें सांचबिलेलें पाणी रोज स्वर्च केलें म्हणजे तें सरतें, तसें प्रारब्धकर्म हें भोगातीं सरतें, आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळे नवीन कर्म उत्पन्न होत नाही. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारें सर्व कर्मांची क्षीणदशा झाली म्हणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते. ६६ हें पहा—रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य दृष्टीस पडतो; ६७ अथवा फळाचा पड येऊन तो ज्याप्रमाणें केळींची वाढ खुंगवितो, त्याप्रमाणें, श्रीगुरू हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची सटपट बंद करतात. ६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली म्हणजे ज्याप्रमाणें चंद्राचे ठिकाणीं मुळीच उणीव रहात नाही, त्याप्रमाणें गुरुरूपा झाली म्हणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव राहत नाही. ६९ त्या वेळीं, अज्ञान म्हणून जेवढें असतें, तेवढें तर त्याच्या रुपनेच नष्ट होतें, आणि राज गेल्यावर अंधार नाहीसा होतो; १७० त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे, त्याच्या पोटांत जी कर्म, कर्ता आणि कार्य ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते. जशी गर्मिणी मारली म्हणजे पोटांतला गर्म निराळा मारावा लागत नाही—तो, आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा

नासे क्रियाजात आनवे । ऐसा समूह संभवे । सं-
न्यासु हा ॥७२॥ येणें मूळज्ञानसंन्यासे । दयाचा
जेथ ठावो पुढे । तेथ मुखांवे तें आपैलें । तोचि
आहे ॥७३॥ चेष्टिक्यावेरी पाहीं । स्वमीचिया तिये
कोही । आपणपातें काई । काहुं आइजे ॥७४॥ तें
मी नेणें आतां जाणें । हें सरकें तथा दुःस्वप्न ।
आका ज्ञानुद्देश्याविहीन । चिदाकाश ॥७५॥ मुखा-
भासेंसीं आरिखा । परीता नेकिया कीरेशा । पाहा
तेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ॥७६॥ तैसें नेणें
जें गेळें । तेणें जाणेंही नेळें । मग निष्क्रिय उरळें ।
चिन्मात्राचि ॥७७॥ तेथ स्वभावें धर्मजया । नाहीं
कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तथा । नै-
ष्कर्म्युं ऐसा ॥७८॥ तें आपुळें आपणपें । असतचि
होऊनि आरोपे । तरंग कां वायुकोपें । समुद्र जैसा
॥७९॥ तैसें न होणें निफजे । ते नैष्कर्म्यासिद्धि जा-
णिजे । सर्वसिद्धींत सहजें । परम हेचि ॥ ९८० ॥
देवळाचिया कामा कळसु । उपरम गंगेसी सिंधु
प्रवेशु । कां लवणझुडी कसु । सोळावा जैसा ॥८१॥
तैसें आपुळें नेणें । केडिजे कां जाणें । तेंहि नि-
कूनि असजें । ऐसी जे दशा ॥८२॥ तियेपरतें काहीं ।
नियज्जणें येथ नाहीं । म्हणौनि म्हणिए पाहीं । परम-
सिद्धि ते ॥ ८३ ॥

सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽमोति निबोध मे ।
समासेनैव कौतये निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

अन्वय—कौन्तेय, सिद्धि प्राप्तः [नरः] यथा ब्रह्म आ-
मोति, तथा मे समासेन एव निबोध; च या इव ब्रह्मप्राप्तिः
सा ज्ञानस्य परानिष्ठा [वर्तते] . ॥ ५० ॥

१ जाणवें, २ जाणें ज्ञानावर, ३ हाता. ४ ज्ञानस्व-
रूप, ५ मुखावें जें प्रतिनिध दिसवें त्यासह. ६ क्रियावहित.
७ ज्ञान माय. ८ नांव, ९ प्राप्तीच्या वेळेस. १० व्यापतो.
११ स्थिर होवें. १२ ब्रह्मस्वरूप. १३ अग्रोमध्ये, १४ का-

परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोणी आत्म-
निधि । श्रीगुरुकृपाकाठिने । काकीं पावे ॥ ८४ ॥
उदयजताचि दिवकर । प्रकाशुचि भीते आंधार ।
कां दीपसंगें कापुन । दीपुचि होय ॥८५॥ तथा कव-
णाची कणिका । मिळतलेंचो उदका । उदकाचि हो-
ऊनि देखा । ठाके जेविं ॥८६॥ कां मिश्रित चेव-
किया । स्वमैसीं बीद बापा । आकनि आपणपया ।
मिके जैसा ॥८७॥ तैसें जया कोणहासि देवें । गुरु-
वाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसवें । आप-
णया वृत्ती ॥८८॥ तथासीं मग कर्म करणें । हें बो-
किल्लचि करणें । आकाशा येणें जाणें । आहे काई
॥८९॥ म्हणौनि तथासि काहीं । त्रिशुद्धि करणें
नाहीं । परी ऐलें जरी हें काहीं । नव्हेजया ॥९०॥
काना वचनाचिये भेटी । सरिताचि पें किरीटी ।
वसेतु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ॥९१॥ येण्ही
स्वकर्माचेनि वेईहीं । काम्यनिषिद्धाचिया ह्मणौनि ।
रजतमें कीर दोन्ही । जाळिळीं आधीं ॥९२॥ पुत्र
वित्त परकोक । यथा तिहींचा अभिलाषु । परी
होय पाइई । हेंही जाळें ॥९३॥ इद्रियें सैरा प-
दार्थी । रिगतां बिदाळकीं होती । तिचें प्रत्याहार-
तीर्थी । च्हाणिळीं कीर ॥९४॥ आणि स्वधर्माचें फळ ।
ईश्वरीं अर्पुनि सकळ । वेऊनि केलें अडळ । वैराग्य-
पद ॥९५॥ ऐसी आत्मसाक्षात्कारी । कामे ज्ञानाची
बळैरी । ते सामुग्री कीर पुरी । मेळविली ॥ ९६ ॥
आणि तेचि समयीं । सद्गुरु भेटके पाहीं । तेवींचि
तिहीं काहीं । बांचिजेनीं ॥९७॥ परी बोलुद वेतलेंचो ।
काय कामे आपकां ठावो । कां उदयजताची
दिवो^१ । मध्यान्ह होया ॥९८॥ सुशेत्री आणि बोलटें^२ ।

छात्री. १५ इच्छा. १६ सेवक. १७ उत्कृष्ट दशा. १८
प्रतरणा केली नाहीं. १९ मूळ स्थिति. २० दिवस. २१
पर्यंत्यानें भिजव्यावर.

नाश होतो. अशा प्रकारे सर्व कर्मांचा समूह नाश होणे बालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो. ७२ त्यामुळे अज्ञानाच्या त्यागाने सर्व दृश्य पदार्थ नष्टवून झाले म्हणजे मग जाणाऱ्याचे जे ते तो आपोआप स्वतःच होतो. ७३ असे पद्म-मनुष्य शोपेतून जागा शाल्यानंतर, आपण होईत बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नांत भ्रम झाला होता, तो सत्य मानून त्यातून आपल्याला काढण्याविषयी तो सटपट करील काय ! ७४ त्याप्रमाणे, मला कळत नाही, मी आता समजून घेईन, हे त्याचे दुःस्वप्न नष्ट होतें, आणि होय व ज्ञाता हे जाऊन तो केवळ ज्ञानमात्र होतो. ७५ अर्जुना, प्रतिबिंबासहित आरसा दूर नेल्यावर ज्याप्रमाणे पाझणारा हा पाझतेपणाशिवाय असतो, ७६ त्याप्रमाणे, अज्ञान जे जाते ते एकटे न जाता ज्ञानालाही घेऊन जाते. मग केवळ निष्क्रिय असे ज्ञानमात्र उरते. ७७ अर्जुना, या नैष्कर्म्यभूमिकेच्या ठिकाणी स्वभावतः कोणतीच क्रिया नाही, म्हणून त्या स्थितीला नैष्कर्म्यसिद्धि असे म्हणतात. ७८ ते आपले स्वरूप असून, नसणेपणाच्या भ्रमामुळे जो असणेपणा येतो तोही जाऊन केवळ असणेपणा राहतो. जसा वायूच्या उपाधीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या लाटा वायु नाहीसा झाला म्हणजे आपोआप पाण्याशी ऐक्य पावतात. ७९ असे कोणतेही कर्म न होणे अशी जी स्थिति, तिला नैष्कर्म्यसिद्धि म्हणतात; आणि हीच साहजिकतः सर्व सिद्धीत मुख्य होय. १८० कळस बसल्यावर जसा देवळाच्या कामाचा शेवट होतो; अथवा गंगा समुद्रात पावली म्हणजे जसे पुढे तिचे नांव राहत नाही; किंवा सोने शुद्ध करीत असता सोळा आणि कस लागला म्हणजे ज्याप्रमाणे शुद्ध करण्याची क्रिया बंद होते, ८१ त्याप्रमाणे, आपले अज्ञान ज्या ज्ञानाने नाहीसे केले, ते ज्ञानही जेव्हा नाहीसे होईल अशी जी स्थिति, ८२ तिच्यापेक्षा दुसरे काही प्राप्त होणे राहत नाही; म्हणून तिला परमसिद्धि असे म्हणतात. ८३

कौंतेया, ही ज्ञाननिष्ठायोग्यवारूप सिद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते ते मी संक्षेपानेच सांगतो, ते समजून घे. ही जी ब्रह्मप्राप्ति, तीच ज्ञानाची परमसीमा होय. ॥९०॥

पण श्रीगुरुपेक्षा योग्य ज्या कोणा भाग्यवान पुढे पास ही आत्मसिद्धि प्राप्त होते; ८४ सूर्य उगवताच जसा अंधाराचाच प्रकाश होतो, किंवा दिव्याच्या ज्योतीस कापूर लागताच तो दिवा होतो; ८५ अथवा मिठाचा सडा पाण्यात मिळविताच जसा जलरूप होऊन राहतो; ८६ किंवा निजलेल्या मनुष्यास जागे केल्यावर मिथ्या स्वप्नासह शोप नाहीशी होऊन तो आपल्या मूळस्वरूपाप्रत प्राप्त होतो; ८७ तशी देवयोगाने ज्या कोणाची वृत्ति गुरुवाक्यश्रवणाबरोबर भेदाचा नाश करून स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होते. ८८ मग त्याला काहीएक कर्म करण्याचे उरते असे कोण म्हणेल ! पद्म की, आकाश सर्वत्र मरलेले असल्यामुळे, त्याला इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येणे घडते का ! ८९ म्हणून, ज्यास आत्मसिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्याला सरोवर काहीएक कर्तव्य उरत नाही. परंतु ज्या साधकाला इतका अधिकार प्राप्त झाला नसेल, (असंभावना व विपरीत भावना हे दोष असल्यामुळे बुद्धीचा निश्चय झालेला नसेल;) ९० अर्जुना, कोणी एक साधक-जो तीव्र अधिकारी आहे, तो, श्रीगुरुंच्या वचनाची व त्याच्या कानाची गाठ पडण्याबरोबर ब्रह्मस्वरूप होतो. ९१ एरवी, ज्या मंदाधिकारी साधकाने स्वकर्मरूप अधीनस्थे काम्यकर्मे व निषिद्धकर्म या इंधनाने एज व तम हे गुण अगोदर जाळून टाकले. ९२ नंतर पुत्र, विस (द्रव्य) स्वर्गादि लोक या तिहींचा काम (इच्छा) हा ज्याच्या स्वार्थाने होऊन घरी खेवक झाला. ९३ मित्र मित्र निषिद्ध विषयांचे ठायी प्रवेश केल्यामुळे इंदिवे-जी बिटाळली होती, ती, योगामध्ये प्रत्याहाररूपी तीर्थीस स्नान घालून पवित्र केली. ९४ आणखी, स्वधर्माच्या आचरणाने प्राप्त होणारे फळ ईश्वरास अर्पण करून त्याच्या प्रसादाने अक्षय्य वैराग्यपद प्राप्त करून घेतले. ९५ अशा प्रकारे, आत्मसाक्षात्काररूप जे ज्ञान, ते होण्याला जी साधने पाहिजेत ती सर्व सामुधी मिळविली; ९६ आणि तद्वात सद्गुरुंची गाठ पडली व त्यानीही प्रतरणाने करिता सम्यग्ज्ञानाचा उपदेश केला. ९७ परंतु ओषध बेतासणीच सात्काळ रोगाची निवृत्ति होऊन आपले मूळचे प्रकृतीची स्थिति प्राप्त होते काय ! अथवा प्रातःकाली सूर्य उगवताच मध्याह्नकाळ होतो काय ! ९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्य-

धीनही पेरिकें मोमटें । तरी आकोट फळ भेटे ।
 वरि वेळें कीं या ॥१९॥ जोडका मार्गु प्रांचळ ।
 निजका सुखंवाचाही मेळु । तरी पाविजे बांचूनि
 वेळु । कागेचि कीं ॥१०००॥ तसा बैराग्यालासु
 आका । वरि सद्गुरुही भेटका । जीवीं अंकुर
 फुटका । विवेकाचा ॥ १ ॥ तेणें ब्रह्म एक आयि ।
 बेर आचवीचि आति । हेही कीर प्रतीति ।
 गाळ केळी ॥२॥ परी तेंचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक
 सर्वोत्तम । मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ॥३॥ यया
 तिन्ही अवस्था पोटी । गिरवी जें या किरिटी ।
 तथा ज्ञानाखिही मिटी । दे जें वस्तु ॥४॥ ऐक्याचें
 एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहींचि
 झुरोनि बरे । जें कांहीं या ॥५॥ तियें ब्रह्मी ऐक्यपणें ।
 ब्रह्माचि होकनि असणें । तें क्रमेंचि करून तेणें ।
 बाबिजे पै ॥६॥ मुकेळियापासीं । बोगरिळें पडेमीं ।
 तो तृप्ति प्रतिप्राधीं । काहे जेवि ॥७॥ तैसा बैरा-
 ग्याचा वोकावा । विवेकाचा तो दिवा । आहुं-
 भितां आत्मटेवा । काडीचि तो ॥८॥ तरी भोगिजे
 आत्मकट्टी । बेबठी योगबतेची सिद्धी । जयाच्या
 आर्षीं निरवधी । केणें जाळी ॥९॥ तो जेणें क्रमें
 ब्रह्म । होणें करी या शुभम । तथा क्रमाचें आतां
 ब्रह्म । आहुं सांगों ॥१०१०॥

शुद्धया विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं निबन्धय च ।
 शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च

अन्वय—विशुद्धया शुद्धया युक्तः, च धृत्या आत्मानं
 निबन्धय, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, च रागद्वेषौ व्युदस्य; ५१

तरी शुद्ध वृत्तिक्रिया बादा । येऊन विवेकतीर्थ-
 तटा । शुद्धविद्यां मळकटा । शुद्धीचा तेणें ॥११॥
 अथ राहूनें वगळिको । प्रभा चंद्रें आकिगिकी ।

१ वाढिकेले, २ बहस्राज. ३ आश्रय. ४ पेटका अ-
 सता. ५ जोडकेळी; सोडकेळी. ६ आत्मस्वरूपां. ७
 आवकतें, ८ स्वकीया. ९ अंतरमुक्त वृत्ति. १० शुद्ध
 वेळी. ११ पूर्वकर्माच्या बोगातें. १२ प्रीति. १३ पूर्व-

तैसी शुद्धचें जडकी । आपणवां झुद्धि ॥१२॥ सां-
 झुनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी ।
 द्वंद्वस्यामै स्वीकृतनीं । पडकी तैसी ॥१३॥ आणि
 ज्ञानाऐसें भिडहार । नेवों नेवों निरंतर । इंद्रियां
 केके थोर । शब्दादिक जे ॥१४॥ ते रश्मिआळ
 काढलेया । मृगजळ जाय लया । तैसें धृतिरोवें
 तयां । पांचाही केके ॥१५॥ नेणतां अक्षमाचिया
 अन्न । खादलिया कीजे वमन । तैसीं बोकचिर्कीं
 सवासन । इंद्रियें विषयीं ॥१६॥ मय प्रत्यगावृत्ती
 चोबटें । लाविर्कीं गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें
 धुवटें । केळीं जेणें ॥१७॥ पाटीं सारिबकें धोरें तेणें ।
 बोधारकीं तियें करणें । मग मनैसीं योगधारणें ।
 मेळविर्कीं ॥१८॥ तेविचि प्राचीनं इष्टानिष्टं । मो-
 गेसीं बेउनी भेटे । तेथ देखिकियाही चोबटें । द्वेषु
 न करी ॥१९॥ ना गोमटेंचि विपायें । तें जाणूनि
 पुढां सुये । तथालागीं न होये । साभिकापु ॥१०२०॥
 यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेषे किरिटी । लज्जुनि गिरि-
 कपाटीं । निकुंजीं^{१४} वसे ॥ २१ ॥

विविक्तसेवी लज्वाशी यतवाकायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

अन्वय—विविक्तसेवी, लज्वाशी, यतवाकायमानसः,
 नित्यं ध्यानयोगपरः च वैराग्यं समुपाश्रितः [अस्ति]; ५२

गजवैजा सांडिकिया । वसवी वनस्थकिया ।
 अंगाचियाचि मांदिरी । एककेया ॥ २२ ॥ शर्मदै-
 मादिर्कीं सेके । न बोलजेंचि चाबळे । गुरुवाक्या-
 चेनि मेळें^{१५} । नेणे वेळु ॥२३॥ आणि आंगा बळ बावें ।
 गातारि क्षुधा जावें । कां भिजेचे पुरावे । मनोरथ
 ॥२४॥ भोजन करिताविशीं^{१६} । यया तिहींतें न
 केळी । आहारीं मिठी संवोशीं । माय न सुये ॥२५॥
 अन्नमोचिनि पोंबकें । हारपतां प्राणु पोळे । इतुकि-
 ताच्या गुहेंत. १४ निरंजन बनात. १५ जोकांच्या गडबडीनें.
 १६ समुदाय. १७ इंद्रियनिग्रह न मनोनिग्रह यांशींच. १८
 मननामुळें. १९ वेळी. २० अन्नपचन. २१ बडगामि.

दृष्टि झाली, व त्यांत उत्तम बीजही पेरलें, म्हणजे त्यास पुष्कळ पीक येतें, परंतु, अर्जुना, झाला वेळ लागतो; १९ उत्तम मार्ग असून ज्ञात चांगल्याची सोबतही मिळाली, तरी ज्या ठिकाणी आपल्यास जावयाचें असेल त्या ठिकाणी जाण्यास वेळ हा लागायचाच; १००० त्याप्रमाणें, वैराग्यही प्राप्त झालें, त्यांत सद्गुरूंचीही भेट झाली व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणांत इच्छा झाली; १ मग त्याच्या उपदेशानें, ब्रह्म एक सत्य आहे, व त्याचाचून इतर सर्व प्रपंच अतिरूप आहे, हें ऐकून साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला; २ परंतु असें जें सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म-ज्या ठिकाणी मोक्ष शब्दही नाहीसा होतो; ३ अर्जुना, साध्य साधक व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहीशी होते असें जें ज्ञान, तें ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी लय पावतें; ४ जेथें ऐक्याचा एकपणाही उरत नाही, व जेथें आनंदसुखाचा लेशही उरत नाही; व जेथें कांहीं न उरून जें उरतें, ५ असें जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी ऐक्य पावून राहणें तें क्रमानेंच प्राप्त होतें. ६ क्षुधितापुढें षड्स अन्नाचें ताट वाडून ठेवलेलें असलें, तरी तो एकदम तृप्त न होता प्रत्येक घासानें तृप्ति वाढतां वाढतां शेंबटल्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो; ७ त्याप्रमाणें, तो साधक वैराग्याच्या आश्रयानें व विवेकरूप दीपाच्या प्रकाशानें आत्मस्वरूपी ठेव्यास प्राप्त होतो; ८ तर आत्मरूप ऐश्वर्य मोगण्याची ज्या साधकाचे अंगी सरोसर योग्यता प्राप्त झाली, ९ तो ज्या क्रमानें ब्रह्म-प्राप्ति सुलभ करून घेतो, त्या क्रमाचें वर्म तुला सांगतो, ऐक. १०१०

जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें आपल्या चित्ताचें नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहींशी करून टाकतो. ॥ ९१ ॥

तर श्रीगुरूंनीं दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी तीर्थीच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुकून टाकतो; ११ मग ज्याप्रमाणें राहून प्राखलेली चंद्राची प्रभा त्यानें सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणें, बुद्धीचा शुद्धपणा-जो नानापकाच्या दुर्वासनांनीं भ्रष्ट झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थितीस प्राप्त होते. १२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुळांचा

अभिमान टाकून केवळ आपल्या विषयतीळाचें अनुकूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्मचित्तनातच रत होते. १३ जीवांचें आवडतें असें जें ज्ञान, तें नेऊन इंद्रियांनीं ज्या शब्दादिक विषयांला थोरपणा दिला, (प्रौढी वाढविली,) १४ ते पंचविषय, सूर्याचे किरण नाहीतसे झाले म्हणजे मृगजळ असें आपोआप नाहीतसे होतें, तसे धैर्यानें इंद्रियांचा रोख झाला म्हणजे आपोआप नाहीतसे होतात. १५ न स-मजतां भ्रष्टाच्या घरचें साल्लेलें अन्न जेथें कळल्यावर ओकून टाकावें लागतें, तशा अंतःकरणातील विषय-वासना इंद्रियांकडूनच ओकविल्या. १६ मग अंतर्मुख-वृत्तिरूपी जी शुद्धगंगा, तिच्या तीराळा वृत्ति आणून स्नान घातलें. याप्रमाणें ज्यानें वृत्ति शुद्ध केली; १७ नंतर सात्त्विक धैर्यानें तीं सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं, आणि मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावले; १८ त्याच-प्रमाणें, पूर्वकर्माच्या योगानें चांगले किंवा वाईट मोग प्राप्त झाले असतां वाईट मोगाविषयीं स्नेह करीत नाहीं; १९ अथवा सहज चांगला मोग मोगण्याचा समय आला असता त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाहीं; १०२० यामप्रमाणें, अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट मोगा-विषयीं हर्ष अथवा स्नेह टाकून, पर्वताचे गुहेंत अथवा निरंजन वनांत वास करितो; २१

जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, कायी, वाचा व मन यांना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयोगांत तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो; ॥ ९२ ॥

ज्या ठिकाणीं लोकांचा गळबळा नाही असें अरण्य पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करतो; तेथे समाज जर कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अवयवसमुदायाचाच असतो; २२ इंद्रियें व मन यांचा निघई इच्छे त्याची कोढा; न बोलणें हेंच त्याचें बोलणें; गुरूकृपाचे मननामुळे दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करण्यास त्यास वेळच कायत नाही; २३ आणि आपले अंशांत शक्ति बावी, व क्षुधा नाहीशी व्हावी, आणि जिद्धेचें मनोरथ पूर्ण व्हावे, २४ या तीनही गोष्टींची मोजक-प्रसंगीं पर्वां करीत नाही; आणि मिताहार करून पूर्ण संतुष्टता मिळवावी अशीही इच्छा करीत नाही; २५ अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि, त्याला जर कांहीं आहार दिला नाही, तर तो प्राणनाश करील, म्हणून

याचि भागु मोडकें । अचान करी ॥२६॥ आणि पर-
 दुकरें कामिकी । कुळवभू आंग न बाकी । निद्रा-
 कल्या न मोकली । आसन तेंसे ॥२७॥ दंडवताचेनि
 प्रसंगें । सुयी हन अंग कागे । बांधूनि येर नेचे ।
 रामस्थे तेथ ॥२८॥ देहनिर्वाहापुरतें । राहाटची
 हातापायातें । किंबहुना आपेंतें । सबाह्य केळें
 ॥२९॥ आणि मनाचा उंबर । वृत्तीसी देखों
 वेदी वीरा । तेथ कें बाग्यापौरा । अवकाशु असे
 ॥१०३०॥ ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणोनि
 बाह्यप्रदेश । आकळिळें आकाश । ध्यानाचें तें
 ॥११॥ गुरुवाचें उठविका । बोधी निश्चयो आपुला ।
 न्याहाळीं हातीं वेतका । अरिसा जैसा ॥१२॥ पै
 ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं ।
 ध्येयतें हे अवधारि । ध्यानरुडो गा ॥१३॥ तेथ
 ध्येय ध्यान ध्याता । बयां तिहीं एकरूपता । होच
 तब पंडुसुता । कीजे तें गा ॥१४॥ म्हणौनि
 तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानी जाका बहु । परी
 पुढां सुनि पशु । योगाभ्यासाचा ॥१५॥ अपा-
 नरंभ्रद्वय^१ । माझारीं धनंजया । पाण्णी^२ पिडूनियां ।
 कांवर्यभूळ ॥१६॥ आकुंचूनि अथ । देऊनि तिन्ही
 बंध । करुनि एकवद् । वायू मेही ॥१७॥ कुंड-
 किनी जागळनि । मध्यमा विकारुनि । आभारादि
 मेदूनि । आज्ञावरी ॥१८॥ सहजदकाचा मेघु । पी-
 यूस बघौनि चांगु । तो मूळवरी बोधु । आणूनियां
 ॥१९॥ नाचतया पुण्यगिरी । चिह्नैरवाच्यो स्वाररीं ।
 मवपचनाची जीव 'पु'री । वाडूनियां ॥१००॥ जा-
 किचा बोधाचा गाठो । मेळावा सुनि हा पुढां ।
 ध्यान मागिकीकडां । स्वैरंभ केळें ॥११॥ आणि
 ध्यान योग दोघी । हयें आत्मतत्त्वज्ञानी । पैठी^३ हो

आवया निर्विघ्नी । ज्ञात्रीचि तेजें ॥१२॥ वीतरंगा-
 तेंसारिखा । जोहूनि ठेविका सखा । तो आचवि-
 याचि भूमिका । सवें चाके ॥१३॥ पहिले दिसे
 तबवरी । दिठीतें न संदी दीपु जरी । तरी कें आहे
 अवसरी । देखावया ॥१४॥ तेंसे मोक्षीं प्रवर्तकचा ।
 वृत्ती ब्रह्मी जाय कया । तब वैराग्य आधी तया ।
 भंगु कैचा ॥१५॥ म्हणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु
 तो सभाग्यु । करुनि जाका योग्यु । आत्मकाभा
 ॥१६॥ ऐसी वैराग्याची अंगी । बाणूनियां वैज्रांगी ।
 राजयोगैतुरंगी । आरुढका ॥१७॥ वरी आडपडिळें
 दिठी । साणें थोर निवैटी । तें बळी विवेकमुष्टीं ।
 ध्यानाचें खोडें ॥१८॥ ऐसेनि संसाररणातु । आ-
 भारीं सूर्यु तैसा असे जातु । मोक्षविजयअभिये वरैतुं ।
 होआवयालागीं ॥१९॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाच्च कल्पते ५३
 अन्वय—अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं च
 परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तः, सः नरः ब्रह्मभूयाच्च
 कल्पते. ॥ ५३ ॥

तेथ आडवाया आके । दोषवैरी जे धोपटिके ।
 तयांमाजीं पहिके । देहाहंकार ॥१०५०॥ जो 'न'
 मोकली मारुनी । जीवों नेदी उपनवोनी । विचरैवी
 खोडां बालुनी । हाडांचिया ॥१०५१॥ तयाचा देहदुर्ग
 हा थारा । मोडोनि वेतका तो वीरा । आणि बळ हा
 हुसरा । मारिका वैरी ॥१०५२॥ जो विषयाचेनि नावें ।
 चौगुणेही वरी 'अ'वे । जेणें मृतावस्था नावे । सर्वत्र
 जगा^४ तो विषय विषयां भेधावो । आचविया दोषा-
 चा रावो । परी ध्यानब्रह्माचा नावो । साहेक कैचा
 ॥१०५३॥ आणि प्रिय विषयमाप्ती । करी जया सुखाची

१ आहार. २ दण्डा केडी. ३ अविचारानें. ४ स्वाधीन.
 ५ बोकलें. ६ शुद्ध व शिक्ष. ७ टाचेनं दावून. ८
 चार बोटांचा मध्य; मूळबंध. ९ मोकळा करून.
 १० मुंबयाच्या मध्ये असणाऱ्या आशाचकापर्वत. ११
 मूर्धन्याकाळांत. १२ चैतन्यरूप भेदवाच्या. १३ खि-

चका. १४ बळकट. १५ स्थापन; निश्चित. १६ प्राप्त
 १७ वैराग्यासारखा. १८ अवस्था. १९ उशीर. २० वज्र-
 कवच. २१ अद्वैतबोधरूप बोध्यावर. २२ निवारण करी.
 २३ खड्ड. २४ वर; भर्ती. २५ सोबीत नाहीं. २६
 कुचंबवितो; दुःख देतो. २७ बळाचे. २८ जोड.

प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आहार करतो; २६ आणि परपुरुषानें इच्छा केली तरी कुलस्त्री जशी त्याला बश होत नाही, तसें निद्रेला किंवा आळसाळा बश होऊन आपलें आसन ढळू देत नाही; २७ ईश्वराला दुंदुबत करते समयी जो जमीनीला स्पर्श होईल, त्याचाचून कधीही अविचारानें जमीनीवर निद्रेकरितां अंग टाकीत नाही; २८ शरीरनिर्वाहापुरता जो हात-पायांचा उपयोग करितो; किंबहुना ज्यानें अंतःकरण व बाह्येन्द्रिये स्वाधीन ठेवली आहेत; २९ आणि, अर्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्यापर्यंत ही येऊं देत नाही, त्याच्या ठिकाणीं बोलणें, चालणें वगैरे व्यापारांत कोटून थारा मिळणार ? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन हीं सर्व जिंकून ज्यानें ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें; ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असतां त्यांत आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें गुरुवाक्याच्या बोधानें ज्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे; ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचें ध्यान करावयाचें तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पाहिली; ३३ हे पांडुसुता, त्या ठिकाणीं ध्येय, ध्यान व ध्याता ही त्रिपुटी विसरून केवळ एकच रूप राही तोंपर्यंत ध्यान करावें लागतें; ३४ म्हणून, तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो; परंतु योगाभ्यासाचा पक्ष पुढें करून, ३५ अर्जुना, गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यमार्गी पायाच्या टांचेनें दाबून मूळबंध करितो; ३६ अथोभाग सकुचित करून मूळबंध, ओढियाणाबंध, जालंधरबंध, ह्या तीन बंधांनीं बायूचे मेद मोडून एकविध करतो; ३७ अशा प्रकारें प्राणांचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोडळा होतो, आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राणमेद करून ऊर्ध्व जातो; ३८ मग ब्रह्मरंध्रातील सहस्रदुलकमळरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते, त्याचा ओष सुषुम्ना नाडीमें मूळबंधापर्यंत येतो; ३९ मग मूर्ध्नि आकाशामध्ये चैतन्यरूपी भैरवाच्या सापरांत (पात्रांत) मन व बायु ह्यांचा सिंचडा वाढतो; १०४० अशा प्रकारें हा योगसाधनाचा बळकट मेळावा पुढें करून त्याचे मार्ग ध्यान निश्चित करतो;

४१ आणखी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणें आ-

त्मतत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे अंगीकार

४२ जो वैराग्यासारखा परमनिष्ठ जोडून

ठेवलेला असतो, तो, ज्या ज्या भूमिकेवर साधक

मात होईल, तेथें तेथें त्याजबरोबर असतो. ४३

आपल्याला जें पाहावयाचें आहे, तें दिसलें नाहीं तों-

पर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पाहण्यास

काय उशीर ? ४४ आप्रमाणें, मोक्षप्राप्ति द्यावी

म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास, त्याची वृत्ति ब्रह्म-

स्वरूपाचे ठिकाणीं लय पावे-तोंपर्यंत जर वैराग्याची

सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस मंग कसा

होईल ? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास

करणारा जो भाग्यवान पुरुष, तो आत्मलानाला

योग्य होतो; ४६ असें वैराग्याचें वज्रकवच अंगास

बालून जो राजयोगरूप घोंड्यावर स्वार होतो; ४७ मग

लहानमोठें जें दृष्टीस पडेल, त्याचें निवारण करण्या-

करितां विवेकरूपी मुठीत ध्यानरूपी सड्ड बळकट

घेतो; ४८ आणि अशा प्रकारें, सूर्य जखा अधारांत निः-

शंकपणें शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वर-

ण्याकरितां संसाररूपी रणांत निःशंकपणें शिरतो; ४९

आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उ-

न्मत्तपणा, काम, क्रोध व स्रप्रह या विकारांना

टाकून ममत्वारहित होऊन शांत असतो, तो

मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो. ॥५३॥

त्या ठिकाणीं त्याला आढविण्याकरितां आ-

लेले जे दोषरूपी बैरी तो मारतो, रणपेक्षा

पाहिला बैरी 'देहाहंकार' हा होय. १०५० जो

अहंकार मनुष्याला माळून सोडीत नाही, व उत्पन्न

करून जगू देत नाही; तर देहाच्या सापळ्यांत बालून

कुचंबणांत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचें राहण्याचें

ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून इस्तगत करून

घेतो. आणि त्याचप्रमाणें, अर्जुना, 'बळ' हा जो

दुसरा बैरी, त्याचाही नाश करितो. ५२ जो बळरूप

शत्रु विषयाचें नांव ऐकल्याबरोबर चौपट काडून सर्व

जगाला विषयाशिवाय इतर वस्तूंचें मान राहू देत

नाहीं, ५३ तो बळरूपी शत्रु विषयरूपी विषयाचा केवळ

डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे, पण त्याला

ध्यानरूपी सड्डाचा पाव कसा सहन होईल ? ५४

आणि मित्र विषयाची प्राप्ति झाली असतां त्याला

व्यक्ती । तेचि वाल्मिकीं^१ बुकी । आगीं जो वाजे॥५५॥
जो जन्मायां मुक्की । मग अजमाण्या आढेवीं ।
सुनि बायां सांपडवी । नरकादिकां ॥५६॥ तो वि-
वाले^२ मारिता रिपु । निवटनि घातका देंडु । आणि
जपाचा अहा कंडु । तापसांसी ॥५७॥ क्रोधा ऐसा
महोदोख । जयाचा देख पैरिपाकु । अरिजे तंव
अधिक । रिता होय जो ॥५८॥ तो कामु कोणेच
ठापी । नसे ऐसं केळें पाहीं । कीं तेंचि क्रोधाही ।
सहजें आळें ॥५९॥ मुळाचें तोडणें जैसें । होय कां
शाबोहेचें । कामु नाशकेनि नाशे । तैसा क्रोध
॥१०६०॥ म्हणौनि काम वैरी । जाका जेथ ठाणोरी ।
तेथ सरकी वारी । क्रोधाचीही ॥६१॥ आणि
समर्थु आपका खोडा । शिंसे वाहवी जैसा होडा ।
तैसा मुंजौनि जो गाढा । परिग्रहो ॥६२॥ जो मा-
याचि पांकाजवी । अंगा अवगुण घांकेवी । जीवें
हांवी^३ वेववी । ममत्वाची ॥६३॥ शिष्यशास्त्रादि-
विकासें । मठादिमुंजेचेनि मिसें । घातके आहाती
फासे । निःसंगा जेणें ॥६४॥ घरीं कुटुंबपणें सरे ।
तरी वनीं बर्भ^४ होउनी अवतरे । नागवीयाही शरीरें ।
कागका आहे ॥६५॥ ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो । त-
याचा फेडूनि ठावो । अवविजयाचा उत्साहो ।
ओगीसखे जो ॥६६॥ तेथ अमानित्वादि आचवे ।
ज्ञानगुणाचे जे मेळावे । ते कैवल्यदेशांचे आचवे ।
राव जैसे आळे ॥६७॥ तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया ।
राजिबा वर्गौणुनि तया । परिवाद होऊनिया । राहत
आणि ॥६८॥ प्रवृत्तीचिये रंजिबिहीं । अवस्थामेद-
प्रमदहीं । कीजत आहे प्रतिपदों । सुखाचें कोण ॥६९॥
पुढां बोधाचिये कांवीवरी । विवेक दयाची मीदी
सोरी । योगभूमिका आरती करी । बेती जैसिया

१ खोळ. २ राजांत. ३ विश्वासघातकी. ४ गर्व. ५
वरकाप. ६ परिणाम. ७ ठार मारका. ८ प्रतिघेनें.
९ स्फुरण पावून. १० संग. ११ हाकवून. १२
उपपन्न करितो. १३ काठी. अमानान. १४ चिन्हां-
नी. १५ वर्नातीक वस्तुवर प्रेम करवून. १६ अर्पण
करून. १७ राजमसलानें. १८ झियावीं. १९ पदोपदीं.

॥१०७०॥ तेथ अदिसिद्धीचीं जनेणें । वृद्धे मिळती
प्रसंगें । तिचे पुर्वपेचीं आनिं । माहातसे तो ॥७१॥
येसेनि ब्रह्मेक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें ।
झळबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ॥७२॥ तेव्हां
वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझे म्हणायचा ।
समानता जनंजया । उरोचिही ना ॥७३॥ हें ना
अकतेणें ध्येयें । तो जयातें म्हणे माझे । तें नोड-
वेचि कां दुजे । अद्वितीय जाका ॥७४॥ पै आपु-
किया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनियां पंडुसुता ।
कहीं न^५ कगती ममता । धोंडिकी तेणें ॥७५॥ ऐसा
जितिलिया रिपुवर्ग । अपमानिकिया हें जग । अ-
पैसा योगेंतुरंग । स्थिर जाका ॥७६॥ वैराग्याचें
गोडें । अंगैत्राण होतें भळें । तेंही नावेक शिकें ।
तेव्हां करी ॥७७॥ आणि निवटी ध्यानाचें खाडें ।
तें दुजे नाहींचि पुढें । म्हणूनि हातु ओंसुडे । वृत्ती-
चाही ॥७८॥ जैसें रसोपेच खरें । आपुळें काज
करुनि पुरें । आपणही जुरे । तैसें होतसे ॥७९॥
देखोनि ठाकिता ठावो । धांवला थिरावे पावो । तैसा
ब्रह्मसामीप्यें थावो । अभ्यासु सांडी ॥१०८०॥ व-
ळतां महोदधीसी । गंगा वेगु सांडी जैसी । कां
कामिनी कांतापासीं । स्थिर होय ॥८१॥ ना ना फळ-
तिये वेळे । केळीची घाडी मांडुळे^६ । कां गावापुढें
वळे । मार्गु जैसा ॥८२॥ तैसा आत्मसाक्षात्काश ।
होईक देखोनि गोचर । ऐसा साधनहतिये^७ । ह-
कूचि ठेवी ॥८३॥ म्हणौनि ब्रह्मोसीं तया । ऐक्याचा
सोमो जनंजया । होतसे तें उपाया । वोहटु पडे
॥८४॥ मग वैराग्याची गोंधळुंके । जे ज्ञानाभ्यासाचें
बार्धक्य । योगफळाचाही परिपाक । दशा जे कां
॥८५॥ ते शांति पै ना सुभर्गे । संपूर्ण ये तयाचिया

२० गर्दी. २१ मोडतो. २२ पुष्पवृद्धीनें. २३ निमित्तानें. २४
अवकाश नसल्यामुळे. २५ त्याग होतो. २६ योगरूपी बोडा.
२७ वळकट. २८ कवच. २९ उगारकेका हस्त खाकीं येतो.
३० रसायन. ३१ बावतो. ३२ झुंटे. ३३ हत्यार. ३४
समय. ३५ गोंधळीक (गोरब) लग्नाची वेळ. ३६ हुंदरा.

धरम आनंद होतो; व त्याच आनंदाने जो जिवाळा आच्छादन करतो; ५५ जो सन्मार्गाविषयी भूल पाहून व अर्धमाच्या रानात घालून नरकादिरूप बा-
घाच्या ताबडीत देतो, ५६ असा जो विश्वासघातक 'गर्वरूप' शत्रु, तो मारून टाकतो. आणि ज्याला मि-
ऊन तापसी लोक धरधर कापतात; ५७ मयंकरा क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय; आणि जों जों लाड पुरवावे तों तों जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो 'काम' त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सज्ज तीच वाट होते. ५९ साडाचें मूळ तोडून टाकलें म्हणजे सांयांचा नाश असा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सज्ज होतो. १०६० म्हणून, 'काम' शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचें येणें जाणें सज्ज चुकतें. ६१ आणि राजा जसा प्रति-
ज्ञेनें आपला सोडा ज्याला घालावयाचा असेल त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा 'परिग्रह' शत्रु मनुष्याचे मनात स्फुरण करितो. ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचें नांव ऐकल्याबरोबर डोकें हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगात संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो; व 'हें माझे' अशा अभिमानांत त्याला गुंतवितो; ६३ ज्या परिग्रहानें, 'हा मठ मासा आहे', 'हे शिष्य माझे', 'हे ग्रंथ माझे' या चिन्हांनीं वैराग्यशील पुरुषास पाशांत घातलें आहे; ६४ वैराग्य-
शील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनांत गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेववितो; सारांश, अगदीं नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशांत गुंतवितो; ६५ असा जो अजिंक्य शत्रुपरिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करून जो पुरुष संसार जिकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला, ज्ञानगुणाचे अमानि-
यादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे नाड-
लिकराजे घेतात, ६७ तेव्हां यथार्थ ज्ञान हेंच सार्वभौम-
राज्य त्या साधकाला अर्पण करून, आपण त्याचे परि-
वार होऊन राहतात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गानें त्याची स्वारी चालली असता तीन अवस्थांरूपी शिवा येऊन त्याच्यावरून पद्मोपदीं आपल्या सुखाचें लिबलोज क-
रून टाकतात. ६९ त्या सार्वभौम राजाच्या पुढें विवे-
करूपी बोधवार बोधरूप सोण्याची काठी झतात वेळ-

न दृश्य पदार्थांची बर्दी मोडीत बाळगो. आणि येथे-
भूमिका जणू काय आरत्याच येऊन त्यास जेवाळ-
ण्यास येतात. १०७० तेव्हा कद्विसिद्धीचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगी त्यानीं केलेल्या पुष्पवृक्ष-
च्या योगानें तो नाहोतो. ७१ अशा प्रकारें ब्रह्मरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जों जों जवळ येते, तों तों त्याला त्रैलोक्य हर्षानें मरलेलें दिसतें. ७२ त्या वेळीं, अर्जुना, हा आपला बेरी आहे, किंवा हा आपला मित्र आहे म्हणून हा माशाच आहे, असें म्हणावयास त्यास समानता उरतच नाहीं; ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो ज्याला 'माझे' असें म्हणेल असें दुसरे काहींच नसतें. कारण, तो द्वितीय शाळेसा असतो. (द्वैतच नष्ट झाल्यावर दुसरे काहीं कोठें शिलक राहणार !)
७४ हें बघ अर्जुना, आपल्या त्या एक सत्तेनें सर्व विश्व व्यापून टाकल्यावर 'माझे' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळे ममतेचा त्याग होतो. ७५ याम-
माणें सर्व रिपुवर्ग जिंकून, सर्व जगत् मीच आहे असें समजल्यामुळे, योगरूपी घोड्याची धाव आपोआप बंद होते; ७६ आणि मग अंगांत जें वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें, तेव्ही तो त्या वेळीं झण-
मर सैल करतो. ७७ आपली, ध्यानसङ्गाच्याबोर्गे ज्याचा नाश होतो असें काहींच नसल्यामुळे, तें धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आसडून सार्लीं येतो. ७८ जसें एखादे सरें रसायन असतें तें रोगाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी याची स्थिति होते. ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण पाहिल्याबरोबर जसें धाबणें थांबतें, तसे ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अभ्यास आपोआप राहतात. १०८० गंगा समुद्रास मि-
ळाल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आपला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते, ८१ अथवा केळ व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गांव येताच ज्याप्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणें, आपल्याला आत्मसाक्षात्कार होईल असें दुष्टीस यद्वा तांच तो साधनरूपी हत्यारे हातांतून हळूच सार्लीं ठे-
वतो. ८३ म्हणून, अर्जुना, ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मार्गें फिरतात. ८४ वैराग्य-
रूपी गोंधळीक लग्नची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी अभ्या-
साचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फळाची परिपक्व वृद्धा-
८५ अशी जी वांति, ती, अर्जुना, त्याचे ठिकाणीं

जाणा । तें ब्रह्म होआवयाजाणा । होय तो पुरुष
॥८९॥ पुनवेदुनी चतुर्दशी । जेतुळें उणेपण शशी ।
कां सोकेयाकनि जैसी । पंथरावी बांनी ॥९०॥
सागरीही पाणी वेगें । संचरे तें रूप गंगे । येर
निश्चक जें उणें । तें समुद्र जैसा ॥९१॥ ब्रह्मा आणि
ब्रह्महोतिथे । योग्यते तैसा पांडु आहे । तेचि शां-
तीचेनि कवेहाहें । हाय तें गा ॥९२॥ पै तेंचि होणे-
नवीण । प्रसीती आळें जें ब्रह्मपण । ते ब्रह्म होती
जाण । योग्यता येथ ॥ १०९० ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ५४

अन्वय—[सः] ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा [सन्] न
शोचति च न काङ्क्षति; सर्वेषु भूतेषु समः भूत्वा परां
मद्भक्तिं लभते. ॥ ५४ ॥

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुष तो मग पंडुसुता ।
आत्मबोधप्रसन्नता । पदी बैसे ॥९१॥ जेणें नि-
पळे रससोय । तो तापुही जें जाय । तें तें कां
होय । प्रसन्न जैसी ॥९२॥ ना ना भरतिया लग-
वया । झरकाळीं सांडिजे गंगा । कां गीत राहतां
कंपाणा । वोहटु पळे ॥९३॥ तैसा आत्मबोधीं उ-
द्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही तेथें समु ।
होऊनि जाय ॥९४॥ आत्मबोधप्रसर्सी । हे तिथे
दुखेची क्वासी । ते मोणीतसे महामती । योग्य तो
गा ॥९५॥ तेव्हां आत्मत्वे बोधार्थें । कांहीं पावा-
वबा कासावें । हें खरळें समभावें । भरितें तया
॥९६॥ उदया येतां गमस्ती । माना नक्षत्रव्यक्ती ।
हातवीबली हीसी । जागिका जेथि ॥९७॥ तेथि

उठतिवा आत्मार्थे । हे मूलभेदव्यवस्था । मोडीत
मोडीत पार्थी । बाई पाहे तो ॥९८॥ पाटिवेवरीक
अक्षरें । जैसी पुसतां येती करें । तैसीं हारपती मे-
दांतरे । तयाचिये दृष्टी ॥९९॥ तैसेनि अन्यथाज्ञानें ।
जियें वेपती जागरस्वप्न । तिथें दोन्ही केडीं कीनें ।
अव्यक्तामार्जी ॥११००॥ मग तेंही अव्यक्त । बोध
वाढतां क्षिजत । पुरकां बोधीं समस्त । बुडोनि जाय
॥११॥ जैसी भोजनाच्या व्यापारी । क्षुधा जिरत जाय
अवधारी । मग तृप्तीच्या अवसरी । नाहींच होय
॥१२॥ नाना चाकीचिया वाडी । वाट होत जाय
थोडी । मग पातका ठावीं बुडी । देऊनि विसे ॥१३॥
कां जागृती जंव जंव उद्दीपे । तंव तंव निद्रा हारपे ।
मग जागीनकिया स्वरूपें । नाहींच होय ॥१४॥ हें
ना आपुळें पूर्णत्व भेटे । जेथ चंद्रासी वाडी सुंटे ।
तेथ शुक्रपक्षु भाटे । निःशेषु जैसा ॥१५॥ तैसा बो-
ध्यजात गिळितु । बोधबोधें ये मजभातु । मिसळका
तेथ साद्यंतु । अबोधु गेका ॥१६॥ तेव्हां कल्पांता-
चिये वेळे । नदी सिंधूचे पेंढेवळे । मोडुनि भरळें
जळें । आग्रह जैस ॥१७॥ ना ना गेकिया घट मठ ।
आकाश ठाके एकवट । कां जळोनि काष्ठ काष्ठ ।
वन्हीचि होय ॥१८॥ नातरि लेणियांचे ठसे । आटोनि
गेकिया मुसे । नामरूपभेदें जैस । सांडिजे सोन
॥१९॥ हेंही असो चेष्टक्या । हें स्वप्न नाहीं जाक्या ।
मग आपणचि आपणयां उरिजे जैस ॥१११०॥ तैसी
मी एकवाचुनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं ।
हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तो काहे ॥१११॥ येर
आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । हे भजती जिये पंथी ।
ते तिन्ही पावोनी चौथी । म्हणित आहे ॥११२॥
येरवीं तिजी ना चौथी । हे पहिली ना खरती ।

१ कस. २ त्वरेन. ३ अन्न. ४ समभाषणकारक. ५ मृदंग,
संगीत वाजे. ६ प्रसन्नता. ७ आत्मानुभव. ८ दृष्टि. ९

पूर्ण बोधाचे ठिकाणी. १० मर्षादा; भेद.

संपूर्ण प्राप्त होते, तेव्हा तो पुढे अहं होण्यास अधि-
कारी होतो. ८६ पुढेपेक्षा चतुर्दशीचे दिवशी जि-
तका चंद्राच्या कळेत उजेवणा असतो, किंवा सोळा
आणि कसापेक्षा पंधरा आणि कसांत जितकी कमत-
रता आहे, ८७ ज्या आगारांत गंगेने विश केल्यावरही
तिचा वेग जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो ती गंगा, वरिष्ठ तो
वेग थांबतो तो समुद्र, ८८ तसें ब्रह्म व ब्रह्म होणारां
यांत अंतर असतें, तें अंतर शांतीच्या योगें लागलीच
नाहींसें होतें. ८९ परंतु तद्रूप न होता ब्रह्माला जे वे-
गळेपणानें जाणतात, तेच ब्रह्म होण्याची योग्यता
पावतात. १०९०

आणि तो ब्रह्मरूप झालेला प्रसन्न अंतःकरण
होऊन कशाचा शोक करित नाहीं, व कशाची
इच्छा करित नाहीं; तर सर्व भूतांच्या ठिका-
णीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून
घेतो. ॥ ९४ ॥

अर्जुना, ती ब्रह्मवाचाची योग्यता असलेला पुढे
मग आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ९१ ज्या
अग्नीच्या योगें स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची
त्या स्वयंपाकामधील (पदार्थामधील) उष्णता (क-
तपणा) जेव्हा नाहींशी होते, तेव्हाच जसें तें अन्न
समाधानकारक होतें, ९२ अथवा ज्याप्रमाणें शरदतु
लागला म्हणजे वर्षाकालांत दुरोज येणारी भरती व
ओढोढी ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा स्थिर होते,
किंवा गाण्याचा समारंभ संपला म्हणजे उपाणि (मृदंग,
तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मार्गे केवळ वाहणारा मात्र
उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयी जे श्रम
केले होते, त्यांचेही ज्या प्रसन्न स्थितीच्या ठिकाणीं
ऐक्य होऊन जातें, (परिहार होतो,) ९४ [जेथें अ-
मांचीही आठवण राहत नाहीं,] त्या स्थितीला आत्म-
ज्ञानाची प्रसन्नता असें म्हणतात. अर्जुना, ती स्थिति
तो योग्य झालेला पुरुष नेगितो. ९५ तेव्हा, ऐक्य
मात्राचें मरतें आल्यामुळे, अमुक एक वस्तु माझी
आहे म्हणून तिच्याकरता शोक करावा, अथवा कांहीं
प्राप्त व्हावें म्हणून इच्छा करावी, या दोन्ही गोष्टी
आपोआप राहतात. ९६ मूर्ख उगवल्यावर सर्व नष्टात्रे हीं
आपल्या अंगचें तेज हारवितात; ९७ त्याप्रमाणें,
अर्जुना, आत्मपृथा (आत्मानुभव) प्राप्त झाली म्हणजे

भूनांचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील तिथे तिथे
भेदभाव मोडतें सोडत नाहींसा होतो. ९८ पाटीपरीत
झिझिलेला असतें झालेनें पुसता येतात, तसें आत्म-
दृष्टीनें सर्व भेद व द्वैत नाहींसें होतें. ९९ त्या योगी,
जागृती व स्वप्न या दोन अवस्थामधील जी विपरीत
ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें अज्ञानामध्ये लीन
होतात. ११०० मग, अन्यथा ज्ञानाला कारण जें
अज्ञान, तेंही, आत्मबोध वाढल्यावर जिरत जिरत
पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं सर्व नाहींसें होतें. १ मोक्ष-
नास आरंभ केला म्हणजे अशी प्रत्येक बासानें
भूक कमी कमी होत जाऊन शोषटच्या बासानें तृप्ति
झाली म्हणजे भूक अगदीच नाहींशी होते; २ अथवा
चालण्याचे क्रमानें वाट कमी होताहोतां मुकामास गेले
म्हणजे सर्व वाट चालण्याचें सरतें; ३ किंवा मनुष्य
जो जो इळू इळू जागा होत जातो तो तो झोप कमी
कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण
नाहींशी होते; ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला
प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाढ छुटून शुद्ध पक्ष
नाहींसा होतो; ५ त्याप्रमाणें, बोध्य नाहींसें झालां
होतां पूर्णबोधाचे ठिकाणीं बोधपणाही जेव्हा सज-
मावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें
होतें. ६ कल्पांतसमर्थी सर्व जलमय होतें, ते वेळेस
समुद्र व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्त्वपर्यंत जसें
जळच होतें; ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हा-
णजे मग एकदम एक आकाशच राहतें, अथवा;
काष्टमात्र नाहींसें झालें म्हणजे केवळ आणि मात्र
उरतो; ८ अथवा अनेक प्रकारचे हागिने सुसीत वा-
लून आटले म्हणजे हागिन्यांचें नांव व आकार नष्ट
होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें; ९ हें असो, मनुष्य
जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि अथ
केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें, एक
मजवाळून त्याच्याबुद्धी त्या पुरुषाला भेद उरत
नाहीं. त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हण-
तात, ती त्याच प्राप्त होते. ११ दुसरे आतें, जिकडे
आणि अर्थाधी हे भेद आहेत, म्हणून ते पाहून जिकडे
चौथी भक्ति असें नांव आले. १२ बाकी पहिली,
दुसरी, तिसरी व चौथी असें कोणतेही द्वैत
येत नाहीं, परंतु केवळ माझी जी सहजस्थिति, तिच्या

है ज्ञानिये सहजस्थिति । भक्ति मांम ॥१३॥ जे
 जेनमें मांम प्रकाशनि । अन्यथात्वे ज्ञानें होऊनि ।
 समेही समी भवेनि । बुझावतसे ॥१४॥ जो जेय
 जेहें कह्यो तेसे । तथा तेय तेसैंचि असे । हें उजि
 जेहें कां दिते । अखंडें जेणें ॥१५॥ स्वमांचें
 दिसणें न दिसणें । जैसे आपलेनि असकेपणें । वि
 श्वार्थ आहे नाही जेणें । प्रकाशे तेसैं ॥१६॥ प्रेसा
 हा सहज माझा । प्रकाशु जो कपिध्वजा । तो
 भक्ति या बोजा । बोलिजे गा ॥१७॥ म्हणैनि आ-
 लांच्या ठायीं । हें आर्ति होऊनि पाहीं । अपेक्षणीय
 कें काहीं । तें मीचि केका ॥१८॥ जीज्ञासुपुढां बी
 रेखा । हेचि होऊनि जिज्ञासा । मी कां जिज्ञासु
 वेसा । दाखविक ॥१९॥ हेचि होऊनि अर्थना । मीचि
 माझ्या अर्थी अर्जुना । कळनि अर्थभिधाना । आणी
 मातें ॥ ११२० ॥ एवं जेऊनि अज्ञानातें । माझी
 भक्ति जे हे वर्तें । तें दावी मज द्रष्टयातें । दृश्य
 कळनि ॥२१॥ जेचें मुखचि दिसे मुखें । या बोला
 काहीं न चुके । परी दुजेपण हें कठिकें । आरिसा
 करी ॥२२॥ दिती चंद्रचि जे साचें । परि येतुकें हें
 क्षिप्रार्थें । जे एकचि असे तथाचे । दोनी दावी
 ॥२३॥ तैसा सर्वस मीचि मिवा । जेपतसैं भक्ति
 हवा । परि दृष्टत्व हें वाया । अज्ञानबधों ॥२४॥ तें
 अज्ञान आतां फिटकें । माझें द्रष्टृत्व मज भेटकें ।
 भिजाविनीं एकवटकें । प्रतिबिंब जैसैं ॥२५॥ तें
 जेव्हांही असे किडाळ । तेव्हांही खोनेचि अडळ ।
 परि तें कीड गेलिया केवळ । बरे जैसैं ॥२६॥ हां गा
 पूर्णिमे आधीं कायी । चंद्र सावयव नाही । परि
 तिजे दिवलीं भेटे पाहीं । पूर्णता तथा ॥२७॥ तैसा
 मीचि ज्ञानद्वारें । दिसें परि हेस्तांतरे । मग द्रष्टृत्व
 तें खरे । मियाचि मी. कामें ॥२८॥ म्हणैनि दृश्य-

१ दृष्टा करणारा योग्य. २ सर्वसाक्षी. ३ भिन्नपणा.
 ४ सर्वव्यापकपणा. ५ उपाधीच्या योगानें. ६ उपाधि. ७
 पक्षीकडचा. ८ उदारा: सर्व एवढे ज्ञानी त्यास्मिन्
 जे मनुष्य. ९ सातत्या अभ्यासादीक १० वा श्रेयक आणि

पथा-। जैसीदुःखमात्रा पाया । भक्तियोगु चवत्सा ।
 म्हणितका गा ॥२९॥

भक्त्या मामभिजानातियावान्यश्चास्मि तत्त्वतः
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ५५

अन्वय-। प्रत्येक यावान् चयः अस्मि, तं मां तत्त्वतः
 भक्त्या अभिजानाति, ततः तत्त्वतः मां ज्ञात्वा तदनंतरम्
 [मां] विशते. ॥ ५५ ॥

ह्या ज्ञान भक्ती सहज । भक्तु एकवटला मज ।
 तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतही आहे ॥११३०॥ जे
 उभऊनियां भुजा । ज्ञानिया आत्मा माझा । हें बोलिकों
 कपिध्वजा । सप्तर्ष्याचीं ॥३१॥ ते हे कल्पेपादीं भक्ति
 मिवा । श्रीभागवतमिधें प्रख्या । उत्तम म्हणैनि धर्म-
 जया । उपदेशिली ॥३२॥ ज्ञानी ह्येते स्वसंविति । शैव
 म्हणती भक्ति । आम्ही परम भक्ति । आयुकी म्हणों
 ॥३३॥ हे मज भिळतिये वेळे । तया क्रमयोगियां
 फळे । मग समस्तही निखिलें । मियाचि अरे ॥३४॥
 तेथ वैराग्य विवेकेंसी । आटे बंध मोक्षसीं । वृत्ती
 तसे भावृत्तीसी । बुडोनि जाय ॥३५॥ जेऊनि ऐल-
 पणेतें । परैस्व हारये जेथें । गिळनि चावही भूतें ।
 आकाश जैसैं ॥३६॥ तथा परी भैरवादि । साध्य-
 साधनासीत शुद्ध । तें मी होऊनि एकवट । भो-
 गितो मातें ॥३७॥ चढोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधू-
 वरी तेंकपे गंगा । तैसा पाडु तथा भोगा । अव-
 धारी जो ॥३८॥ कां आरिसयासि आरिसा । उडूनि
 दाबिलिया जैसा । देखणा अतिर्क्षो तैसा । भोगार्ण
 तिये ॥३९॥ हें असो दर्पण नेलिया । तो मुखबोधही
 गेलिया । देखकेंपण एकलेया । भाव्यादिजे जेवि
 ॥११४०॥ चेहळया स्वप्न नाशे । आपकें ऐक्यचि
 दिसे । तें दुजेनवीन जैसैं । भोगिजे कां ॥४१॥
 गोचि आलिखा भोगु तथाचा । न चढे हा मावो

ज्ञानीक टीका पहा. १ कल्याणा आरंभी. १० स्वकीय
 ज्ञानकला. ११ येरझारा, संसारपरिभ्रमण. १२ अलीकडील.
 १३ पक्षीकडील. १४ अलीकडील कांठ, मध्यभाग व
 पक्षीकडील कांठ. १५ बोधते. १६ शुद्ध. १७ भोगी.

मक्ति असें म्हणतात. १३ जी मक्ति ज्ञानाला प्रका-
शित करून मळाच विपरीत माव दाखवून सर्व लोकां-
कडून माझी मक्ति करून समजावीत असते; १४ जो
मक्त ज्या ठिकाणी जशी कल्पना करून पाहीक,
त्याला तेथे तशीच दिसते, हे ज्या असंब प्रकाशानें
मासतें; १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळे स्वप्नाचा
अहंपणा व नाहींपणा मासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा
उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो; १६ हे कविध्वजा,
असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम
मक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त मक्ताच्या
ठायी 'आर्त' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची
अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती मक्तिच बनते; १८
त्याचप्रमाणें, अर्जुना, जिज्ञासु मक्ताच्या पुढें जाणण्याची
इच्छा व जाणणें ही दोन्ही आपणच बनते; १९ अर्जुना,
हाच मक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व
अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मळाच
अर्थ या नावाला आणने; १९२० अशा प्रकारें अज्ञाना-
ला घेऊन जी माझी मक्ति वागते, ती, मी जो पाह-
णारा त्या मळा पाहण्याची वस्तु बनविते; २१ आर-
शात आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब
दिसतें यात काहीं शंका नाहीं, परंतु मिथ्या दुजेपण
(एक मुक्ताची दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो; २२
दृष्टीने चंद्रच दिसतो हें खरें; परंतु एका चंद्राचे दोन
चंद्र दिसणें हें होळ्यामध्ये 'तिमिर' नावाचा रोग
असल्यामुळेच होतें; २३ त्याप्रमाणें, या मक्तीच्या योगें
मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतों, परंतु दृश्यत्व
जें आहे, तें मिथ्या असून, अज्ञानाच्या उपाधीनें
होतें. २४ तें मेद् दाखविणारें अज्ञान या मक्तियोगानें
नाहींतें होऊन, ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर
प्रतिबिंब आपलें स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें,
मासें द्रष्टृत्व मळा भेटळें. (मासे ठिकाणीच लीन झालें.)
२५ हें बघ ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें
असतें, त्या वेळीं देखील सोनेच अढळ असतें, परंतु तें
हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोने उरतें; २६
अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय?
पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता खाला भेटते,
२७ तशा मीच वृत्तिज्ञानद्वारे दिसतो, परंतु त्यांत
द्रष्टृत्वरूप मेद् असतो; तेंच द्रष्टृत्व नाहींतें झाले म्हणजे
माझा मीच मळा मास होतो. २८ म्हणून, पार्था, माझा

जो चौथा मक्तियोग आहे, तो दृश्यमागील
मिन्न आहे. २९

आणि तो मी जेवढा आणि जसा आहे;
त्या मळा मक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणवतो, व
मळा यथार्थ जाणल्यावर तो मद्धूच होतो. ३०

या ज्ञानभक्तीच्या योगें जी माझ्याशी ऐक्य पावते;
तो केवळ मीच आहे (त्याच्यांत व माझ्यांत ओत-
नाहीं—तो मद्धूच आहे) हें तुला माहितच आहे.

११३० कारण, अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे'

असें सातव्या अध्यायामध्ये हांत उभारून प्रतिज्ञेनें मी
सांगितलें आहे. ३१ अर्जुना ती ही मक्ति उत्तम आहे

म्हणूनच मी ती कल्याच्या आरंभी मागवतमिथ्यानें
महादेवाला उपदेशिली. ३२ ज्ञानी याच मक्तीला स्वसं-

विती म्हणतात, शेषशक्ति म्हणतात, व आम्ही आपन्नी

परम मक्ति असें म्हणतो. ३३ ही मक्ति त्या क्रमबोव्याला

माझ्याशी ऐक्य होते वेळीं फलद्रूप होते; आणि मग

हें सर्व केवळ माझ्याच योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे

[असें ज्ञान करून देतें.] ३४ तेव्हा वैराग्य विचारा-

सह नष्ट होतें, बंध मोक्षासह नाहींसा होतो, आणि

वृत्ति (निवृत्ति) आवृत्तीसह नामरोप होते. ३५

ज्या मक्तीच्या योगानें अळीकडील व पलीकडील हे

मेद् नाहींतसे होतात, जसें आकाश हें स्थिती, अणु,

तेज व वायु या चारी भूताना व्यापून शेष राहतें,

३६ तसें, अळीकडील कांठ, मध्यभाग व पलीकडील

कांठ याप्रमाणें साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटी-

हून पलीकडील जे मासें शुद्ध स्वरूप, त्याच्याशी ऐक्य

पावून मासें मजन करतो. ३७ सिद्धत गंगा मिळा-

ल्यावरही जशी वेगळेपणानें समुद्रांत दिसते, तसा जो

माझ्याशी ऐक्य पावला आहे, तो मासे मक्तीचा उप-

योग द्वैतावाचून घेतो. ३८ किंवा दोन आरसे

स्वच्छ करून एकापुढें एक ठेविले असतां एकमेकाला

पाहण्याचें छुल्ल भोगितात, तसा मद्धू शाल्यावर सी

ज्ञानी मासे मक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ वृत्तीच

नव्हे, परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यातील अग्नि-

विद्य दिसेनासें शाल्यानंतरही पाहणारा आपले ठिका-

णीच आपल्यास्वरूपाचा आनंद भोगितो. ११४०

जागें शाल्यावर स्वप्न नाहींतें होऊन आपल्या स्वप्न-

पास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावाचून

भोगतो; ४१ बाजवर शंका करणारा अशी शंका

करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा मीच कसा घेतो

जवांचा । तिहीं बोले केवि बोकाचा । उवाच कीजे ॥३२॥ तयांच्या नेणो गांवीं । रवी प्रकाशी हन दिवीं । कीं बोमाकागीं मांडवी । जमिनी तिहीं ॥३३॥ हां गा राजत्व नव्हतां आंणीं । रावो राय-पण काय भोगी । कां आचार हन आकिंगी । दि नकरातें ॥३४॥ आणि आकाश जें नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या रुपीं मिरवे । गुंजांचें कोणें ॥३५॥ म्हणौनि मी होणें नाहीं । तया मीचि जाहे केही । मग भजेक हें काथी । बोकों कीर ॥३६॥ चाकागीं तो कमयोगी । मी जाकाचि मातें भोगी । सारण्य कां तरुणांगी । जियापरी ॥३७॥ तरंग सर्वांगी तोय चुंबी । प्रभा सर्वत विकसे बिंबीं । ना ना भवकाश नमीं । लुंठतें जैसा ॥३८॥ तैसा रूप होऊनि माझें । मातें क्रियाबीज तो भजे । आकाश कां सहजें । सोनयातें जेवि ॥३९॥ कां चंदनाचीं द्रुतीं जैसी । चंदनीं भजे अपेक्षी । कां अकृत्रिम बाणीं । चंद्रिका ते ॥ ११५० ॥ तैसी क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचिजेणें नव्हे । बोकाऐसे ॥५१॥ तेव्हा पूर्वसंस्कारछंदें । जें काहीं तो अनुवादें । तेणें आकाशिकेनि वो दें । बोकतां मीचि ॥५२॥ बोकतया बोकताचि भेटे । तेथें बोकिकें हें न घटे । तें मौन तब गोमटें । स्तवन माझें ॥५३॥ म्हणौनि तया बोकतां । बोकी बोकता मी भेटतां । मौन होय तेणें तयवता । स्तवितो मातें ॥५४॥ तैसचि झुडी कां दिटी । जें तो देखों जाय किरीटी । तें देखणें दृश्य कोटी । देखतेंचि दावी ॥५५॥ आरि सया आधीं जैसें । देखतेंचि मुख दिसे । तयाचें देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टे ॥५६॥ दृश्य जावविया

द्रष्टे । द्रष्टयासीचि जें भेटे । तें दृक्केपणें न घटे । द्रष्टेपणही ॥५७॥ तेथ स्वमीचिया मित्रा । चेवौनि होवौनेकिचा । ठायिजे दोन्ही न होविया आपणाचि जैसें ॥५८॥ कां दोहीं काष्ठाचिये घुष्टी । माजीं बनिह बेक उठी । तो दोन्ही हे भाव आटी । आपणचि होय ॥५९॥ ना ना प्रतिबिंब हासीं । वेऊं गेलिया गभस्की । बिंबताही असती । जाय जैसी ॥११६०॥ तैसा मी होऊनि देखतें । तो वेऊं जाय दृष्टातें । तेथ दृष्टा ने थितें । द्रष्टृत्वैसीं ॥६१॥ रवि आचार प्रकाशिता । नुरेचि जेवि प्रकाश्यता । तेवि दृष्टीं नाहीं द्रष्टता । मी आकिया ॥६२॥ मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दृष्टा निपजे । ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ॥६३॥ तें भलतयाही किरीटी । पदार्थाचिया भेटी । द्रष्टृदृष्टयातीता दृष्टी । भोगितो सदा ॥६४॥ आणि आकाश हें आकाशें । दाटकें न ठके जैसें । मित्रां आरमेन आपणवें तैसें । जाळें तया ॥६५॥ कवपातीं उदक उदकें । रुचि किंवा बाहों ठाके । तैसा आरमेनि मित्रां येकें । कांदका तो ॥६६॥ पारो आपणपयां वोळवे । केवि बनिह आपणपयां लागे । आपणपां पाणी रिजे । स्वाना कैसें ॥६७॥ म्हणौनि सर्व मी जालेपणें । ठेकें तया येणें जाणें । तेंचि गा यात्रा करणें । भद्रया मज ॥६८॥ पैं जकावरीक तरंगु । जरी आविश्का सवेगु । तरी नाहीं भूमिभागु । क्रमिका तेणें ॥६९॥ जें सांडावें कां मांडावें । जें चाकणें जेणें चाकावें । तें सोयचि एक आचवें । म्हणौनिवा ॥११७०॥ ने-कियाही भलतेवता । उदकपणें पंडुसुता । तरंगाची एकात्मता । न मोडेचि जेवि ॥७१॥ तैसा मीपणें हा लोटका । तो आववेयाचि मजभाटु

बेतो ! तर वहा की, बाब्दानें सकदाचा उच्चार कसा करितां बेतो ! ४२ यावरून, हाका येणाराचे पांशांत कदाचित् सूर्याला दिव्याने पाहण्याची चाळ असेल तर नकळे ! अथवा आकाशाला मोठव पाहण्याची चाळ असल्यास असेल ! ४३ अरे, ज्याचे अर्गी राजपण नाही, त्याला, राजा राजेपणाचें काय सुस भोगतो ! कसें समजणार ! किंवा सूर्याला अंधार आळिगन देईल कीं काय ? ४४ आणि जो स्वतः आकाशाला नाही, त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजे ! व गुंजाचे दागिने रत्नांच्या दागिन्यांची बरोबरी कशी करतील ! ४५ म्हणून, जो मद्रूप झाला नाही, त्याला, मी कोठें आहे, हें कसें समजणार ! मग तो माझे मजन करतो असें कसें म्हणतां येईल ! ४६ यास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां माझे स्वरूपाचा उपभोग बेतो. जशी तरुणी स्त्री आपल्या तारुण्याचा उपभोग घेते; ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजूनी पाण्याचेंच सेवन करतात; किंवा प्रकाश जो आहे तो सर्वप्रकारेंकरून सूर्यवर्षांतच असतो; अथवा पोकळी ज्याप्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझे स्वरूप होऊन माझे मजन क्रियेबाचून करतो; जसा अलंकार सोन्याला सहज मजतो; ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन करतो; किंवा चंद्राची प्रभा चंद्रापाशीच सहज असते; ११५० त्याप्रमाणें, किया सहज होत नाही, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे ठिकाणीं भक्ति असते ह्याचा अनुभव घेतला तरच समजेल, एवढी बोलून सांगतां येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे. ५१ अशा योग्यतेस आलेका मनुष्य पूर्वसंस्कारें करून जें काही बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळे त्यानें हाक मारतांस्त्राणींच मी त्याला ओ देतो. ५२ जेथें बोलणाराला त्याच्या शिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाही, तेथें तो बोलतो असें कसें म्हणतां येईल ! अशा प्रकारचें जें बोलणें, तें न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझे उत्तम स्तवन होय. ५३ म्हणून, तो बोलणें बोलत असतां, व त्या बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मोन होतें; आणि त्या मोनानेंच माझे सरोवर स्तवन होतें. ५४ तसेंच, हे किरिटी, त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील, तें जाणणें व पाहणें, जाणण्याची किंवा पाहण्याची वस्तु एकीकडे करून, जाणणारालाच व पाहणारालाच दाखवितें. ५५ आरशांत पाहण्याचे पूर्वीं जें मुख होतें, तेंच, आरसा पाहतांस्त्राणींच आरशाला न पाहतां मुसालाच पाहें; तद्द्वय त्याचें पाहणें पाहणारालाच दाखवितें. ५६

पाहण्याची वस्तु जाऊन पाहणाराच अहणारालाच पाहील, तर पाहणेपणाचा बर्ग उरत राही. ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या लोका जाणें होऊन मोठ्या देवाचे आळिगन देऊ गेलें असतां आळिगन देणारा व आळिगन देण्याची वस्तु दोन्ही नसून एकटीच पुरुष असतो; ५८ अथवा दोन लांकडांच्या बर्षेजानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही लांकडांस जाळून लांकडाचें नांव नाहीतें करून आपणच होतो; ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य झालां घेऊं लागला असतां त्याचें प्रतिबिंब नाहीतें होऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें; ११६० त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पाहण्यास जातो, त्याला ती दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाही. परंतु त्याचें असलेलें द्रष्टृत्वही नाहीतें होतें. ६१ सूर्य अधाराका प्रकाशित करावयास गेला असतां प्रकाश जो अंधकार तो जर उरत नाही, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहीसा होतो; त्याप्रमाणें, दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहे, तर आपल्याहून दृश्य वस्तु मिन्न नाही; मग पाहणारा द्रष्टाही उरत नाही. ६२ यावर, पाहणें व न पाहणें या एतद्विभजित जी स्थिति, तें माझे सरोवर दर्शन होय. ६३ हे किरिटी, तें दर्शन वाटेल त्या पदार्थाच्या भेटीबरोबर झाला होतें. मग दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती सर्वकाळ भोगतो. ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक असल्यामुळे त्याला जसें ढळणें नाही, तसा मी जो आत्मा, तेजेंकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पांत-कालीं ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळे जसें उदकाचें बाहणें बंद होतें, तसें सर्व विश्व आत्मत्वानें कोंढलें असल्यामुळे झाला आत्म्याबाचून दुसरा पदार्थच उरत नाही. ६६ पाय पायावर चढेल काय ! अग्नि अग्निसिंच जाळील काय ! पाणी पाण्यांतच स्नान कसें करील ! ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळे त्याचें येणेंजाणें बंद पडतें; व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेंच यात्रा घडते. ६८ तसेंच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेंचानें जरी धावत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय म्नीवर धावत नाही, अर्थात् त्याचें तें धावणें हें न धावण्याचेंच ठिकाणीं समजलें पाहिजे; ६९ म्हणून, जे स्थल सोळा-बयाचें तें व ज्या स्थळास जावयाचें तें व चालणारा व चालण्याचे पाय हें सर्व उदकच असल्यामुळे, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धावत गेला तरी, हे बाहुबल, तो उदकच असल्यामुळे त्याचा स्वरूपना मोडत नाही. ७१ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, मीपणानें जरी त्याला

आका । या मात्रा होय अका । कार्यही माझा ॥७२॥
 आणि शरीरस्वभावचर्ये । काहीं येक करूं नरी
 कैसे । तरी मीचि तो तेणें मिचें । भेटें तथा ॥७३॥
 तैथ कर्म आणि कर्ता । हें जाकचि पंडुसुता । मियां
 आत्मेनि मज पाहतां । मीचि होय ॥७४॥ पै दूष-
 णातें दूषणें । पाहिकिया होय न पाहणें । सोनें
 झोकिकिया सुवर्णें । न झांके जेवि ॥७५॥ हीपातें
 दीपें प्रकाशिले । तें न प्रकाशणेंचि निपजे । तैसें
 कर्म मियां कीजे । तें करणें कैचें ॥७६॥ कर्मही
 करितचि जाहे । जें करावें हे भाष जाये । तें न
 करणेंचि होये । तथाचें केळें ॥७७॥ क्रियाजात मी
 जाकेपणें । वडे कांहींचि न करणें । तथाचि नांव
 पूजणें । खुणेचें माझे ॥७८॥ म्हणौनि करी तथाही
 बोळा । तें न करणें हेंचि कविध्वजा । निपजे तिया
 महापूजा । पूजी तो मातें ॥७९॥ एव तो बोळे तें
 स्वयं । तो देखे तें दर्शन । अद्वया मज गमन ।
 तो चाले तेंचि ॥११८०॥ तो करी तेतुकी पूजा ।
 तो कवी तो जपु माझा । तो असे तेचि कविध्वजा ।
 समाधी माझी ॥८१॥ जैसं कनकेंसीं कांकणें । अ-
 सिधे अनन्यपणें । तो मक्तिबोणें येणें । मजसीं तैसा
 ॥८२॥ वदकीं कळोळु । कापुरीं परिमळु । रत्नीं
 वजाळु । अनन्यु तैसा ॥८३॥ किंवहुना तंतूंची पटु ।
 कां वृत्तिकेसीं वटु । तैसा तो येकवटु । मजसीं माझा
 ॥८४॥ इया अनन्यसिद्धा भक्ती । या आधवाचि
 इत्यजातीं । मज आपणपेंचा सुमती । द्रष्टयातें जाणें
 ॥८५॥ तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारे । उपोध्युपाहिताकारें ।
 आवाभौवरूप स्फुरे । इत्य जें हें ॥८६॥ तें हें आधवाचि
 मी द्रष्टा । ऐसिया बोधाचा माजिवटा । अनुभवाचा

१ यात्रेकरू. २ तेज. ३ शरीर व शरीराचा चालक
 यांच्या योगानें. ४ व्यक्त व अव्यक्त घटदूष. ५ झेंडा. ६
 माप. ७ उपवन व होणारा. ८ बरारहित. ९ नाशरहित.
 १० अविनाशी. ११ उपाध्या पूर्वीं कांहीं नाहीं असा.
 १२ चकन व पावणारा. १३ पवित व होणारा. १४ अंत.

सुमदा । चेंडा तो नाचे ॥८७॥ रज्जु जाकिया
 गोचर । आभासतां तो व्याकाकाह । रज्जुच येसा
 निर्धार । होय जेवि ॥८८॥ मांगारापरतें कांहीं ।
 कणें गुंजहीमरी नाहीं । हें आडुमियां मारीं । कीजे
 जैसें ॥८९॥ उदका येकापरतें । तरंग नाहींचि हें
 निरुतें । जाणोनि तथा आकारातें । न वेपे जेवि
 ॥११९०॥ नाचरी स्वभाविकारां समस्तां । वेजमियां
 उर्मणें घेतां । तो आपणयापरौता । न दिसे तैसा
 ॥९१॥ तैसें जें कांहीं आचि नाथी । येणें होय
 शेषस्फूर्ती । तें ज्ञाताचि मी हे प्रतति । होजनि
 भोगी ॥९२॥ जाणे अर्जु मी अर्धर । अक्षर्यो मी
 अर्धर । अर्पु मी अपार । आनंदु मी ॥९३॥
 अचळु मी अच्युतु । अनंदु मी अद्वैतु । आधु मी
 अव्यक्तु । व्यक्तुही मी ॥९४॥ ईश्वर मी ईश्वर ।
 अनादि मी अमर । अमय मी आधार । औघेय
 मी ॥९५॥ स्वामी मी सदोदितु । सहजु मी सततु ।
 सर्व मी सर्वगतु । सर्वातीतु मी ॥९६॥ नवा मी
 पुशणु । शून्यु मी संपुणु । स्थूलु भणु । जें
 कांहीं तें मी ॥९७॥ अक्रियु मी एक । असंगु मी
 अशोकु । व्याप्यु मी व्यापक । पुरुषोत्तमु मी ॥९८॥
 अशब्दु मी अश्रोतु । अरुपु मी अगोत्रु । समु मी
 स्वतंत्रु । ब्रह्म मी पर ॥९९॥ ऐसं आत्मचें मज
 एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें । आणि
 याही बोधा जाणतें । तेंही मीचि जाणें ॥१२०॥
 पै चेइकेयानंतरे । आपुळें एकपण उरे । तेंही तोचरी
 स्फुरे । तथाशीचि जैसें ॥११॥ कां प्रकाशता अर्क ।
 तोचि होय प्रकाशक । तथाही अमेदा घोळेंक ।
 तेचि जैसा ॥१२॥ तैसा वेद्यांच्यो विलेंचीं । केवळ

रहित. १५ आधारावर असणारें. १६ अभावक. १७
 सर्वोद्भूत मोठा. १८ अगुरेणूद्भूत कहान. १९ क्रियारहित.
 २० शब्दातीत. २१ दृश्यक. २२ जाणण्याच्या वस्तु.
 २३ नाश पावल्यावर.

स्फुरण झालें, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला; अशा जी मात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा पात्रेकडच आला. ७२ आणि त्याचे शरीराचे स्वभावामुळे त्यानें कांहींही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिथानें मीच त्याला भेटलों. ७३ हे पांडुरंगता, अशा स्थितींत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेकरून मळा पाहिलें असतां मद्रूप होतो. ७४ हें पहा—ज्याप्रमाणें आरशानें आरशाळा पाहिलें असतां तें न पाहणें होतें, किंवा सोन्यानें सोनें हाकलें तर हाकणें होत नाहीं, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केलें तर तें प्रकाश न करणेंच होय, त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणें कसें म्हणावें? ७६ कर्म करित असतां मी कर्ता असा अभिमान नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें सर्व करणें न करणेंच होतें. ७७ त्याला सर्व किया आत्मस्वरूप सारल्यामुळे, त्या सर्व क्रियाला न करणेंच म्हणावें; व तीच मासी सुणेंची पूजा होय. ७८ म्हणून, हे कपिवृजा, तो ज्या ज्या यथासांग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणें होऊन तीच मासी मद्रूपूजा होते. ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती मासी स्तुति; तो जें पाहतो तें माझे दर्शन; अदृष्ट जो मी, त्याची तो चालेल ती यात्रा होय. ११८० हे कपिवृजा, तो जें करील ती मासी पूजा, तो जी करपना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितींत असेल, तो माझा समाधि होय. ८१ जसें सुवर्णाशीं सुवर्णाचें कंकण अमेद् आहे, तसा भक्तियोगानें माझ्याशीं तो ऐक्य पावतो. ८२ पाण्याचे ठिकाणीं छाट, कापुऱ्याचे ठिकाणीं परिमळ, व रत्नाचे ठिकाणीं तेज जसें मित्र नाहीं, ८३ फार काय? जसा तंतूशीं पट, किंवा मृत्तिकेशीं जसा घट यांचें ऐक्य असतें, तसा तो माझा भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्तीच्या योगानें, दृश्यमात्राचें ठिकाणीं, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मळा तो जाणतो. ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगानें, आणि शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्द्वयानें सर्व दृश्य पदार्थाचें स्फुरण होतें. ८६ हे सुमते अर्जुना, तें सर्व दृश्य मीच आहे अशा बोधाच्या मरात अनुभवाचा शेंडा नाचतो. ८७ दोर दृष्टीस प-

ल्यावर त्यावर सारलेला सर्पाचा भांस माझीसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हां निश्चय होतो, ८८ सोन्याचे गळे गुजमर सुद्धा अलंकार नाहींत असा दृढ निश्चय होण्यानें सर्व अलंकारांची आटणी होते; ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहींत असें पक्षें समजून त्याच्या आकाराला जो भुलत नाहीं; ११९० अथवा स्वप्नातील पाहिलेले सर्व विकार जाणें सान्यावर पाहूं गेलें असतां आपलेविरहित दुसरे कांहीं नाहीं असें जसें दिसतें, ११ तसें, जें कांहीं आहे व नाहीं, त्याच्या योगें हें जाणण्याची स्फूर्ति होते, व ते सर्व पदार्थ मीच आहे, अशा अनुभवाचा तो उपमोग घेतो. १२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वी कांहीं नाहीं असा, ज्याला अंत नाहीं असा, व नेहमीं आनंदमय असा आहे, असें तो समजतो. १३ चलन न पावणारा व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचा मूळ, निराकार व साकारही मीच आहे. १४ सर्वांचा ईश, अनादि, व अमर, अमय आणि आधार व आधारावर असणारें जें आधेय तें सर्व असा मी आहे. १५ सर्वांचा अधिपति व नेहमीं असणारा, सद्गज व सतत सर्वव्यापी, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडला असा मी आहे. १६ सर्वांत नवा व जुना, अभावरूप व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुपेणूनही लहान जें कांहीं आहे, तें मी आहे. १७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित, सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यांत सर्व वस्तु आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहे. १८ शब्दातीत व कर्णरहित, स्पर्शरहित आणि गोत्ररहित, सर्वत्र सारला व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहे. १९ असें आत्मस्वरूपी ऐक्य पावून, मासी खरोखर अदृश्यभक्ति करून मळा जाणतो; व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्म्य, तोही आपण आहे असें तो समजतो. १२०० जसें जवळ सारल्यावर आपलें एकत्व उरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें; १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थांना प्रकाशित करायचाचें ते पदार्थही तोच आहे; आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंमधील अर्धवृत्ती तोच जाणतो; २ लहान, जाणण्यास बोधक असा पदार्थ-

वेदकु बरे पाहीं । तेजें जाणवे तथा तेंही । हेंही जो जाणे ॥३॥ तथा अद्वयपण आपुनिया । जाणती झेरी जे धर्मजया । ते ईश्वराचे मी हे तथा । जो धाकले ये ॥४॥ मग द्वैताद्वैतासीत । मीचि आत्मा एकु निजात । हें जाणोनि जाणजे जेथ । अनुभवीं रिबे ॥५॥ तेथ वेदक्यां येकपण । दिसे जे आपुल्या आपण । तेंही जातां नेणों कोण । होइजे जेथि ॥६॥ कां ठोळां देकतिये क्षणीं । सुवर्ण सुवर्णी । जाटितां होय आटणी । अळंकाराचीही ॥७॥ ना ना कवण सोच होये । मग क्षारता तोयत्वे राहे । तेही जिरतां जेथि जाये । जाळेपण तें ॥८॥ तैसा मी तो हें जें असे । तें स्वानंदाजु भवसमरसे । काळवूनियां प्रवेशे । मज्जिमाजीं ॥९॥ आणि तो हे भाष जेथ जाये । तेथें मी हें कोणहासी आहे । ऐसा मी ना तो तिये सामाये । माझ्याचि रूपीं ॥१०॥ जेव्हां कापुर जळों सरे । तथाचि नामअग्निपेरे । मग उभयतांतीत बरे । आकाशजेविं ॥११॥ कां धाडलियां एका एकु । बाढे तो शून्यनिशेखु । तैसा आहेनाहींचा केखु । मीचि मग आथी ॥१२॥ तेथ ब्रह्मा आत्मा ईशु । यथा बोका मोडे सौरसु । न बोकणें याही पैसु । नाहीं तेथ ॥१३॥ न बोकणेंही न बोकणि । तें बोलिजे तोंड भरुनी । जाणिव नेणिव नेणोनी । जाणजे तें ॥१४॥ तेथ बुझिजे बोधु बोधे । आनंदु येये आनंदे । सुखवरी नुसधे । सुखचि भोगिजे ॥१५॥ तेथ काभु जोडका काभा । प्रभा आकिगिकी प्रभा । विस्मयो बुडाका वभा । विस्मयामाजीं ॥१६॥ शब्दु तेथ सामावेला । विश्वाभु विश्वाती आला । अजुभजु वेडावेला । अनुभूतिपणें ॥१७॥ किंबहुना ऐसें निखळ । मीपणु जोडे तथा फळ । सेवूनि वेकी वेव्होळ । क्रमयोगाची ते ॥१८॥ पै क्रमयोगा किरीटी । चक्रवर्तीच्या मुकुटी । मी चिद्रैत तें सा-

टोर्वाटी । होय तो माझा ॥१९॥ की क्रमयोगमाझा दाचा । फळसु जो हा मोक्षाचा । तेंचोवरीक अवकाशाचा । उर्वीवो जाला तो ॥२०॥ ना ना संसारभाडवीं । क्रमयोग वाट बरवी । जोडिकी ते मदैकवर्गी । पैठी जाकीसे ॥२१॥ हें असो क्रमयोगवोवें । तेणें अकिचिद्राणें । मी स्वानंदोदधी बेणें । ठाकिला कीं गा ॥२२॥ हा ठाववरी सुवर्मा । क्रमयोगीं आहे महिमा । म्हणोनि वेळोवेळां तुम्हां सांगतों आम्ही ॥२३॥ पै देणें काळें पदार्थें । साधूनि वेदजे मातें । तैसा नव्हे मी आयतें । सर्वांचें सर्वही ॥२४॥ म्हणोनि माझ्या ठायीं । जाचावें न कगे काहीं । मी लाभें दूये उपायीं । साचाचि गा ॥२५॥ एक शिष्य एक गुरु । हा रुढका साच व्यवहार । तो मत्प्राप्तिप्रकार । जाणावया ॥२६॥ अगा वेदुचेव्या पोटी । निधानसिद्ध किरीटी । वान्हिसिद्ध काहीं । 'बोहां दूध ॥२७॥ परीं लाभे तें असतें । तथा कजे उपायातें । येर सिद्धचि तैसा येथें । उपायीं मी ॥२८॥ हा फळहीवरी उपावो । कां पां प्रस्ता. वीतसे देवो । हें पुसतां तरी अभिप्रावो । येथिचा ऐसा ॥२९॥ जे गीतार्थाचें चांगींचें । मोक्षोपायपर आचवें । आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥३०॥ बारा आभाळचि फेडी । बांचूनि सूर्यातें न घडी । कां हातु बाजुळी धाडी । तोय न करी ॥३१॥ तैसा आत्मदर्शनीं आर्डेळु । असे अविद्येचा जो मळ । तो घाळ नाशी वेद निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥३२॥ म्हणोनि आचवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें । बांचोनि न होती स्वसंज्ञें । आत्मबोधीं ॥३३॥ तथा अध्यात्मशास्त्रांसीं । जें साधपणाची ये पुंसी । तें वेदजे जया ठावासी ते हे गीता ॥३४॥ भातु भूषिता प्रोचिषा । सतेजा

१ जाणपारा. २ ज्ञानकका. ३ नाहींसें होतें. ४ दोहोदून निज. ५ वजा केला असतां ६ अभिप्राव. ७ अवकाश. ८ जाणवें. ९ विनाशि व्यापका. १० संकोच पावका. ११ अनुभवातें. १२ सुंदर. १३ शास्त्रकथन. १४ अद्वयपण. १५ सा-

जोडें. १५ प्रसार. १६ पृथ्वीच्या. १७ कांसेत. १८ सा. मध्ये. १९ अद्वयका. २० आत्माआत्मप्रतिपादक वेदांत शास्त्र. २१ प्रसंग. २२ पूर्व दिशेत.

श्रीच्या नाशानंतर केवळ जाणजारा उरतो, हेही ज्याला समजतें असा जो, तोही मीच आहे असें जो समजतो, ३ त्याला, अर्जुना, आपल्या अभेदपणात जाणजारी ज्ञानकला तोही मी ईश्वरच आहे, तोही मीच आहे असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा, तोच निःसंशय मी आहे असें समजून तें ज्ञानही जेथें मुळून जातें, ५ तेव्हां, जाणें शाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं; ६ किंवा सोन्याचें सोनेपण दृष्टीनें पाहतां क्षणीं अलंकाराची आटणी न करतां आटणी केल्याप्रमाणेंच होतें; ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यात सारटपणा राहतो तोही जिऊन गेल्यावर जसा मीठपणा नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचे मरान एकत्र होऊन मद्रपी लय पावतो. ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें ' मी ' हा शब्द कोठें उरणार ? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझे रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो. १२१० कापूर जळतां क्षणींच जसें अशीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अभि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें; ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं यांची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतो. १२ त्या ठिकाणीं मद्य, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा राहत नाहीं, व काहीं न बोलणें यालाही तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडमर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें. १४ तशा स्थितीत बोधबोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखाचाच अनुभव घेतो १५ मग लामात लामाची मर पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यात उभेचें उभेंच बुडून जातें. १६ शम विधाति प. वून विश्रामही विधातीस येतो; व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो. १७ फार काय सांगवें ? क्रमयोगाच्या सुंदर वेळीचें खेवण केल्यामुळे त्याला मद्रा प्रसिध्दीचें सुंदर फळ मिळतें. १८ हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्तीच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतो, व माझे मुकुटावर तें रत्न झोमतें. १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसाव-

रील अवकाशाचा प्रसार तो होतो. १२२० अथवा साररूपी अरण्यातील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गांवांत प्रविष्ट होतो. २१ फार काय सांगवें ? क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी त्याला येऊन मिळते. २२ मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु देश, काळ, पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें पळा साध्य करून घेण्याचा हा मार्ग नसून, केवळ मी सर्वाना आपोआप प्राप्त होण्याचा हा क्रमयोगमार्ग आहे. २४ म्हणून माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतो. २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुह्य व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे. २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तशाच काष्ठत अभि व कसित दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत, २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतःसिद्ध असून, माझ्या आढ येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फळपाप्ति शाल्यावर पुनः उपायांची प्रस्तावना देवानीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर देवाचे बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे की, २९ गोतेचें सामर्थ्य असें आहे की, येथें सांगितलेल्या सर्व उपायांनीं मोक्षपाप्ति होते, व इतर शास्त्रांत कोणितलेल्या उपायांनीं प्रमाणाची सिद्धि होत नाहीं, त्यासारखे हें नाहीं. १२३० वाच्यानें सूर्याचे आढ आळीले दग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य दगपत्र करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येत नाहीं, तें स्वतःसिद्धच आहे; ३१ त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचे आढ आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो, त्याच्यानें निर्मळ असें जें माझे आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं- तें स्वतःसिद्धच आहे. ३२ म्हणून सर्व शास्त्रे अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत, येथी त्यांच्यानें स्वतःसिद्ध आत्माचा बोध करवत नाहीं. ३३ त्या अज्ञानाच्या शास्त्रांना सरा आत्मरूपाचा निर्धन करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे त्या शास्त्रांचा उच्चाटितो विचारण्यास यावें लयलें, तें हें नीतिसाक्ष होय. ३४ सूर्यानें पूर्ण दिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा

विद्या आपविद्या । तैसी शास्त्रेश्वरा गीताया ।
सत्ताये साखें ॥३५॥ हें असो वेणें शास्त्रेश्वरें । मागा
उपाय बहुवे विस्तारें । सांगितका जैसा करें । वेचों
वे आत्म ॥३६॥ परी प्रथमभवणासवें । अर्जुनासी
विषयें हें पावे । हा भावो सकणवे । चरुनि श्रीहरी
॥३७॥ तेंचि प्रमेये एकवेळ । शिष्यी होभावया भ
कळ । सांगतसे मुकुळ । मुद्रा आतां ॥३८॥ आणि
प्रसवें गीता । ठावोही हा संपता । म्हणौनि दावी
आयंता । एकार्थत्व ॥३९॥ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं ।
नामाभिकारप्रसंगीं । निरूपण अवेगीं । सिद्धांती
केळें ॥३९८॥ तरी तेजुकेही सिद्धांत । ह्ये शास्त्री
प्रस्तुत । हें पूर्वापर नेमत । कोणही जै मानीं ॥४१॥
वें मद्रासिद्धांताचा आवाका । सिद्धांतकक्षा अनेका ।
मिदंजनि आरंभु देखा । संपर्बतु असे ॥४२॥ एथ
अविद्यानाशु हें स्थळ । तेणें मोक्षोपादान फळ ।
या दोही केवळ । साधन ज्ञान ॥४३॥ हें इतुकेचि
नानापरी । निरूपिकें ग्रंथविस्तारी । तें आतां दोही
अक्षरीं । अनुवादावें ॥४४॥ म्हणौनि उपेयंही हातीं ।
आकया उपायस्थिती । देव प्रवर्तके ते पुढती ।
वेणेंचि भावें ॥४५॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भाषाश्रयः ।

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

अन्वय—मद्भाषाश्रयः सदा सर्वकर्माणि अपि कुर्वाणः
मत्प्रसादाद् शाश्वतं अव्ययं पदं अवाप्नोति. ॥ ५६ ॥

मग म्हणे गा सुमटा । तो क्रमयोगिया निष्ठा ।
मी होवनी होय पैठा । माझ्या रुचीं ॥४६॥ स्व-
कर्माच्या चोखौलीं^१ । मज पूजा करुनि भकी । तेणें
प्रसादें आकळी । ज्ञाननिष्ठें ॥४७॥ ते ज्ञाननिष्ठा
जेथ हातवेसे । तेथ भक्ति माझी वळासे । तिया
अजब समरंसे । सुखिया होय ॥४८॥ अणि विश्व-
प्रकाशितया । आत्मया मज आपुळिया । अनुसरे
जो करुनिवा । सर्वभेदा हे ॥४९॥ सांडुनि आपका

भाईक । कवण भावशी जळ । कां हिंदोनि हावे
निश्चळ । बायु ज्योनीं ॥१२५०॥ तैसा झुडी भाषा
कावें । जो मातें आभकवि ठावे । तो निश्चिंही
विषयें । कर्म करु ॥५१॥ परी गंगेच्या संबंभी ।
विदी^२ आणि महानदी । येकतेवि माझ्या चोचीं ।
शुभाशुभासीं ॥५२॥ कां बाईनें आणि पुरें^३ । हा
निवाडु तंवचि सरे । जंव न जेपती वैश्वानरें । कव-
ळुनि होव्ही ॥५३॥ ना ना पांचिकें^४ आणि खोळें ।
हें सोनया तंवचि ओळें । जंव परिसु भांगमेळें ।
येकवटीना ॥५४॥ तैसें शुभाशुभ ऐसे । हें तंवचि-
वरी आभासे । जंव येकु न प्रकाशें । सर्वत्र मी
॥५५॥ अगा रात्रि आणि दिवो । हा तंवचि द्वैत-
भावो । जंव न रिगिजे गावो । गमस्तीचा ॥५६॥
म्हणौनि माझिया भेटी । तयाचीं सर्व कर्मं किराटी ।
माजनि वैसे तो पोंटी । सायुज्याच्या ॥५७॥ देखें
काळें स्वभाबें । वेंचु जया न संभवे । तें पद माझें
पावे । अनिनाश तो ॥५८॥ किंवहुना पंडुसुता ।
मज आत्मयाची प्रसन्नता । लाहे^५ तेणें न पविजता ।
लाभु कवणु असे ॥५९॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

अन्वय—[च] सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य
मत्परः बुद्धियोगं उपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव. ॥ ५७ ॥

याकारणें गा तुवां ह्या । सर्व कर्मा आपुळिया ।
माझ्या स्वरूपी धनंजया । संन्यासु कीजे ॥१२६०॥
परी तोचि संन्यासु वीरा । करंजीयेचा झणें करा । आ-
त्मविवेकी धरा । चित्तवृत्ति हे ॥६१॥ मग तेणें वि-
वेकजळें । आपणयें कर्मावेगळें । माझ्या स्वरूपी नि-
र्मळें । देखिजेळ ॥६२॥ आणि कर्माची जगप्रैमीये ।
प्रकृति जे कां आहे । ते आपणयाहूनि बहुवे । दे-
खसी दुरी ॥६३॥ तेथ प्रकृति आपणया । वेगळी
जुरे धनंजया । रूपेवीण कां छाया । जयापरी ॥६४॥

१ कटकळीनें. २ अर्थ, सार. ३ रसट करून. ४
पुष्कळ. ५ बळ, ऐक्य. ६ युक्ति. ७ भिन्नकून. ८ मोक्ष-
उपाय. ९ सांगितें. १० उपायानें मिळणारी वस्तु. ११
साधन. १२ सुंदर फुलनीं. १३ इतसंगत होवे. १४

ऐक्यानें. १५ सर्वभावानें. १६ कोम. १७ नाका. १८ मेळा-
गिरी चंदन. १९ लांकूड. २० हिंगळट. २१ आळ बाळा.
२२ पदावर. २३ न मिळणारा. २४ बरकाती. २५
जन्मभूनि. २६ अवाज.

प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणे, सर्व शास्त्रांना अवारमुत जी शास्त्रश्रेष्ठ बीता, तिच्या योगाने सर्व शास्त्र सनाथ शास्त्री आहेत. ३५ फार काय ! परंतु या भीतेने मानील अध्यक्षात पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत की; ज्या योगाने आत्मा आपले इस्तगत होईल. ३६ परंतु प्रथम (एकदा) ऐकल्याने अर्जुनाला हे कळेल किंवा नाही हा माय, कळकळीने श्रीहरींनी मनात धरून, ३७ तोच अर्थशिष्याच्या ठिकाणी दृढ होण्याकरिता मोकळया मनाने एक वेळ पुनः सांगतात. ३८ आणि, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, म्हणून, आरंभापासून शेवट पर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असे दाखवितात. ३९ किंवा प्रथाच्या मध्यंतरी नानाअधिकार प्रसंगाने अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, १२४० तरी पूर्वापर संबंध मनात न आणून गीतेमध्ये अनेक सिद्धांत आहेत असे जर कोणी मानील, तर ४१ महासिद्धांताचे एकंदर ऐक्य करून त्याच्या पोटात अनेक सिद्धांत कक्षा (युक्ति) मिळवून आरंभिलेली गीता संपवितात. ४२ या गीताशास्त्रात अभियेचा नाश ही मुख्य भूमि, व मोक्षाचा लाभ हे तिचे फळ, या दोन गोष्टी होण्याला ज्ञान हे केवळ साधन होय-४३ तेंच ज्ञान नानाप्रकारे पंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आता एक दोन शब्दांनी सांगतो. ४४ म्हणून, उपायाने मिळणारी वस्तु हातांत आली ती वस्तु प्राप्त होण्याचे साधन देवांनी पुनः येवढ्याचकरिता सांगितले. ४५

जो मनुष्य माझ्या ठिकाणी सर्व भाव ठेवतो, तो माझ्या प्रसादाने शाश्वत अविनाशी अशा पदाला प्राप्त होतो. ॥ ५६ ॥

मग देव म्हणतात: हे छुमटा, तो कमयोगी अशा निष्ठेने मद्रूप होऊन माझ्या स्वरूपी मिळतो. ४६ स्वकर्मानुष्ठानरूपी सुंदर पुष्पांनी माझी चांगळी पूजा केल्यावर, मला प्रसन्न करून घेऊन ज्ञाननिष्ठेचा प्रसाद तो मिळवितो. ४७ ती ज्ञाननिष्ठा ज्याचे हातांत आली आहे, तेथे माझी परममक्ति उल्लासित होते; आणि त्या मक्तीच्या मजनेकरून माझ्याशी ऐक्य पावून तो छुमट भोगतो. ४८ आणि विन्यासा प्रकाशित करणारा मी जो आत्मा, त्याप्रत जो सर्व भार्येकरून अनुसरतो, ४९ मिठाने आपला लोभ सोडून पाण्याचा आशय

केला म्हणजे जसे तें जलरूपच होतें, किंवा आकाशा-
मध्ये वायु फिरून पुनः आकाशातच ऐक्य पावतो. १२५० तसा बुद्धीने व कायावाचांमनाने जो माझ आश्रय करून राहतो, त्याच्या हातून एसावे वेळी कदाचित् निषिद्धी कर्मे पडेले, ५१ परंतु महाप्रभू, किंवा, रस्त्यांतील पाणें पाणी, पांना गतीचा संबंध झाला म्हणजे जशी ती गंगारूप होतात, तसा माझ आश्रय करणाऱ्या भक्ताला शुभ किंवा अशुभ कर्मांनी दोष लागत नाही. ५२ अथवा, भेलागिरी चंदन आणि दुसरे रायवळ लांकूड हा भेद तो पावेतोच असतो, की जों पावेतो, त्याचा अमोही संबंध झाला नाही. ५३ किंवा हिणकट अथवा सोळा रुपये दराचे सोने हा भेद सोन्यामध्ये तोपर्यंतच असतो, की जोंपर्यंत परि-
साशी संबंध झाला नाही. ५४ त्याप्रमाणे शुभ व अशुभ हा भेद तोपर्यंतच असतो, की जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाही. ५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गांवात प्रवेश झाला नाही, तोपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे. ५६ म्हणून, अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याची सर्व कर्मे नाहीतशी होऊन तो सायुज्य पदावर बसतो. ५७ ज्या पदाचा देशाने, काळाने व स्वभावाने कधी नाश होत नाही, तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें. ५८ फार काय सांगावे ! अर्जुन, मी जो आत्मा, त्याप्रती प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला प्राप्त होणार नाही असा कोणता लाभ आहे ! ५९

असे आहे म्हणून तूं मनाने सर्व कर्मे मला आर्पण करून माझे ठिकाणी दत्पर होऊन माझ्या ठिकाणी बुद्धि ठेवून, मभिष्ट हो. ॥ ५७ ॥

यास्तव, धनंजया, तूं आपली सर्व कर्मे माझे ठिकाणी समर्पण कर (असा संन्यास कर) ६० परंतु, हे बिरा, तोच कर्मांचा संन्यास वरकांती न करता, विचाराचे ठिकाणी चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या वळाने, आपले कर्मांतून वेगळे असे निर्भळ स्वरूप माझ्या स्वरूपात पाहतील, ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमी जे अज्ञान (माया) ते आपल्याहून फार दूर आहे असे तुझ्या दृष्टीत प-
डेले. ६३ मग, अर्जुना, जशी ह्यापासून छाया दृष्टीत पडत नाही, तसे अज्ञान हे आपल्याहून निराळें कळेल, असे तुझ्या दृष्टीत पडेले. ६४ असा ज्ञानाचे असा

ऐसेनि प्रकृतिनाशु । जाक्या कर्मसंवाह । नि-
वेक अनावातु । सकारणु ॥६५॥ मय कर्मभात
येकया । श्री आत्मा उरे आपणपया । तेय बुद्धि
बाये करुनिया । पतिव्रता ॥६६॥ बुद्धि अनन्य येने
योगे । मजमार्जी जे रिगे । ते चित्त चेत्यत्यागे ।
मार्तेचि मजे ॥६७॥ ऐसे चेत्यत्यजाते साहिके । चित्त
माझ्या ठावी जडके । ठाके तेसे बहिके । सर्वदा
करी ॥६८॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादास्तरिष्यसि ।
अथ चेत्स्वमहंकारात् श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८

अन्वय—[त्वं] मच्चित्तः [सन्] सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्
तरिष्यसि, अथ चेत् स्वमहंकारात् न श्रोष्यसि, [तर्हि] एव
विनंक्ष्यसि. ॥ ५८ ॥

मग अभिज्ञा ह्या सेवा । चिरा मियाचि भरेक
जेव्हा । माझा प्रसादु जाण तेव्हा । सपूर्ण जाहका
॥६९॥ तेय सकळ दुःख धामे । भुंजीजती जिये
मृशुजनमें । तिये दुर्गामेचि सुगमें । होती तुज
॥७०॥ सूर्याचेनि सावाये । डोळा सावाहर्का
होये । ते आभाराचा आहे । पाडे तया ॥७१॥ तैसा
माझेचि प्रसादे । जीवकर्णु जयाचा उपमदे । तो
संसारारेचि बाधे । बागळे केवि ॥७२॥ म्हणौनि
धनंजया । तू संसारदुर्गती या । तरसील माझिया ।
प्रसादास्तव ॥७३॥ अथवा हन अहंभावे । माझे
बोळणे हे भाववे । कालामवाधिये शिवे । नेदिसी
टेंको ॥७४॥ तरि नित्य मुकु अव्ययो । तू आहासि ते
होजनि बाधो । देहसंवाधाचा घावो । बाजेळ आगीं
॥७५॥ जया देह संवाधातु । प्रतिपही आत्मधातु ।
भुंजता संतु । कहीच नाही ॥७६॥ येवढेनि दाहणे ।
विमर्शेनिधीन निमर्शे । पडेक जरी बोळणे । नेधेसी
माझे ॥७७॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति

१ समूह. २ बाळावी. ३ चित्तन करण्याचा
पदार्थ. ४ कबकर. ५ स्थाने. ६ भोगिकी जातात
७ मवलीमें. ८ साधभूत. ९ किमत्. १० आनाश. ११
तुडवका जातो. १२ मरण. १३ न धेकशीक.

अन्वय—यत् अहंकार आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे,
[तर्हि] एवः ते व्यवसायः मिथ्या [अस्ति; यतः] प्रकृतिः
त्वां नियोक्ष्यति. ॥ ५९ ॥

पञ्चद्वेषिया पोवी उवह । कां दीपद्वेषिया मंच-
कारु । विवेकद्वेषे अहंकारु । पोषुनि तैसा ॥७८॥
स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वमनु । सं-
ग्रामा नाम मल्लिनु । पापाचार ॥७९॥ ह्या मची
आपुळिया । तिचां तीन नामे यथा । डेऊनिया
धनंजया । न जुंसे ऐसा ॥८०॥ जीवामार्जी नि-
ष्टुं । करिसी जो आत्मंतिकु । तो बायां चाहीक
नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ॥८१॥ आणि मी अ-
र्जुनु हे आत्मिक । यथा वधु करणे हे पातक । हे
माया वांचूनि तारिवेके । कांही आहे ॥८२॥ आधीं
जुंझार तुवा होभावे । मग जुंझावया काळ घेयावे ।
कां न जुंझावया करावे । देवांगण ॥८३॥ म्हणौनि
न जुंझणे । म्हणसी ते बायाणे । ना मानू कोकणें ।
कोकट्टाही ॥८४॥ तन्ही न जुंसे ऐसे । निष्टकिसी
जे मानसे । ते प्रकृति अनारिसे । करवीकचि ॥८५॥

स्वभावजेनकौतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि बन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्

अन्वय—कौन्तेय, स्वभावजेन स्वैव कर्मणा निबद्धः
[त्वं] यत् मोहात् कर्तुं न इच्छसि, तत् अवशः सन् अपि
करिष्यसि ॥ ६० ॥

पै पूर्व बाहता पाणी । पडिजे पश्चिमेचे बाहणी ।
तरी आग्रहोचि उरे ते आणी । आपुळिया लेखी
॥८६॥ कां साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवे साळी-
पणे । तरी आहे आन करणे । स्वभावासि ॥८७॥
तैसा क्षासंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिकासी प्रगुद्धा ।
आतां नुडी म्हणसी हा धांदा । परी उठविषसीचि
तू ॥८८॥ पै शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडु-
सुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ॥८९॥
तरी तयाचिया समबांधी । अनुरूप धनंजया । न
करितां उगळिया । नयेक असो ॥९०॥ म्हणौ-

१४ पूर्ण निश्चय. १५ क्षात्रधर्म. १६ आप्त. १७ तप-
वृष्टीने पाहिले असता. १८ युद्ध करणारा. १९ क्षय. २०
मागास. २१ गुण. २२ स्वस्थ वसणे.

बापा बास साक्षा, म्हणजे समूह कर्माचा संन्यास अर्थात्सार्त्तने साक्षा असें होईल. ६५ मग आत्म्यावर जो अमानें कर्माचा मास दिसतो आहे, तो विचारानें नेळा म्हणजे युद्ध आत्म्याचे ठावीं बुद्धि पतिव्रता (अनन्य) करून स्थापन कर. ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून ज्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणी प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चित्तन करण्याच्या पदार्थाचा त्याग करून मात्तच मग्न करतें. ६७ याप्रमाणें चित्तन करण्याचे विषय टाकून सर्वकाल चित्त माते ठिकाणी जडून नेहमी राहिल असें स्वरित कर. ६८

जर तूं माझ्या ठिकाणीं चित्त देऊन राहशील, तर माझ्या प्रसादानें सर्व संकटांतून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझे न ऐकशील, तर नाश पावशील. ॥५८॥

मग, याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेनें जेव्हां तुझें चित्त मग्न होईल, तेव्हां माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल असें समज. ६९ मग जे जन्ममृत्यूचीं सर्व दुःखांची घरे जीवमात्र भोगतो व जीं अति दुष्ट आहोत, तींच तुला सुखकारक होतील; १२७० सूर्यप्रकाशाची होळ्याला सायत्या मिळाल्यावर मग अंधाराची किंमत आहे काय ! ७१ त्याप्रमाणें, माझ्या प्रसादानें ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या मयानें मिईल कीं काय ! ७२ म्हणून, हे धनंजया माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील, ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझे हें सर्व माषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर, तूं जरी नित्यमुक्त अवस्थ आहेस, तरी तें व्यर्थ होऊन देहसंबंधाचे पाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणीं पदोपदीं आपला घात आहे, तो भोगतांना कधींही विश्रांती मिळाव याची नाही ! ७६ जर माझे बोलणें न ऐकशील, तर एवढा मयंकर मृत्यु न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं, असें म्हणशील, तर हा तुझा आप्रह व्यर्थ आहे; कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील. ॥ ५९ ॥

पथ्याच्या द्वेषानें जसा अंधार वाढतो, अथवा दिव्याचे

द्वेषानें जसा अंधकार वाढतो, तसा दिव्याचे द्वेषानें अहंकार वाढेल. ७८ मग, आपल्या देहाला आपण दुसऱ्याचे देहाला माझे आह, व यांच्याशीं समान करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें शिष्यांना अशी तीन नावे ठेवून, अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं, असा १२८० आपले अंतःकरणांत पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुला जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुला निश्चय टिक् देणार नाही. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असतां, मी अर्जुन, व हे माझे अंतःकरण, व यांचा वध करणें हें पातक ह्या सर्व कल्पना मायेबांचून सन्या आहेत काय ! ८२ अगोदर तूं युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरितां शस्त्रे घेतलेस, आणि आतां युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस हें बौद्ध आहे का ! ८३ याजकरितां, मी युद्ध करणार नाहीं हें तुझें म्हणणें व्यर्थ होय; शिवाय, लोफट्टीनेंही तुझें म्हणणें कोणी मान्य करणार नाही. ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनानें निश्चय करील आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

हे कौंतिया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तूं मोहानें जें करूं इच्छित नाहीस, तें करशील. ॥ ६० ॥

हें पहा—पूर्वेकडे पाण्याचा ओव चाललेला असून, पोहणारा जर म्हणेल कीं, 'मी पश्चिमेकडे जाईन,' तर त्याचें म्हणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओषाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल. ८६ किंवा झाडीचा कण जर असें म्हणेल कीं, मी साळीपणानें उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें म्हणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जातांच येणार नाही, ८७ त्याप्रमाणें, हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें चढलेली असल्यामुळे, मी युद्ध करण्याला उठणार नाहीं, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय. तुला क्षात्रवर्माच तुझें युद्ध करण्यास उठवील; ८८ हें बघ, अर्जुना, तुझा क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर, हे धनंजया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करतां स्वल्प काल होणार नाही. १२९० म्हणून, हे कौंदर्याधी, त्याला

निर्वा तिहीं गुणी । बाधकासि तं कोदंडपाणी ।
 विष्णुर्ही निषधी बाहुर्णो । क्षात्राचिया ॥९१॥ ना
 ह आपुके अम्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न
 जुंसे ऐसें अठळ । व्रत जरी वेसी ॥९२॥ तरी वां
 भोनि हात पावे । जो रथो वातका होये । तो न
 चके तरी जाये । दिगता जेचि ॥९३॥ तैसा तू
 आपुकिचाकवूनो । मों काहोंच न करो म्हुणोबा ।
 ठांसी परी मरबसेमी । तूचि करिसो ॥९४॥ उत्तर
 बैराडीचा राजा । पळता तू कां निघाकासि जुंसा ।
 हा क्षात्रस्वभाबो तुझा । जुंसाबोळ तुज ॥ ९५ ॥
 महावीर अकरा अक्षोहिणी । तुवां येकें नापाविकें
 रणांगणी । तो स्वभाबो कोदंडपाणी । जुंसाबोळ तूतें
 ॥९६॥ हा गा रोगु काथी रोगिया । आवडे दरिद्र
 दरिद्रिया । परो भोगविजे वाकिया । अदृष्ट जेणें
 ॥९७॥ तें अदृष्ट अनारिसें । न करीक ईश्वरवशें ।
 तो ईश्वरही असे । हृदयीं तुझ्या ॥९८॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ॥९१॥

अन्वय—अर्जुन, यत्रारूढानि सर्वभूतानि मायया
 आमयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति. ॥ ९१ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरीं । हृदय महाअंतरीं । चि
 द्ब्रह्माच्या सहस्रकरीं । उदयला असे जो ॥९२॥ अव
 स्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेष । अन्यर्था-
 दृष्टि पाथिकें । चेबाविके ॥९३००॥ वेद्योदिकाच्या
 सरोवरीं । फांकतां विषय कळेहारीं । इंद्रियषट्-
 पदा चारी । जीवजमरातें ॥ १ ॥ असो रूपक ह तो
 ईश्वर । सकळ भूतांचा अहंकार । पांशरोनि निर-
 त्र । कदाहसत असे ॥२॥ स्वभायेचें आढवण ।
 काळूनि एकदा केळवी सूत्र । बाहेरी नटी छायाचि

चित्र । बीज्यांशीं कष्ट ॥३॥ तया महादिक्कीटांती ।
 अक्षोपाही भूतजाता । देहाकार योग्यता । पाळोनि
 दावी ॥४॥ तेच जें देह जबापुडें । अनुकूपपणें माहे ।
 तें भूततया आकडें । हें मी म्हुणोनि ॥५॥ सूत
 सुतें गुंतकें । तृण तृणेंचि बांधलें । कां आत्मविद्या
 घेतकें । नाळकें जळीं ॥६॥ तयापरी देहाकारें । आ-
 पणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्करीं । आत्म-
 बुद्धी ॥७॥ ऐसेनि चारीराकारां । यत्रीं भूतें अच
 धारीं । वाजनि हाकवी दोरी । प्राचीनांशी ॥८॥
 तेच जया जें कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र ॥
 तें तिये तिये गती पात्र । होचि काये ॥९॥
 किंजुना धनुर्धरा । भूतातें स्वर्गसंसारामाजीं
 भोंवडी तृणें वारा । आकाशीं जैसा ॥१३१०॥
 आमर्कचेनि संगें । जैसें कोहो वेढीं रिगे । तैसीं
 ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टी भूतें ॥११॥ जैसे चेष्टा आ-
 पुकाकिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टी चंद्रा-
 चिया । सन्निधी येकी ॥१२॥ तया सिंधुभरितें दाटे ।
 सोमकांता पाझर फटे । कुमुदांचकोरांचा फिटे ।
 सकोच तो ॥१३॥ तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें
 येकें ईशें । चेष्टाजिती तो असे । तुझ्या हृदयीं
 ॥१४॥ अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसें जें पंडुसुता ।
 उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ॥१५॥ याकागी
 तो प्रकृतीते । प्रवर्तवील हें निरुते । आणि ते शुभ-
 वील तूतें । न जुंसासी जन्ही ॥१६॥ म्हुणोनि
 ईश्वर गोसावी । तेणें प्रकृति हे नेमावी । तिया सुखें
 राववावी । इंद्रियें आपुळीं ॥१७॥ तूं करणें न करणें
 दोन्ही । लाजनि प्रकृतीच्या मानी । प्रकृतिही कां
 अधीनी । हृदयस्था जया ॥१८॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परांशान्तिस्थानंप्राप्स्यसि शाश्वतम्

अन्वय—भारत, [त्वं] तत् पब सर्वभावेन शरणं
 गच्छ. तत्प्रसादात् परांशान्तिस्थानं प्राप्स्यसि.

१ जीर्णतून. २ स्वस्थ वसकास. ३ प्रारब्ध. ४ महा-
 काशीत. ५ शावकपी वृक्षीणा. ६ विपरीत ज्ञानानें मुळकेके
 उभाटसक. ८ विषयरूप. ९ कर्मकें. १० वृक्ष. २० कष्ट.
 कीटक ११ कष्ट, पशु १० कष्ट, चकवर ९ कष्ट, पक्षी १०
 कष्ट, मनुष्यबोधि. ४ कष्ट, भिक्षून ८४ लक्ष योनि. ११

ब्रह्मदेवावाचन कीटकापर्यंत. १२ योग्यतेनुकूप. १३ स्वीकार
 करतो. १४ पूर्वकर्मांची. १५ लोहचुंबकाच्या. १६ बाटीकें
 फिरतें. १७ चंद्रविकासिनी कर्मकांचा. १८ पराप्रकृति.
 १९ घोरपानें.

अनुयायीं हं वद साध्यामुल्लेखितं तुह्यं स्वभावाच्चा विरुद्धं करोत्यारं जातं येनारं नाहीं, ११ अथवा, आपल्या जन्माच्या मुळाचा विचार न करता, मी युद्ध करणार नाही असेंच अठळक व्रत धारण केलेंस, १२ तर, हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चाळणार नाही असें जरी म्हणेल, तरी तो जसा रथावरोंवर दिगंतराला जातो, १३ तसा तूं आपल्याकडून मी कांहीं करणार नाही असें म्हणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी सास तूंच युद्ध करशील, यांत संशय नाही. १४ उत्तरगोत्राच्या वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर हा युद्धातून माघारी पळत असतांना तूं बृहन्नडेचें बाँग घेतलें असूनही त्याचा साराधि होऊन युद्ध कां केलेंस! तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसतो तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! १५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा असोहिणी महावीर तूं एकट्यानें त्याजवर मोहनास घालून त्यांची वस्त्रे नागविलीस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ अरे, असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का ! दुरिद्रा यास दुरिद्र आवडतें काय ! परंतु बलवान जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच. १७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाही ! असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १८

हे अर्जुना, देहादिकयंत्रावर अभिमानानें चढलेली जी सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयांत वास करितो. ॥६१॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यांत ज्ञानरूपी वृत्ति हीच ज्याची सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, १९ त्या ईश्वर सूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेच कोणी तीन लोकां बास प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें मुललेले जीव हेच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेद्योदकाच्या सरोवरांत विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करून पंचज्ञानेन्द्रियें व सहावें मन यास या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमरांकडून त्या कमलाचें सेवन करवितो. १ हे सूर्याचें रूपक असुं दे. सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा जो ईश्वर, तोच सर्व भूतांचें अहंकाररूपी पावरूप आपले

अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मागेचा आडपडदा लावून आतून एकटाच सूत्र हाकतून घेऊन चौ-पायशीं लक्ष लावून घेई असेंच वाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो. ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहे, असा बुद्धीनें तो देहाची थंघावर चढतो; ५ सूत्र सुतानेंच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून बाळक ज्याप्रमाणें भ्रमानें तें घेण्यास धावतें, ६ त्याप्रमाणें, देहाच्या आकारानें जो दुसरा तो मीच आहे म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो.) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप स्वें झालवितो, ८ तेव्हां, ज्या भूताचें जें प्रारब्धसूत्र स्वतः असेल, तें तें भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें. ९ जसा वारा हा आकाशामध्यें तृणाला फिरवितो, तसें, अनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार यामध्यें प्रारब्ध फिरवितें. १११० लोहचुंबकाचे सत्तेनें जसें लोखंड हाळतें, तशी ईश्वरसत्तेच्यायोगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात. ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सानिध्य झालें म्हणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात-१२ समुद्राला मरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर झुटतो, चंद्रविकसिनी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरितां जो नीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें करूं करूं होय. १५ म्हणून, तो ईश्वर, प्रकृतीला प्रवृत्त करून, तूं जरी युद्ध केलें नाहीस तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ याकरितां, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुसार सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात. १७ स्वतःच करितां, कर्मांचा अभिमान न धरितां, त्या समकक्ष क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आपल्याच्या स्वाधीन आहे, १८

हे भारता, तूं त्यालाच सर्व भावेंकरून शरण जा. त्याच्या प्रसादानें तूं परम मोक्ष आणि शाश्वतस्थान यांपस पावशील. ॥ ६१ ॥

तथा अहं वाचा चित्त आंग । देऊनिचा कारण
रिण । म्हावृत्ती कां गांगे । रिगाळें जैसे ॥१९॥ मग
तथाचेनि प्रसादे । सर्वोपशांतिप्रमदे । कांतू होऊ-
निचा स्वानंद । स्वरूपीच रमसी ॥१३२०॥ संभूति
जेणें संभवे । विभ्राति जेथें विसंवे । अनुभूतिही
अनुभव । अनुभवा जथा ॥२१॥ तिचे निजात्म
पदीचा रावो । होऊनि ठाकसी अभ्यवो । म्हणे
कर्मसीनाहो । पार्था तू ॥२२॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

अन्वय—अर्जुन, इति गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञान मया ते
माख्यातम्; यतः अशेषेण विमृश्य, एवं यथा इच्छसि तथा कुरु.

हें गीतानाम विल्यात । सर्वबाळमचाचें मथित ।
आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय ॥२३॥ ज्ञान ऐसि
वा रुंदी । वेदांती जयाची प्रौढी । वानिता कीर्ति
पोखडी । पातकी जगी ॥२४॥ बुद्ध्यादिके डोळसें ।
हें जयाचें कां कडेवसें । मी सर्वद्रष्टाहि दिसें । पाहका
जथा ॥२५॥ तें हें गा आत्मज्ञान । मज गोप्याचेंही गुप्त
धन । परी तूं म्हणूनि आन । केवें करूं ॥ २६ ॥
वाकारणें गा पांडवा । आम्हीं आपका हा गुह्य ठेवा ।
गुप्त दिवका कर्तवा । जांकिळेपणें ॥२७॥ जैसे
भुळकी बोरसें^१ । माथ बोळे बाळोदेस । प्रीति
ही परी तैसें । न करूचि हो ॥२८॥ येथ आकाश
आणि याकिजे । असृताही साकी फेडिजे । कां दि-
व्याकरवीं करविजे । दिव्ये जैसे ॥२९॥ जयाचेनि
अंगप्रकाशें । पाताळीचा परमाणु दिसे । तथा सूर्या-
हि कां जैसे । अंजव सुदळे ॥ १३३० ॥ तैसें सर्व
झेंही मिनी । सर्वही निर्धारुनिया । निकें होय तें
अमंजवा । सांगितलें गुप्त ॥३१॥ आतां तूं यथा
वरी । निकें हें निर्धारें । निर्धारुनि करी । जाणवे

तैसें ॥३२॥ यथा देवाचिना बोला । अनुभूत कर्तव्य
ठेका । तेथ देवो म्हणती मका । अर्थेंकु होसी ॥३३॥
वाचितया पुढें अकेला । वेपरोचें म्हणे मी धाका ।
तें तोचि पीडे आणुका । आणि दोपुही तथा ॥३४॥
तैसा सर्वज्ञ श्रीगुरु । नेटलिया आत्मविचार । न
पुसिजे जें आर्मार । चरुनिया ॥३५॥ तें आपणपेथि
वर्धे^२ । आणि पापही वर्धनाचें । आपणयाचि साचे ।
चुकविलें तेणें ॥३६॥ पें उगोपणा गुहिया । हा
अभिप्रावो कीं धनंजया । जें एकवेळ आर्वाकूनिया ।
सांगाचें ज्ञान ॥३७॥ तेथ पार्थु म्हणे दावारा ।
अकें जाणसी माझिया अंतरा । हें म्हणों तरी दु-
सरा । जाणता असे काई ॥३८॥ येर शेष हें जी
आधवें । तूं ज्ञाता एकचि स्वभावें । मा सूर्य म्हणौनि
वानाचें । सूर्यांत काई ॥३९॥ या बोका श्रीकृष्णें ।
म्हणितलें काय येणें । हेंचि थोडें गा वानणें । जें
सुसंतासि तूं ॥१३४०॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्

अन्वय—सर्वगुह्यतमं परमं वचः मे भूयः शृणु; मे
दृढं इष्टः असि इति ततः ते हितं वक्ष्यामि. ॥ ६४ ॥

तरी अवधान पेंवळ । करुनिया आणि एकवेळ ।
वाक्य माझें निर्मळ । अवधारीं पां ॥४१॥ हें वाच्ये
म्हणौनि बोलिजे । का ओढेंय मग आयिकिजे । तैसें
नव्हे परी तुझें । आग्य बरवें ॥४२॥ कर्मविचा
पिकिया । दिठी पान्हा ये धनंजया । कां आकाश
वाहे बापिर्यो । घरीचें पाणी ॥४३॥ जो व्यवहार
जेथ न घडे । तथाचें फळचि तेथ जोडे ।
काय दैवें न सांपडे । सानुकूलें ॥४४॥ येरवीं दैवाची
वारी । साकनि ऐक्याच्या परिवारी । भोविले
तें अवधारीं । रहस्य हें ॥४५॥ आणि निरुपेक्षा

१ अहंकार. २ गंगोदक. ३ सर्वज्ञातिरूप स्त्रीच. ४
उत्पत्ति. ५ अनुभव. ६ कर्मोपनि. ७ वेदांचें सार. ८
प्रसिद्धि. ९ विस्तेज. १० कळवळीचें. ११ तृप्त होण्यामुळे
१२ प्रेमानें. १३ प्रीति. १४ वचनाने करणारा. १५ काजून.

१६ ओड. १७ काय गमावी. १८ आपल्यास फलविणें.
१९ पूर्णपणें. २० समजकास. २१ विस्तीर्ण. २२ जोक-
ण्याचा कण्ठ. २३ ऐकण्याची गोष्ट. २४ वास्तव पक्षी.
२५ भाव. २६ वरीत. २७ गुह्य. २८ आदरगुह्य.

त्या ईश्वराला जसें गंगेचें उदक समुद्राला शरण जाऊन तहूच होतें. तसा अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर हीं सर्वस्वी अर्पण करून शरण जा. १९ मग त्या ईश्वराचे मसादानें सर्वश्रुतिरूपी स्त्रीचा तूं पति होऊन आनंदानें आत्मस्वरूपी सम्राज होशील. ११२० जे पद उत्पत्तीचें कारण, विश्वातीचें विश्वातिस्थान व अनुभूति ज्याचा अनुभव घेते, २१ त्या आपल्या आत्मपदाचा तूं राजा होऊन अक्षय्य सुख भोगशील असें लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण पार्थास बोलले. २२

याप्रमाणें, अर्जुना, गुह्याहूनही अति गुह्य असें ज्ञान मीं तुला सांगितलें; आतां त्याचा पूर्ण विचार करून मग तुझ्या मनास येईल तसें कर. ॥ ६३ ॥

हें ज्ञान, गीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व जें सर्व वेदाचें सार आहे, व ज्या ज्ञानानें आत्मरूपरत्न स्वाधीन होतें. २३ वेदांतशास्त्रांत ज्ञान या नांवानें जें प्रसिद्ध आहे, व ज्याचें वर्णन करून जगातील सर्व शास्त्रांना कीर्ति प्राप्त झाली, २४ बुद्ध्यादिक ज्ञानें ज्या ज्ञाना-पुढें निस्तेज आहेत, व मी सर्वद्रष्टाही ज्या ज्ञानानें समजला जातो, २५ तें हें आत्मज्ञान, सर्वांमध्ये जो मी गुप्त त्या माझेंही गुप्त धन आहे, व हें ज्ञान जरी इतकें योग्यतेचें आहे, तरी तूं माझा परमभक्त असल्यामुळे, तुला न सांगतां गुप्त कसें ठेवेल? २६ याकरितां हे पांडवा, तुझ्या प्रेमभरानें आम्ही तृप्त झालों, म्हणून आम्ही आपला गुप्त ठेवा तुला दिला. २७ ज्याप्रमाणें मुलाच्या प्रेमानें आई भुलून जाते, आणि त्याच्या लहानानें प्रेमभरित माषण करते, त्याप्रमाणें आमचें तुझ्यावरील प्रेम तसें कसें करून देणार नाहीं! २८ आकाश सर्वांहून सूक्ष्म असूनही तें जसें गाळून ध्यावें, अमृत आत बाहेर गोढ असूनही त्याची जशी साल काढावी, अथवा दिव्याकडून जसें दिव्य करवावें; २९ ज्या सूर्याच्या अंगप्रकाशानें पाताळांतील परिमाणूही दिसतो, त्या सूर्याचे डोळ्यांतही अंजन घालावें, ११३० तसें मी सर्वज्ञ असून व सर्वांचा विचार करून जें माझे साक्षीस उत्तम, तें, हे धनंजया, तुला ज्ञान सांगितलें. ११ आतां तूं पुढें या ज्ञानाचा मीट विचार करून निश्चय कर, आणि निश्चय झाल्यावर तुला वाटेक तें कर. ३२ हें देवाचें माषण ऐकल्यावर अर्जुन स्तब्ध

राहिला. हें पाहून देव म्हणाले, “ तूं सरोवर अर्ब चक्र (अति बाहेर न करणारा) आहेस. १३ बाह्यपारा वाढीत असतांना भुकेलेला मनुष्य जर लाजून पुरे पुरे म्हणेल, तर हुबेची पीडा आपण सोसून वंचकपणाचा दोषही त्याजवर येतो. ३४ त्याप्रमाणें, सर्वज्ञ असा श्रीगुरु भेटल्यावर मीढ धरून आत्मस्वरूपाचा विचार जर न विचारील, ३५ तर आपला ज्ञान आपणच गमावून वंचना केल्याचें पातकही त्याला लागतें; व तो आपल्या सरोवर लाभास संस्मरतो. ३६ परंतु, अर्जुना, तुझा स्वस्थ राहण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, तुला आणखी एकवेळ ज्ञान पूर्णपणें सांगावें. ३७ तेव्हा पार्थ म्हणाला: “ हे प्रभो, आपण माझे मनांतील गोष्ट सरोवर जाणली, हें म्हणावयास कशास पाहिजे! कारण तुमचेवांचून दुसरा कोणी जाणता आहे काय? ३८ तुमच्यावांचून सर्व जग तुमचे ज्ञेय (जाणण्याची वस्तु) असून त्या सर्वांना जाणणारे तुम्हीच आहां. मग सूर्याला सूर्य म्हणून त्याची वाखाणणी काय करावी? ” ३९ हें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात:—या तुझ्या बोलण्यानें थोडें वर्णन झालें असें समजतोस कीं काय? ११४०

सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुनः तूं ऐक. कारण तूं माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतां. ६४

तर आणखी एक वेळ अवधान घाणें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक. ४१ हें वचन वाच्य आहे म्हणून बोलावें किंवा आच्य म्हणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे; परंतु तूं भाग्यवान असल्यामुळे तुला हें प्राप्त झालें आहे. ४२ हे धनंजया, कासबीच्या दृष्टीला, पिळें पाइतांखणीच पान्हा कुटतो, आणि तीं तृप्त होतात, किंवा आकाश हें चालक पक्ष्यांकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत साठविते, ४३ म्हणून जो व्यवहार जेथें घडत नाही, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें, याचें कारण काय म्हणून विचारायील तर, अनुकूल देव असल्यावर कोणता लान होणार नाही! ४४ बाकी हें रहस्य किती दुर्लभ आहे तें सांगता येत नाही. कारण, हेताच्या माव अक्षय्य ऐक्याचे परामध्ये भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे विद्योत्तमा, उपप्राप्तहित जें आमचें प्रेम, त्या प्रेमाक

देमा । विषय होव तें प्रियोसना । तें तुजें नव्हे
कीं आत्मा । ऐसेचि जाणवें ॥४६॥ आरिसाचिवा
हेचि कया । गोमटे कीजे वनंजया । तें तया नोहे
आपणवा- । कागीं जेसे ॥४७॥ तैसे पाथीं तुझेनि
भियें । मीं बोकें आपणवाचि वदेसे । माझ्या तुझ्या
ठाईं असे । मीतुपण गा ॥४८॥ म्हणौनि जिह्वा
रीचें तुज । सांगतसे जीवासी तुज । हें अनन्यगती
चें नव । आथीं वपसन ॥४९॥ पैं जळा आपणपें
देता । कवण भुकरें पंडुसुता । कीं आवचें तयाचे
होता । न कजेचि तें ॥५०॥ तैसा तूं माझ्या
ठाईं । राखीं नेणसीचि काहीं । तरी आतां तुज
काईं । गोप्य मीं करूं ॥५१॥ म्हणौनि आचर्णीचि
गुणें । जें पाकनि अति उवडें । तें गोप्य माझे
चोखडें । वाक्य आइक ॥५२॥

मन्मनीं भव मज्जको मद्याजी मां नमस्कुह ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

अन्वय—मन्मनाः, मज्जकः [च] मद्याजी भव,
मां नमस्कुह; [एवं कृत्वा त्व] माम् पय एष्यसि, [इति]
ते सत्यं प्रतिजाने; [यतः त्वं] मे प्रियः असि. ॥ ६५ ॥

तरी बाळ आणि अंतरा । आपुकिचा सर्व व्या-
पारा । मज व्यापकारें वीरा । विषयो करीं ॥५३॥
आचवा आगीं जैसा । वायु मिळोनि आहे आकाशा ।
तूं सर्व कमी तैसा । मजसीचि आस ॥५४॥ किंवा
हुवा आपुणें मज । करीं माझे एकार्यतन । माझेनि
अवजें काव । भरुचि जाकीं ॥५५॥ आत्मज्ञानें
चोखडी । संस जे माझीं रुपडी । तेथ दृष्टि पडो
आवडी । कामिनी जैसी ॥५६॥ मीं सर्व वस्तीचें
जसोटें । माझीं वामें जियें चोखडें । तियें जिया-

१ वसतिस्थान. २ वपयोगी पडशीक. ३ सेवकधाव
४ जयधाम. ५ अक्षयळा करणें. ६ नाहींचें झालें. ७
प्रतिबंध. ८ आकाश. ९ अचक्षण. १० अभाव समर्थ.

वया वाटे । वाचेचिये जावीं ॥५७॥ हाताचें चरवें ।
कां पावाचें चाकणें । तें होय मजकारणें । तैसें करीं
॥५८॥ आपुळा अचवा परावा । ठापीं वपकोसी
पाडवा । तेणें वजें होवीं बरवा । वाझिऊ जाळा
॥५९॥ हें वृकेंचि शिकवें काईं । पैं सेवकें आपुल्या
ठाईं । उरजनि बेर सवेही । मी सेव्यचि करीं
॥६०॥ तेथ जाकनि भूतद्वेषु । सर्वत्र नमस्वेन
मीचि पृक । ऐसेनि आभयो आत्यंतिक । काहसी
तूं माझा ॥६१॥ मज भरकेवा जगाभातु । जाकनि
तिज्याची मातु । होजनि ठायीक एकांतु । आम्हां
तुम्हां ॥६२॥ तेन्हां भळतिये अवस्थे । मी तूवें
तूं मातें । भोगिसी ऐसें आइतें । वाढेक सुख
॥६३॥ आणि तिजें आडळ करितें । निर्माकें अर्जुना
जेथें । तें मीचि म्हणौनि तूं मातें । पावसी कोसीं
॥६४॥ जैसी जळींची प्रतिभा । जळनाशीं विंबा ।
येतां गाभागोभा । काहीं आहे ॥६५॥ पैं पवडु अं-
बरी । कां कळोळ सागरा । मिळतां आडवारा ।
कोणाचा गा ॥६६॥ म्हणौनि तूं आणि आम्हीं । हें
दिसताहे देहधर्मी । मज ययाच्या बिरांमीं । मीचि
होसी ॥६७॥ यया वोळामाझारीं । होय नव्हे झणें
करीं । येथ आन आथी तरी । तुझीच आण ॥६८॥
पैं तुझी आण वाहणें । हें आत्मकिंवातें शिवणें ।
प्रीतीची जाति लाजणें । आठवीं नेदी ॥६९॥ ये-
ज्वरीं वेथु निर्येपंतु । जेणें विश्वाभासु हा सासु ।
आज्ञेचा नटनाचु । काळातें जिणे ॥७०॥ तो देवो
मी सत्यसकरुपु । आणि जगाच्या हितीं वापु । मा
आणेचा आक्षेपु । कां करावा ॥७१॥ परीं अर्जुना
तुझेनि वेधें^{११} । मियां देवपणाचीं बिरुदें^{१२} । साधिकां
गा मी हें आजें । सगळेनि पुर्वीं ॥७२॥ पैं काजा
११ निर्बेद. १२ वाचि. १३ वंका. १४ वंजानें.
१५ किर्तें.

जे तूं विषय लाळा आहेस, तो तूं दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहेस असें समज. ४६ अर्जुना, आरशाळा बारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें, तें आरशाकरितां नसून, स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण करितों, ४७ त्याप्रमाणें, पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याच करितां बोलतो; तुझ्या व आमच्यामध्ये काहीं दुजेपण आहे काय ? ४८ याकरितां, आमच्या अगदीं जीर्णचें गुह्य तुला मी सांगितों. कारण, एकनिष्ठ मत्काचे आम्ही भुकेलेले आहों. ४९ हे पांडुसुता, जसें मीठ जलाळा आपले. पणा सर्वस्वी देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तूं माझ्याशीं भेद ठेवीत नाहींस, तर मी तरी तुला चोळून गुप्त गोष्ट कशी ठेवूं ? ५१ म्हणून, जेवढीं गुह्यें म्हणून आहेत, तेवढीं सर्व ज्या आमच्या गुह्यवचनापुढें उघडीं पडतात, तें माझें निर्मळ गुह्य वचन ऐक. ५२

माझ्या ठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, व मला नमस्कार कर. असें केल्यानें मलाच प्राप्त होशील, असें मी प्रतिज्ञा करून तुला खरोखर सांगितों. कारण, तूं माझा आवडता आहेस.

तर, वीरा अर्जुना, तुझे मानसिक व शारीरिक असे जे जे सर्व व्यापार होतील, त्यांना, मी जो सर्वव्यापक तोच विषय कर. ५३ वायु ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आकाशास मिळालेला असतो, त्याप्रमाणें, तूं जीं सर्व कर्मेंं करशील, तीं माझ्या प्रीत्यर्थच कर. ५४ फार काय सांगावें ? तूं आपलें मन माझे राहण्याचें स्थान कर, आणि तूं आपल्या कानांनें माझ्या गुणांचें श्रवण कर. ५५ आत्मज्ञानानें युक्त असे जे संत—जीं माझींच रूपें आहेत, त्यांचे ठिकाणीं, तुझी दृष्टि कामिनी जीवर जशी लुब्ध असते तशी ठेव. ५६ वस्तुमात्राचें वस्तुस्थान जो मी, माझी जी निर्मळ नांमें ती जगण्याकरितां तूं आपल्या बाणीच्या वाटेला लाव. ५७ हातांनीं जीं जीं कर्मेंं करशील, किंवा पायांनीं जिंकडे जाशील, त्या सर्व किंवा माझ्याचकरितां कर. ५८ आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या उपायोर्मी पडणाऱ्या उपाया किंवा कर्माक, त्या अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून माझा याज्ञिक हो, ५९ आतां एक एक अशा किति

मोठी शिकवूं ! तर असपळे ठिकाणीं येवकामच करून जें सर्वत्र तुला दृष्टीस पडेल, तें सर्व महूर असें तसें समजून त्याची सेवा कर. १३६० मग प्राणिमात्रांच्या ठिकाणचा द्वेषभाव नाहीसा होऊन सर्वत्र ठिकाणीं मीच आहे, असें तुझ्या अनुभवास येऊन सर्वत्र मला होऊन वंदन कर. एवढ्यानें माझा अत्यंत आनंद तुला प्राप्त होईल. ६१ मग, सर्व जगांत तिसरेपणा नाहीसा होऊन देवमत्काचा (माझा व तुझा) एकतां झालेला पाहशील. ६२ मग वाटेकड्या स्थितीस वाढिजे त्यावेळेस मी तुला व तूं मला भोगशील, असें अत्यंत व सहज सुख वाढेल, ६३ आणि अर्जुना, तिसरेपणा (जगभाव) आडवा येतो, तो नाहींसा झाला म्हणजे तूं माझाच आहेस म्हणून मला प्राप्त होशील. ६४ जलाचा नाश झाल्यावर जलांतील प्रतिधवाला मूळबिंबास येऊन मिळण्यास काहीं इरकत होते काय ? ६५ तसेंच बारा आकाशास किंवा लाटा समुद्रास मिळण्यास कोणाची अडचण असते काय ? ६६ म्हणून देहभेदापुढें तूं आणि मी हा जो भेद दिसतो आहे, तो भेद नाहींसा झाल्यावर तूं मद्रूप होशील. ६७ या माझ्या बोलण्याविषयीं खरें किंवा झोटें अशी शका घेऊं नको; यांत जर काहीं फारक पडला, तर तुझीच शपथ ! ६८ परंतु अशी कल्पना करशील कीं, तुझी आणि वाहिली म्हणजे मी मोकळाच राहून परिणाम तुझ्यावर होईल, तर असें नाहीं. तुझी शपथ बाह्यें म्हणजे केवळ आपल्या आत्मलिंगास हात लावणेंच होय. परंतु प्रीतीची जातच अशी आहे कीं, मनुष्यास कसलीही लाज वाटत नाहीं. ६९ ज्याचे बोलण्याचा कोणीच विश्वास मानीत नाहीं, त्यांनाच शपथ बाह्यच्या प्रसंग येतो, परंतु अगवान असे आहेत कीं, ज्यांना सर्व वेद जाणतात, व जे निर्भेद आहेत; व ज्यांच्या सत्तेनें हा सर्व जगव्यापार दिसतो, व ज्यांच्या आज्ञेची अशी शक्ति आहे कीं, ती काळाळाही मिळिते; १३७० तो मी देव सत्यसंकल्प असून जगाच्या हिताविषयीं बापाप्रमाणें कळकळ बाळगणारा आहे, त्या मी श्रुत बाह्य्याची खटपट कां करावी; ७१ परंतु, अर्जुना, तुला जो मला अतिशय छंद लागला आहे, त्यायोगानें मी आपलें देवपणाचें मीद लावून मक झाल्यामुळे अर्थां आहे, व तुला माझा छंद लावून तूं मद्रूप झाल्यामुळे तूं सत्का आहेस, ७२ हे धर्मजण, राजाही आपल्या कार्याकरितां जशी वधानादि अगवें

आपुनिया । राखे आपकी आपणवा । आज बाहे
 अनंजना । तैसैं हें कीं ॥७३॥ तेथ अर्जुन म्हणे देवें ।
 अचाट हें न बोकावें । जे आमचें काळ नावें । तु-
 झेनि पकें ॥७४॥ यावरी सांगों वैससी । कां सां
 मतां भांगही देसी । या तुझिया विनोदासी । पार
 आहे जी ॥७५॥ कमळवना विकाशु । करी रवीचा
 येक अंशु । तेथ आजवाचि प्रकाशु । नित्य देतो ७६
 पृथ्वी निवळनि सागत । भरीजती येवळें थोर ।
 बरें तेथ मिर्धांतर । चातकु कीं ॥७७॥ म्हणौनि
 औदार्यां तुझेया । मज निमित्त ना म्हणावया । प्राप्ति
 असै इनीराया । कृपानिधी ॥७८॥ तंव देवो म्ह
 णती राहें । या बोकाचा प्रस्तावो नोहे । पै मातें
 पावसी उपावें । साचवि येणें ॥७९॥ सैंधव सिंधू
 पडिकिया । जो क्षणु अनंजना । तेणें विरोचि कीं
 वरावया । कारण कायी ॥१३८०॥ तैसैं सर्वसमातें
 भजतां । सर्व मी होतां अहंता । निःशेष जाऊनि
 लक्षता । मीचि होसी ॥८१॥ एवं माझिये प्राप्तीवरी ।
 कर्माकाणोनि अवधारीं । दाविली तुज उज्जरी । उपा-
 वांची ॥८२॥ जे आधीं तंव पंडुसुता । सर्व कर्में मज
 अर्पितां । सर्वत्र प्रसन्नता । काहिजे माझी ॥८३॥ पाठीं
 माझ्या ह्मणे प्रसादीं । माझें ज्ञान जाय सिद्धी । तेणें मि-
 लकिजे सिद्धी । स्वरूपी माझ्या ॥८४॥ मग पार्था
 तिचे ठायीं । साध्य साधन होय नाहीं । किंबहुना तुज
 काहीं । वरेचिना ॥८५॥ तरी सर्व कर्में आपकीं । तुवां
 सर्वदा मज अर्पिणीं । तेणें प्रसन्नता लावकी । आजि
 हे माझी ॥८६॥ म्हणौनि येणें प्रसादबळें । नवे
 मुखाचेनि ओढळें । न ठाकेचि येकवेळे । भाळकों
 तुज ॥८७॥ जेणें समग्र अज्ञान जाये । येऊ मी

तोचर होवें । तें उपपत्तीचेनि उपावें । सीताचरणां
 ॥८८॥ मिर्चा ज्ञान तुज आपुणें । नामावरी उपदेशितें ।
 येणें अज्ञानजात साडिविवाळें । धर्माधर्म जें ॥८९॥
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः

अन्वय—[त्वं] सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एकं
 शरणं ब्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि; [त्वं]
 मा शुचः ॥ ६६ ॥

आज्ञा जैसी दुःखातें । व्याधी निंदा हुंरिणें ।
 हें असो जैसै दैन्यातें । दुर्मगतें ॥१३९०॥ तैसैं
 स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्याळें धर्मादिक । तें
 सांडूनि घाकीं अशेख । ज्ञानें येणें ॥११॥ हातीं
 वेळनि तो दोर । सांडिजे जैसा सर्पाकाद । कां
 निद्रात्यागें वराचाद । स्वप्नीचा जैसा ॥१२॥ ना ना
 सांडिकेनि कवळें । चंद्रीचें धुपें पिवळें । व्याधि-
 त्यागें कडुवाळें । पण मुखाचें ॥१३॥ अगा दिवसा
 पाठी देवनी । मृगजळ बापे त्यजुनी । कां काष्ठ-
 त्यागें वन्ही । त्यजिजे जैसा ॥१४॥ तैसैं धर्मा-
 धर्माचें टवाळें । दावी अज्ञान जें कां मूळ । तें स-
 जूनि त्यजीं सकळ । धर्मजात ॥१५॥ मग अज्ञान
 निमाळिया । मीचि येऊ असैं अपैसया । सानिद्र
 स्वप्न गेलया । आपणपै जैसैं ॥१६॥ तैसा मी
 एकवांचूनि काहीं । मग भिक्षामिन्न आज नाहीं ।
 सोऽहबोधें तयाच्या ठायीं । अनन्य होय ॥१७॥ पै
 आपलेनि भेदविण । माझें जाणिजे जें एकपण । तयाचि
 नांव कारण । मज येणें या ॥१८॥ जैसैं वटाचेनि
 नाळें । गगनीं गगन प्रवेष्टे । मज कारण येणें तैसैं ।
 ऐक्य करी ॥१९॥ सुवर्णमणि सोनया । जे कळोळ

महलीबरोबर त्यांचा आपल्यावर विश्वास
संस्थाकरिता आपली शपथ आपण वाहतो, तसा हा
प्रकार होय. ७३ त्या वेळेस अर्जुन म्हणाला की, हे
देवा, हे अचाट बोलणें बोलावयाचें प्रयोजन नाही, केवळ
तुमच्या नामस्मरणानेंच आमचें सर्व कायें सिद्धीस जा-
नात, ७४ असें असतां यावर आपण सांगता, आणि
आमच्या शपथही वाहता, या आपल्या विनोदाला काहीं
तार आहे काय ! ७५ कमलवनाला सूर्याचा यत्किचित्
प्रकाश जरी प्राप्त झाला, तरी तें एकदम प्रकाशित
होतें, असें जरी आहे, तरी सूर्य आपल्या सामर्थ्यानें
सर्व जगताला एकंदर प्रकाश पूर्ण अंशानें करतो,
निमित्त मात्र कमलाचें आहे. ७६ चातकाच्या तृणा
तुल्य करण्याकरितां म्हणून मेघ वृष्टि करतो, परंतु
यामध्ये पृथ्वी सपूर्ण जलानें परिपूर्ण करून जळाच्या
ओढानें समुद्राचीही भरतो होते, येवढें त्याच्या औ-
दार्याचें सायर्थ्य आहे. ७७ म्हणून, हे रूपानिधे,
तुमच्या औदार्याला सीमा नाही, परंतु मला निमित्त-
मात्र करून जगदोद्धार होण्याकरितां आपण हें
एवढें ज्ञान सांगितलें. ७८ तेव्हा देव म्हणाले कीं,
आतां ही तुझी स्तुति पुरे कर. परंतु तुला जो उपाय
सांगितला, या उपायानें तूं सरोवर मरूप होशील. ७९
हे धनजया, मीठ समुद्रांत पडल्यावर जो जो क्षण
जाईल, तो तो तें विरेल, परंतु उरण्याचें काहीं कारण
आहे काय ! १३८० तसें, सर्वप्रकारें सर्वत्र मासें
मजन केलें असतां सर्वत्र मीच आहे, अशी तुझी बुद्धि
झाली म्हणजे अहंकार समूळ नाहीसा होऊन तूं
मरूप होशील. ८१ या प्रकारें, कर्मापासून ज्ञानानें
माझी प्राप्ति होईपर्यंतच उपायाचें प्रकार स्पष्टपणें
तुला सांगितले. ८२ हे पांडुसुता, अगोदर सर्व कर्में
ईश्वरार्पण करावीं, म्हणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे
अशी भावना होते. ८३ मग माझ्या प्रसादानें मासें
ज्ञान त्यास प्राप्त होतें व त्या ज्ञानानें माझ्या शुद्ध स्वरू-
पामध्ये सत्य सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था,
माझ्या स्वरूपानें मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय
पावतें. असें झाल्यावर तुला काहीं करण्याचें उरणार
नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्में सर्वकाळ मला
अर्पण केलीस म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला
मिळाली आहे. ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळांनं

बुद्ध्याचें प्रसंगाची अहंकार न जन्मानितां तुला मी
एकदम मारलों. ८७ मीता या नांवें करून जेवढे
व पुकी पांसेर ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेकरून
प्रपंचमेदासह अज्ञान नाहीतें होईल, व मी एकमेव-
करून तुला प्राप्त होईल. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान
नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेकरून, धर्माधर्मिका
प्रसन्नलेलें जें अज्ञान तें टाकून दे. ८९

तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच
शरण ये, मी तुला सर्वपापापासून मुक्त करीन,
तूं शोक करूं नको. ९६

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदे-
पासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेकरून
दुर्दि प्राप्त होतें, १३९० तसें स्वर्ग व नरक
हे प्राप्त होण्यास साधनभूत जे धर्म व अधर्म,
ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञा-
नाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या
दोरावर सर्पांचा भास झालेला असतो, तो दोर ह्यात
घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहीसा होतो, अथवा
होंप गेली म्हणजे स्वप्नातील घरादारासुद्धां प्रपंच
नाहींसा होतो; ९२ अथवा काबीळ नाहीशी झाल्यावर
चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहीसा होतो, अथवा व्याधि
दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहीसा होतो; ९३
अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजल जसें आपोआप
नाहींसें होतें, किंवा काष्टाचा त्याग केला म्हणजे
अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्मिचें बंड
भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस म्हणजे सर्व धर्म
आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहीसें झालें
म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिथी-
पासून भासलेलें स्वप्न वासुद्धां निद्रा गेली म्हणजे
मनुष्य आपला आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्या-
शिष्यास त्याला मित्राभिन्न दुसरा काहीं भाव उरत
नाहीं. मग तो मीच आहे, अशा बुद्धीनें माझ्या स्वरूपा-
ऐक्य पावतो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझे
एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें
म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनं घटाकाश वेगळें दिसतें,
व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत विलीन
पावतें, तसें मला शरण आले म्हणजे माझ्या रूपाची
ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशी जसा

तैसा पानिया । तैसा मज धनंजया । करण ये तुं ॥१३०॥ बांचूनि सागराच्या पोठी । बडवानळु
करण आका किरीटी । जाळुनि ठाके तथा गोठी
जाळुनि दे पां ॥१॥ मजही करण रिचिजे । आणि
जीववैचि असिजे । धिग् बोली यिया न कजे
प्रज्ञा केचि ॥२॥ अगा प्राकृताही राया । आंगी पडे,
जें धनंजया । तें दासिंकंहि कीं तथा । समान
होय ॥३॥ मा मी विवेचरु भेटें । आणि जीवग्रंथी
न झुटे । हे बोक नको बोखटे । कार्णी काकं ॥४॥
म्हजौनि मी होऊनि मातें । सेवणें आहे आयितें ।
तें करी हाता येतें । ज्ञान येणें ॥५॥ मग ताकौनियां
काहिकें । कोणी माघौतें ताकीं घातलें । परि न-
बेपेचि काहीं केलें । तेणें जेचि ॥६॥ तैसें अद्वयत्वं
मज । करण रिचाकिया तुज । धर्माधर्म हे सहज ।
कागतीक ना ॥७॥ कोह उभें खाय माती । तें परि-
साचिजे संगती । सोनं जालया पुढी । न साविजे
मळें ॥८॥ हें असो काष्टापासोनि । मथुनि वेतलिया
बन्ही । मग काष्ठेही कोंडोनि । न ठके तैसा ॥९॥
अर्जुना काय दिनकर । देखत आहे आभार । कीं
प्रबोधीं होय गोचर । स्वप्नभ्रम ॥१०॥ तैसें म-
ज्जीं येकचटलेया । मी सर्वरूप बांचूनियां । आन
काहीं बरावया । कारण असे ॥११॥ म्हजौनि तथा-
चें काहीं । चितीं ना आपुण्या ठाई । तुलें पापपुण्य
पाहीं । मीचि होईन ॥१२॥ तेथ सर्वबन्धकैक्षणें ।
पर्यें बराचें हुजेपणें । तें माझ्या बोधीं बायाणें ।
होऊनि जाईक ॥१३॥ जळीं पडिलिया कवणा । स-
कही सक होय विवक्षणा । तुज मी अनन्य करणा ।
होईच तैसा ॥१४॥ येतुलेनि आपैसया । सुटकाचि

१ बळक; दासी. २ ज्ञाने साक्षात्कार. ३ सर्व बंधाळा
कारण. ४ साधून. ५ चिन्ता. ६ भूषणशुक्त. ७ उजवा.
८ कळेंत साकन. ९ प्राप्त व होणारे. १० आर्त्तिगन्ताचें

आहाली धनंजया । नेईं मज प्रकाशोर्ध्वी । सोहणीन
तुलें ॥१५॥ बाकारणें पुढती । हे माचि न बाहें
चितीं । मज एकासि ये सुमती । जाणोनि करण
॥१६॥ ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिहोळसें । सर्व-
देवाविवासे । बोलिकें श्रीकृष्णें ॥१७॥ मग सावका
सकंकेणु । बाहु पसरौनि दक्षिणुं । आर्त्तिगिका स्व-
शरणु । भक्तराजु तो ॥१८॥ न पवतां जयातें । कांणे
सुनि बुद्धीतें । बोकणें मागीतें । बोरसकें ॥१९॥
ऐसें जें काहीं येक । बोळा बुद्धीसीही अटक । तें
थावया मिष ।^१ खंवाचें केलें ॥२०॥ हृदया हृदय
येक जाकें । येहृदयींच तेहृदयीं घातलें । द्वैत न मो-
डितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥२१॥ दीपें दीडु
काविका । तैसा परिप्वंगुं तो जाका । द्वैत न मो-
डितां केळा । आपणपे पार्थु ॥२२॥ तेन्हां सुखाचा
मग तथा । पूर आळा जो धनंजया । तेथ बांडु
तन्हीं बुडोनियां । ठेका देवो ॥२३॥ सिंधु सि-
ंधुतें पावों जाये । तें पावणें ठाके दुणा होये ।
वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही ॥२४॥ तैसें तथा
दोचांचें मिळणें । दोचां नाबरे जाणाचें कवणें ।
किंबहुना श्रीनारायणें । विश्व कोंडकें ॥२५॥ एवें वेदाचें
मूळसूत्र । सर्वाधिकरैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीतासाह्य
प्रकट केलें ॥२६॥ येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें केचि
पां आलें बोधा । हें म्हणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति
जार्गी ॥२७॥ तरी जयाच्या निर्धोसी । जन्म झालें
वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसी । बोलिका स्वमुचें
॥२८॥ म्हजौनि वेदां मूळभूत । गीता म्हणों हें होय
उचित । आणिकही येकी येथ । उपपत्ति असे ॥२९॥
जें न नैरातु स्वरूपें । जयाचा विस्तार जेथ करे ।
तें तथाचें म्हणिजे । जीव जर्गी ॥३०॥ तरी
११ आर्त्तिमन. १२ व्यापक. १३ सर्वाना अधिकार बाहे.
१४ आसोच्छ्वासापासून. १५ जाळ न होत.

ऐक्यरूप असतो, अथवा वाक्याची लाट जशी वाक्याशी ऐक्यरूपाने असते, तशा रीतीने, हे धनंजया, तूं मला ऐक्यत्वेकून शरण ये. १४०० यावांचून, वडवानल समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशी द्वैतभावाने वागण्याचा विवद मार्ग टाकून दे. १ मला शरण येऊन जिवाभावाने वेगळा राहतो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाही! म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजाचे जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशी संबंध झाल्याने त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी नेट झाल्यावर जीवदशेचे बंधन सुटत नाही, असें घाणेरडे भाषण ऐकू देवांक नको. ४ याकरिता, मी होऊन मग माझी सकी सहज होईल, अशी मत्कि या ज्ञानेकरून प्राप्त करून घे. ५ मंथन करून ताकातून लोणी वेगळे काढल्यावर पुनः जरी ताकांत घातले, तरी तें काही केल्याने त्यांत मिळत नाही; ६ त्याप्रमाणे, अद्वितीयबोधानें तूं मला शरण आल्यावर तुला धर्माधर्माचा स्पर्श होणार नाही. ७ लोखंड उभें छुटीस अलम अडकाविलें, तरी त्याला तांब चढते; तेंच परिसाच्या स्पर्शानें सोनें झाल्यावर पुनः मार्तीत पुरून ठेविलें तरी त्याला तांब चढत नाही. ८ फार तर काय ! काष्ठ मथून काढिलेला अभि पुनः जरी लाकडाचे पेटांत कोडून ठेवला, तरी तीत जसा रहात नाही; ९ अर्जुना, सूर्याला जसा अंधार भेटत नाही, किंवा जागे झाल्यावर स्वप्न दृष्टि पडत नाही; १० तसें माझ्याशी ऐक्य पावल्यावर, सर्वरूप असो जो मी, त्या माझ्यावांचून दुसरें काही उरण्यास कारण आहे काय ! ११ याकरिता, पापपुण्याची किंवा धर्माधर्माची चिंता करूं नको. तुझे पाप व पुण्य मीच होईन, समजलास ! १२ सर्व बंध देणारे असें जे पाप, त्याचें हेंच लक्षण होय की, माझ्याहून भिन्नपणाचे उरजे. तें पाप माझ्या ज्ञानानें नाश पावेल. १३ हे विश्वावासीला अर्जुना, उदकांत भीठ पडलें म्हणजे आपण नाहीसें होऊन सर्व जलरूप होतें, त्याप्रमाणें तूं अनन्यभावानें मला शरण आलास म्हणजे मद्रूपच होशील. १४ हे धनंजया, या योगानें तूं आपोआप सर्व बंधांपासून छुटशील, याकरिता मला जाणून तूं माझी प्राप्ति करून घे, म्हणजे मग मी सर्व बंधांपासून

तुला मुक्त करीन. १५ म्हणून हे सुमने, अर्जुनाशी चिंता मनांत ठेवूं नको. एक अद्वितीय जो मी, त्या मला जाणून शरण ये. १६ याप्रमाणें, सर्व रूपांचें रूप, सर्व दृष्टींची दृष्टि व सर्व देशांचें वसतिस्थान असें जे श्रीरुपण भगवान ते बोलले. १७ मग श्यामसुंदर अर्जुन जो श्रीरुपण भगवान, त्यांनी आपला भूषणकुण्डल जबा हात पुढें करून, आपल्यास शरण आलेला जो मकराज अर्जुन, त्याला वर घेऊन आलिंगन दिलें. १८ ज्या स्वरूपाला प्राप्त न होता शब्द व बुद्धि यांस मार्गे ओढून बोलणें माघारी फिरलें, १९ असें जें बुद्धीला व शब्दाला आकलन न होणारें स्वरूप, तें स्वरूप देण्याकरिता देवांनी आलिंगनाचें निमित्त केलें. २० अर्जुनाचें व आपलें हृदय देवांनी मिळवून आपलें हृदयांतील ज्ञान त्याचें हृदयांत घातलें, आणि देवमत्ताचें द्वैत न मोडतां अर्जुनास आत्मरूप केलें. २१ एक दिव्यानें दुसरा दिवा लावल्यावर जसें द्वैत कायम राहून ऐक्य मोडत नाही, तसा प्रकाश या आलिंगनाचा होऊन द्वैत न मोडतां पार्थाला आपलेपणा दिला. २२ मग त्या वेळेस अर्जुनाला त्या आनंदाचे सुखाचा जो पुर आला, त्या पुरांत, भगवान सर्वव्यापक आहेत तरी तेही बुडून गेले ! २३ समुद्रास समुद्र मिळाल्यावर पाणी दुप्पट वाढून पुरवणीला आकाश घ्यावें लागतें, २४ तसें श्रीरुपण व अर्जुन यांच्या आलिंगनाचें प्रेम दोघांनाही आवरेना, तें कोणी जाणवें ! फार काय सांगावें ! सर्व विश्वनारायणरूप होऊन गेले, २५ याप्रमाणें, वेदांचें मूळसूत्र आणि ज्याच्या अवणपटनाचा सर्वांना अधिकार आहे असें पवित्र हें गीताशास्त्र श्रीरुपणांनीं प्रकट केलें. २६ या ठिकाणीं, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे, असें कसें तुमचे बोधास आलें असें म्हणाव, तर ज्या का- रणानें आमचे बोधास आलें, तीं प्रसिद्ध कारणे सांगलों, [असें ज्ञानेश्वर म्हणाले.] २७ तर ज्या ईश्वराच्या आसी- च्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञा ईश्वर स्वसुप्तानें प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला; २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे. हें म्हणणें योग्य आहे; व बाबिण्यां आज्ञासींही एक का- रण आहे: २९ जें वृक्षस्वरूपानें नसून त्याच्या विस्तार जेथें अंतर्गत असतो, तें त्या शाखाचें बीज असें जगांत म्हण आहे. १४३० जसा वृक्ष बीजापासून

कांडर्पयात्मक । कांडर्पाशी अशेष । गीतेमात्रि असे
 वस्तु । बीजी जैसा ॥३१॥ म्हणोनि वेदांचे बीज ।
 श्रीगीता होय हें मंत्र । गमे आणि सहज । दिस-
 तही आहे ॥३२॥ जे वेदांचे तिन्ही भाग । गीते
 समेटके असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभले
 जैसे ॥३३॥ तिर्यंघि कर्मादिकें तीनही । कांते कोण-
 कोणे स्थानी । गीते आहाति तें नयनी । दाखळं
 आहूक ॥३४॥ तरी पाहिका जो अध्यायो । तो शास्त्र-
 प्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयी शास्त्रसंज्ञावो । प्रकाशिका
 ॥३५॥ मोक्षदायी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र ।
 वेतुकाळें दुर्भी सुत्र । उभारिलें ॥३६॥ मग अज्ञानें
 बांधलेवा । मोक्षपदीं वैसावया । साधनारंभु तो
 तृतीया- । ध्यायीं बोधिका ॥३७॥ जे देहाभिमानें
 बांधें । सांढूनि काम्यविधिचें । विहित परी भ्रमसाधें ।
 अनुष्ठानें ॥३८॥ ऐसेनि सज्जलें कर्म करावें । हा
 तिजा अध्यायो जो देवें । निर्णय केला तें जाणवें ।
 कर्मकांड येथ ॥३९॥ आणि तेंचि नित्यादिक । अ-
 ज्ञानाचें अवश्यक । आचरता मोक्षक । केवि होय
 परी ॥४०॥ ऐसी अपेक्षा जाकिया । वद सुसुद्धते
 आकिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वे क्रिया । सांगितली ॥४१॥
 जे देह बाचा मानलें । विहित निषेधे जें जैस । तें
 पेक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणितलें ॥४२॥ हेंचि ईश्वरीं
 कर्मयोगें । मजनकथनाचें सांगें । आदरिलें शेष-
 भागें । चतुर्थ्याचेनी ॥४३॥ तें विश्वरूप अकरावा ।
 अध्यायो संघे जंव आचवा । तंव कर्म ईशु मजावा ।
 हें जें बोधिलें ॥४४॥ तें अष्टाध्यायी उचळ । जाण
 येथें देवर्ताकांड । शास्त्र सांगतसे जाहें । मोहूनि
 बोळे ॥४५॥ आणि तेजंघि ईशमसाधें । श्रीगुरुसं-

१ कर्म, उपासना व ज्ञान हे कांडर्प. २ वेद. ३
 निरभिमान बुद्धी. ४ मोक्षच्छु स्थिती. ५ ठिकाण. ६
 उपासनाकांड. ७ अष्टाध्यायी. ८ प्राप्ती. ९ उत्पन्न होतें.
 १० कथानुवाची. ११ कागोरा पिटवें. १२ शेष. १३

दायकत्वे । साव ज्ञान उद्गोर्ध्व । कोवळें जें ॥४६॥
 तें अद्वैतादिप्रभृतिचीं । अथवा अमानित्वादिचीं ।
 बाढविले म्हणोनि केळी । बारावा गणू ॥४७॥
 तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा
 अवधि । ज्ञानफलप्राप्तिविधि । निरूपणासी ॥४८॥
 ४८ म्हणोनि चहुंही इहीं । ऊर्ध्वमूर्त्ती अध्यायीं ।
 ज्ञानकांड ये ठावीं । निरूपिजे ॥४९॥ एवं कांड-
 त्रनिरूपिणीं । श्रुतिचि हे कोटिर्षवाणी । गीता-
 पद्यरत्नाचीं लेणीं । केविली आहे ॥५०॥ हें
 असो कांडर्पयात्मक । अति मोक्षरूप फळ वेक ।
 बोभाचे जें आवश्यक । ठाकावें म्हणोनि ॥५१॥ त-
 याचेनि साधन ज्ञानेंसी । बैर करी जो प्रतिद्विषाणी ।
 तो अज्ञानवर्ग पोढावीं । प्रतिपादिजे ॥५२॥ तोचि
 शास्त्राचा बोळावा । जेवोनि बैरी भिजावा । हा
 निरोधु तो सतरावा । अध्याय येथ ॥५३॥ ऐसा
 प्रथमांकागोनी । सतरावा कोणी करूनी । मोक्ष-
 निश्चास विवरूनी । दाविका देवें ॥५४॥ तया अर्थ-
 जातां अशेषां । केला तात्पर्याचा आर्वाका । तो हा
 अठरावा देखा । कलेशाध्यायो ॥५५॥ एवं सकळ
 संख्यासिद्ध । श्रीमद्भगवद्गीताप्रबन्धु । हा औदायें आ-
 गळा वेदु । मूर्धु जाण ॥५६॥ वेदु संपन्नु होय ठाहें ।
 परि हृपणु ऐसा आजु नाहीं । जे कानीं कागळा
 तिहीं । वर्णोच्चाची ॥५७॥ येरां अवश्ययां ठेकिनीं ।
 श्रीश्रद्धादिकां प्राणिनीं । अनवसेरु सांढूनिनीं । रा-
 दिका आहे ॥५८॥ तरी मज पाहातां तें मागीक
 उणें । फेडावया गीतापणें । वेदु वेठेका मळतेणें ।
 सेव्य होजावया ॥५९॥ जो हें अर्थु रिगोनि मनीं ।
 अवणें कागोनि कानीं । अपभ्रिषें वदनीं । वसोनियां
 ॥६०॥ जे गीतेचा पाठु जो जाणे । तयाचेनि

आपके आसापासल झालेला वेद. १४ विचार. १५ शिख-
 ररूप. १६ पीडित झालेले. १७ सबळ नाहीं असे म्हणून.
 १८ प्रकट झाला. १९ नव्हे काय.

गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकोणवेद (कर्म, उपासना व ज्ञान) गीतेमध्ये गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटतें, व उपर दिसतही आहे. ३२ जसे अंग रत्नांनीं सुशोभित दिसतें, तशीं वेदाचीं तीन कांडें गीतेमध्ये स्पष्ट केलीं आहेत. ३३ तीं वेदाचीं कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्ये कोण-कोणते ठिकाणीं वर्णिलीं आहेत, तीं होण्यांनीं दिस-तील अशीं दाखवितों, तीं ऐका. ३४ तर पहिले अध्यायांत प्रवृत्तिशास्त्राचा अर्जुनानें विचार केला आहे दुसरे अध्यायांत-शास्त्रावर विश्वास ठेवणां हें प्रतिपादन केलें आहे. ३५ हें गीताशास्त्र ज्ञानप्रधान असून मोक्ष देण्याविषयीं स्वतंत्र आहे, असें दुसरे अध्यायांत [दोन निष्ठास्वरूपानें-कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा एतद्द्वयानें] सांगितलें आहे. ३६ यावर तिसरे अध्यायांत-अज्ञानानें कर्मबंधांत जो सापडलेला, त्याला, बंधापासून सुटून मोक्षपदावर बसण्याविषयींचीं जीं साधनें, तीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ३७ जे देहाभिमानानें बद्ध झाले आहेत, त्यांनीं निषिद्ध व काम्य कर्म टाकून विहित कर्म निरभिमानबुद्धीनें करावीं, ३८ अशा रीतीनें सद्भावानें कर्माचें आचरण करावें, असा देवांनीं तिसरे अध्यायांत निर्णय केला आहे, म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असें म्हणावें. ३९ त्या नित्यनेमित्तिक कर्माचें आचरण केलें असतां तीं अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा होऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला, तर त्याच्याकरितां, तींच सर्व कर्म महारक्षणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनीं सांगितलें. ४१ जीं जीं विहितकर्म (का-यिक, वाचिक व मानसिक) करतील, तीं सर्व कर्म ईश्वरप्रसन्नतेकरतांच करून ईश्वरार्पण कर असें सांगि-तलें. ४२ ईश्वराचे ठावीं कर्मयोगानें भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटीं सांगण्या-चा आरंभ केला आहे. ४३ तो प्रकार, अकरावा-विश्वरूपाध्याय संपेपर्यंत, कर्म ईश्वरास अर्पून ईश्वराचें भजन कसें करावें, हें सांगितलें आहे. ४४ तेच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायांत उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथें सांगितलें आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायानें कोमल असें सरें ज्ञान उत्पन्न होतें, ४६

तें ज्ञान, बाराव्या अध्यायामध्ये "अद्वैता सर्वभूतानां" या श्लोकापासून अथवा तेराव्या अध्यायातील "अमानि-त्वम्" इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडांतच धरिला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत चार अध्यायांत ज्ञानकळ आणि त्याची सिद्धि यांचें निरूपण झालेलें आहे. ४८ म्हणून पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथें ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें, [कर्म, उपासना व ज्ञान या] कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता, गीता नसून एक लहानशी गोळि-रवाणी भुतिच आहे; आणि ती गीतापदका रत्नाचीं लेणीं ल्याली आहे. १४५० हें असो, अशी जी ही कांडत्रयात्मक भुति, ती, मोक्षरूपकळ अवश्य व्हा असा दाहोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनांचा सदैव वैर करणारा जो अज्ञानवर्ग, तो सोळाव्या अध्यायांत सांगितला आहे. ५२ त्याच शून्ना शास्त्राचे साक्षानें जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायांत केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय. ५३ अशा प्रकारें, पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत, आपले स्वात्मापासून झालेल्या वेदाचें देवांनीं निरूपण केलें आहे. ५४ त्या सर्व अध्यायांचे तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यांत आहे, तो हा शेवटीक अध्याय सर्व अध्या-यांचा कळस आहे. ५५ अशा प्रकारें, सातवें श्लो-काच्या संरूपेनें सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीताप्रबंध मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदादीपेक्षा श्रेष्ठ आहे. ५६ वेद संपन्न सारा; परंतु त्याच्यासारखा रूपण दुसरा कोणी नाही. कारण तो [मात्स्य, सत्रिय व वैश्य या] तीन वर्णांच्याच कार्यां लागला. (त्यांनाच आपलें द्रव्य कानांत सांगतो.) ५७ याशिवाय जे खीशूदादिक जीव संसारव्यथेनें पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिषाव होण्याला सवडच नाही असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे. ५८ तर [ज्ञानेश्वर म्हणतात:—] मला असें दिसतें कीं, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कार्ति मिळावी या हेतूनें, वाटेक त्यानें आपलें सेवन करावें म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ [कारण, असें पहा—] वेद सुळम झाला नाही का! कां कीं, तो अर्थानें मनांत प्रवेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जप-मिषानें मुखांत राहतो. १४६० या गीतेचा जो नित्य पाठ

सांगातीपणें । गीता किहोनि बाहणें । पुस्तक-
मिधें ॥६१॥ ऐसैसास मिसकटा । संसाराचा चो-
हटा । गैबाही बाकीत चोखटा । मोक्षसुखाची ॥६२॥
परी आकाशी बसावया । पृथ्वीवरी बसावया । रवि
हीसी राहाटावया । आचार नम ॥६३॥ तेथि उत्तम
जन्म ऐस । तेथिता कवणातही न पुसे । केवल्य
दानें सरिसें । निवडीत जगा ॥६४॥ याकारि मा-
गिली कुटी । श्वाका वेदु गीतेच्या पोटी । रिगाका
आता गोमटी । कीर्ति पातका ॥६५॥ म्हणौनि वे-
दाची सुखेष्टता । ते हे मूर्ख जाण श्रीगता । श्री
कृष्णें पदसुता । उपदेशिकी ॥६६॥ परी वरसाचेनि
बोरेंस । दुभतें होच घरोहेंस । जाकें पांढवाचेनि
मिधें । जगदुद्धरण ॥ ६७ ॥ चातकाचिये कणवे ।
मेघु पाणियेंसि धावे । तेथ चराचर जावें ।
निघाळें जेथि ॥ ६८ ॥ कां अनन्यगतीकमका-
काचीं सूर्य ये बेळोवेळा । कीं सुखिया होइजे डोळा ।
मिमुवनीचा ॥६९॥ तैसं अर्जुनाचेनि व्याजें । गीता
प्रकाशनि श्रीराजें । संसाराचेवळें थोर ओढें । के-
थिळें जगाचें ॥१७०॥ सर्वथाऋतनदीसी^१ । वज्र-
किता हा मित्रगती । सूर्य नव्हे कदमीपती । वंका-
काशीचा ॥७१॥ बाप कुळ तें पवित्र । जेथिचा पार्थु
वा ज्ञाना पात्र । जेणें गीता केलें शास्त्र । आचार
जगा ॥७२॥ हें असो मग तेणें । सद्गुरु श्रीकृष्णें
पार्थाचें मिसळणें । जाणिकें द्वैता ॥७३॥ पाटीं म्हण-
तसे पांडवा । शास्त्र तें मानकें कीं जीवा । तेथ येह
म्हणे देवा । आपुनिया कृपा ॥७४॥ तरी निघान
जोडावया । भाग्य चढे गा धनंजया । परी जोडिकें
भोगावया । विपार्यें होच ॥७५॥ यें क्षीरसागराचेवळें ।

भविर्जी दुधाचें आढें । सुरा असुरा केवळें । मधि-
तां जालें ॥७६॥ ते सायासही फळा आले । जे
अमृतही डोळां देखिकें । परि वशिचिकी^२ सुकळे ।
जंतनेतें ॥७७॥ तेथ अमरत्वा 'वैगारिकें । तें मरणा-
चिकाणीं जाकें । मोघों नेणतां जोडकें । ऐसं आहे
॥७८॥ बहुषु स्वर्गाभिपति जाहला । परी राहाटीं
भांवावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी काची
॥७९॥ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवा । केलें तेंजें जन-
जया । आजि शास्त्राचा इया । जालासि विषयो
॥१४८०॥ तरि वयाचि शास्त्राचेनि । संप्रदायें पां-
चुरौनि । शास्त्रार्थुं हा निकेनी^३ । अनुष्टो हो ॥८१॥
येन्हीवीं अमृतमयना । सारिकें होईल अर्जुना ।
परी रिबसी अनुष्ठाना । संप्रदायेंबीण ॥८२॥ गाय
धड जोडे गोमटी । ते तेंचि पय दे किरीटी । जें
जाणिजे हातबटी । सांजवैणीची ॥८३॥ तैसा श्री-
गुरु प्रसन्न होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परि ते
फळे संप्रदायें । वपासिलिया ॥८४॥ म्हणौनि शास्त्री
जो इवे । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां
बहुवें । आदरेंसी ॥८५॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुभ्रवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७
अन्वय—इदं ते न तपस्काय [च] न अभक्ताय
कदाचन वाच्यं; न च अशुभ्रवे न च मां यः अभ्यसूयति
[तस्ये वाच्यं]. ॥ ६७ ॥

तरि तुवा हें जें पार्था । गीताशास्त्र काचकें
भास्या । तें तपोहीना सर्वथा । सांगावें ना हो
॥८६॥ अथवा तापसुही जाळा । परि गुरुभक्ती जो
विला । तो वेदी अंत्यशु बाळिकी । तैसा बाळी ॥८७॥
नातरि पुरोडाशु तैसा । न जाये वृद्ध तरी वाचसा ।
हातोटी. ११ जवन करण्याची. १२ अमर होण्याकरितां जें
प्राप्त करून घेतकें. १३ चांगळेपणानें. १४ चार काढण्याची.
१५ बाळीत टाकला; दूर केला.

१ चव्हात्यावर. २ अजस्र. ३ निंदा. ४ सेवन
करण्यास योग्य. ५ प्रीतीने; पान्थानें. ६ तेथ. ७
सुखकरी आकाश. ८ वेदवशा. ९ निरुपम. १० युक्ति.

करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता विहून लोकांस देतो; ६१ अशा प्रकारें प्राणिमात्रास सरसकट संसारबाजारांत मोक्षप्राप्तीचें सदावर्त बालतो, ६२ आकाशांत वास करण्याकरितां, पृथ्वीवर बसण्याकरितां अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरितां उपायप्रमाणें आकाश सर्वांना आधार आहे, ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन करणारांत उत्तम, अधम ही निवड न करितां सरसकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला तो खुली करते. ६४ एवढ्याकरितां, आपल्या मागल्या निंदिता थालेला वेद गीतेच्या पोटांत शिरल्यामुळें उत्तम कीर्तीला पात्र झाला. ६५ म्हणून, वेदांचेही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्तिमान गीता स्वतः श्रीरुष्णानीं पांडित्त अर्जुन याला सांगितली. ६६ परंतु वासराचे प्रीतीकरितां सर्व घरादाराला गाईच्या दुधाचें सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व जगाचा उद्धार झाला. ६७ चातकाची कळकळ मनांत बालून मेघ पाण्याची वृष्टि करितो, त्या वृष्टीनें सहज सर्व जगानें जसें सांवन होतें; ६८ अथवा, एकनिष्ठ जें कमल, त्याला प्रकुलित करण्याकरितां बारवार सूर्य उदयास येतो. परंतु तेवढ्यानें त्रिभुवनांतीळ सर्व प्राण्यांचे होळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुख होतें. ६९ या न्यायानें, श्रीरुष्णानीं अर्जुनाच्या मिषानें गीता प्रकाशून जगानें संसाराएवढें मोठें ओसें हुलकें केलें. १४७० सर्वशास्त्ररूपी रत्नाचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीपती जो श्रीरुष्ण, आचें मुख हेंच कोणी आकाश-त्या आकाशाप्रमाणें गीताशास्त्र हा सूर्य उगवला नाहीं काय ? ७१ ज्या कुडांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्राचें आचार घातलें, तें कुळ धन्य होय. ७२ हें अतो; मग सद्गुरु श्रीरुष्णानीं, पार्थ आपल्या स्वरूपाप्रमाणें मिसळून गेला होता, तो द्वैतमावावर आणिला. ७३ त्यावर अर्जुनास मगवान म्हणतात कीं, "तुला जें आम्हीं गीताशास्त्र सांगितलें, तें समजतें का ?" तेव्हा अर्जुन म्हणाला, "हे देवा आपल्या रूपेनें समजतें." ७४ मगवान म्हणतात:- हे धनंजया, आम्हांनें कदाचित् ऐश्वर्याची जोड होते, परंतु जोडलेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हें एखाद्यासच समजतें. ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कसें नाहींसें होतें, बाबिपयीं

मगवान उपपत्ति सांगतात कीं, जसें क्षीरसागराएवढें निरुरम दुधाचें मोठें मंथन करण्याला देवदेवत्यांना किती अम पडले ! ७६ त्या अनांचे फळ जें अमृत तेंही प्राप्त झालें, परंतु तें जतन करण्याची त्यांची हातोटी चुकली. ७७ अमर व्हावें म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें तो तेंच [देखास] मरणास कारण झालें, तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो. ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्वर्गाचा अधिपति (इंद्र) झाला. परंतु तेथील वागणुकीची पद्धत न समजल्यामुळें मांभावून जाऊन सर्पयोनीत गेला हें तुला माहित नाहीं काय ? ७९ यास्तव, हे धनंजया, तूं बहुत पुण्य केल्यामुळें, सर्व शास्त्रांचा राजा जें गीताशास्त्र तें सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर, या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर. ८१ एखां, अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहित असली तरच ती दूध देईल; ८३ तसें सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्यांच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल, परंतु संप्रदायानें गुपधेवा केळी तरच ती फळास येईल. ८४ म्हणून, हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी सांगतो तो आदरानें ऐक. ८५

मीं तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तूं कधीही सांगूं नको; अमत्तालाही सांगूं नको; ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगूं नको; आणि जो माझा द्वेष करतो, त्यालाही सांगूं नको. ॥ ६७ ॥

तर, हे पार्था, तुला हा गीताशास्त्राची आस्थापूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तर तें तपोहीन मनुष्यास कधीही सांगूं नको बरें. ८६ अथवा, तापसाही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुमत्ति करीत नसेल, तर, वेदांनीं जसा अंत्यजाला आपलेपासून दूर केला आहे, तसा त्याला तूं दूर ठेव. ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा ऋष्याला वृद्ध असला तरी त्यास

पीता नेदीं तैसी तापसा । गुरुभक्तिहीना ॥८८॥ कां
सपरी जांटे देही । अने गुरुदेवांच्या ठायीं । परि
आकर्षणीं नाहीं । चाड जरी ॥८९॥ तरि मागीक
दोही आगीं । उत्तम होय कीर जरीं । परि या
अवणाकारागीं । योग्यु नोहे ॥९०॥ मुक्त फेळ मल-
तैलें । हो परीं मुक्त नसे । तंव गुणें प्रवेशे । तेथ
कापी ॥९१॥ सागर गंभीर होये । हें कोण ना
म्हणत आहे । परि वृष्टि बांधा आहे । जाली तेथ
॥९२॥ धाळिया दिव्याज सुवांवे । मग जें बांधा
धाळावे । तें आतीं कां न करावे । उदारपण ॥९३॥
म्हणौनि योग्य मळतैले । होतु परि चाड नसे ।
तरि जणीं जानिबलें । देसी हें तयां ॥९४॥ रूपाचा
सुजाणु डोळा । बोढवूं जे कायि परिमळा । जेथ
जें माने फळा । तेथचि गा ॥९५॥ म्हणौनि तंपी
भक्ति । पहावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्रावणीं
अनर्सेकि । वाळावेचि ते ॥९६॥ वातरी तपभक्ति ।
होऊनि अवणीं आर्ति । आधीं ऐसीही आंयती ।
देखसी जरी ॥९७॥ तरी गीताशास्त्रानिर्मिता । जो
भी सकळलोकशोस्ता । तयां मातें सामान्बैता ।
बोलेळ जो ॥९८॥ माझ्या सज्जनांसि मातें । पैशु
न्याचेनि^१ हातें । येक आहाती तयांतें । योग्य न
म्हण ॥९९॥ तयांची येर आचवी । सामग्री ऐसी
जाणावी । दांपिणी ठाणदिवी । रात्रींची जैसी ॥१००॥
अंग गोरें आणि तरुणें । बरि लेयिलें आहे लेणें ।
परि येकलेनि प्राणें । सांडिलें जेवि ॥१०१॥ सोनयाचें
सुंदर । निर्बालिलें^२ होय घर । परि सपर्योर्गना द्वार ।
ईंधेंलें आहे ॥१०२॥ निपजे दिव्याज चोखट । परि
जार्जी कालकूट । असो मैत्री कपट । गर्भिणी जैसी
॥१०३॥ तैसी तपभक्तिमेधो । तयाची जाण प्रबुद्धा ।
जो माझ्याची कां निंदा । माझीचि करी ॥१०४॥ याकारणें

१ अवणविषयी. २ मोती. ३ वेज; ओक. ४ सोन्याचें
घर. ५ तृति शाळेच्या. ६ वाडावे. ७ क्षुधिताचा. ८
कौतुकाचें. ९ पुढें करवां येईल. १० आढळ नसणें. ११
सामुग्री. १२ शासन करणारा. १३ साधारण मनुष्याप्रमाणें.
१४ छिद्रांनीं. १५ प्रकाशित केलेलें. १६ नागीण. १७ आढळलें.
१८ छिद्र. १९ बुद्धिमान. २० स्पर्श करणें. २१ महादेवा-

धर्मन्या । तो अस्तु मेधोवी सपिया । तरी जको
तापा ह्या । शास्त्र आर्तेंलें देवों ॥१०५॥ काय बहु
नोको निंदका । योग्य जट्टयोहीसारखा । गीता हे
कवतिका । जार्गीही नेदीं ॥१०६॥ म्हणौनि तपाचा
धनुधरा । तळीं दाटोनि गोंडोरा । बरि गुरुभक्तीचा
पुरा । प्रासोदु जो जाका ॥१०७॥ आणि अवणछेचा
पुढी । दोंरवंटा सदा उचढा । बरी कलेंशु चोखण ।
अनिदारात्नाचा ॥१०८॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैस्त्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ३८

अन्वय—यः इमं परमं गुह्यं [ज्ञानं] मद्भक्त्यु पय
अभिधास्यति, [सः] मयि परां भक्तिं कृत्वा असंशयः
[सन्] माम् एव एष्यति. ॥ ३८ ॥

ऐसा भक्तांळीची चोखटी । गीतारनेश्वर हा
प्रतिष्ठा । मग माक्षिया संवैसाटी । हुंकासी जर्गी ॥९९॥
कां जे एकाक्षरपणेंसी । निर्मोत्रकेचि कुशी । प्र-
णवुं होतां गर्भवासीं । सांकडले ॥१००॥ तो
गीतेचिया बौहेळीं । वेद्वीज गेलें पाहोळीं । कीं
गायत्री फुकींफकीं । श्लोकाच्या आली ॥१०१॥ ते हे
मंत्ररहस्य गीता । मेळवी जो माक्षिया भक्ता ।
अनैन्यजीवना माता । बाळका जैसी ॥१०२॥ तैसी
भक्तां गीतेसी । भेटी करी जो आदर्शेंसी । तो दे-
हापाटीं मजसी । येकचि होय ॥१०३॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥

अन्वय—च मनुष्येषु कश्चित् तस्मात् मे प्रियकृतमः न
[भवति]; च तस्मात् अन्यः मे भुवि प्रियतरः न भविता. ३९

आणि देहाचेंही लेणें । केऊनि वेगळेपणें । असे
तंव जावें प्राणें । तोचि पठिये ॥१०४॥ ज्ञानियां क-
मंडां तापसां । यथा खुणेचिया माणुषां । माजि
तो एकु गा जैसा । पठिये मज ॥१०५॥ तैसा भूतळीं

सारखा. २३ दगडाचा पाया. २३ देवालय. २४ दरवाजा.
२५ कळस. २६ भक्तरूपी देवाक्यात. २७ साम्यतेस. २८
योग्य होशील. २९ अकार, उकार. व मकार. ३० उच्चार.
३१ आढळलेला. ३२ विस्तारित. ३३ वृक्षरूपाचें वंच
गेलें. ३४ मातेच्या स्तनावांचून जीवनास अन्य साधन
नाही अशा.

पालीत नाहीत, तसें हें गीताशास्त्र गुपभाकि न कर-
जाव्या तापसासही लागूं नको. ८८ किंवा शरीरानें
तयरी करीत असून गुरु व देव यांचीही भाकि
जो करितो, परंतु श्रवणाची ज्याला इच्छा नाही; ८९
तर तप व गुरुभाकि ह्या दोन अंगांनीं जरी तो योग्य
आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळे तो गीताशास्त्र
ऐकण्यास योग्य नाही. १४९० उत्तम मोर्ती असून
जर त्यास बेज पाडलें नसेल, तर त्यात सोन्याचें
सूत कसें घाळता येईल ! ९१ समुद्र गंभीर आहे
हें कोण नाही म्हणेल ! परंतु त्याच्यावर पाऊल पडला
असतां जो जसा व्यर्थ जातो; ९२ वृष हाटेल्या
मनुष्याचे पानांत पकानें बाढून तीं वांयां द्रव्हावीं,
त्यापेक्षा तींच पकानें क्षुधित मनुष्यास घालून आ-
पलें ओदार्य को न प्रकट करावें ! ९३ म्हणून, सर्व
रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल, तर
हें गीताशास्त्र कौतुकार्नेही कोणास सांगूं नको. ९४
रूपविषय होळ्यानें समजण्याचा असून तो नाकानें
बास घेऊन समजेल काय ! ज्याची जी योग्यता
असेल, त्याप्रमाणेंच तो काम करील. ९५ म्हणून, हे
सुमद्रापते, तपस्वी, गुरु व देव यांची भाकि करणारा
असूनही जर शास्त्रश्रवणविषयी त्यास आवड नसेल,
तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी, व गुरु
आणि देव यांची भाकि करणारा असून शास्त्रश्रवणाची-
ही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला
जरी तुला आढळला, ९७ तरी, सकल लोकांचें शासन
करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या
मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल, ९८
तसेंच, माझी व सज्जनांचीं छिद्रें बाहेर काढून निंदा
करताना, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीत असें समज.
९९ त्याची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील,
तर, राजां दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली
ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एखादा
तडण मनुष्य गोंरापान असून व त्याचे अंगावर हागिने-
ही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल; १ सोन्याचे
छंदर व प्रकाशित घर असून जर त्याचे दारांत ना-
गोण बसलेली असेल; २ उत्तम अन्न तयार केलेलें
असून जर त्यांत विष मिळविलेलें असेल; अथवा ग-
भिणी ज्ञापमाणें बरकातीं एक अंतर्थांमी एक असा कपटी

स्नेह असेल, ३ त्याप्रमाणें, हे बुद्धिमान अर्जुना, जो
माझी व माझ्या मकांची निंदा करतो, त्याचें तप, भाकि
व बुद्धि कपटीपणाची होय. ४ वास्तव, हे धर्मजया, तो
मक बुद्धिमान असून तपस्वीही असला, पण जर
माझी व माझ्या मकांची निंदा करील, तरी, बापा,
त्याला या गीताशास्त्राचा स्पर्श होऊं देऊं नको. ५
निंदकाविषयीं आणखी जास्ती काय तुला सांगूं ! तो
जरी ब्रह्मदेवाप्रमाणें योग्य असला, तरी त्याला कौतु-
कार्नेही गीताशास्त्र सांगूं नको. ६ म्हणून, हे धनु-
र्धरा, ज्यानें तपस्वी दगडाचा सालीं पाया घालून वर
गुरुभक्तिरूपी देवालय बांधले आहे; ७ आणि श्रव-
णेच्छारूपी पुढील दरवाजा नेहमी उघडा ठेवून वर अ-
निंदारूप रत्नाचा उत्तम कळस लावला आहे; ८
जो हें परम गुह्य ज्ञान माझ्या भक्तांला सां-
गेल, तो माझी दृढ भक्ति करून व संशयराहित
होऊन मलाच पावेळ. ॥ ६८ ॥

अशा उत्तम भक्तरूपी देवालयांत गीतारूप रत्ने-
श्वराची स्थापना केल्यावर तुला माझी योग्यता यां
जगांत प्राप्त होईल. ९ कारण, एक अक्षरपणानें अ-
कार, उकार व मकार या तीन मात्रांच्या कुशींत जो
ओंकार गर्भवासांत अडकलेला होता, १० तो वेदांचें
बीज जो ओंकार-तो गीतारूपी वृक्षाचा विस्तार
पावून त्यातील शोक हे गायत्रीरूप फुलें व फलें
होत. ११ अशी ही मंत्रयुक्त गीता जो माझे भक्तांस
सांगतो; मातेच्या स्तनावांचून ज्याला जीवनास
अन्य साधन नाही अशा बालकास जशी माता
भेटवावी, १२ तशी माझ्या भक्तांची जो आदर्शानें
गीतेशी भेट करून देतो तो मरणानंतर मद्रूपच होतो. १३

आणि माझें गुह्य ज्ञान सांगणाराहून माझी
अत्यंत आवडती गोष्ट करणारा मनुष्यांमध्ये
दुसरा कोणीही नाही; आणि त्याच्यापेक्षा
दुसरा या लोकीं मला अत्यंत आवडता
होणार नाही. ॥ ६९ ॥

आणि देह धारण करूनही जो जिवानें व प्राणानें
देहमावापासून अलिप्त असतो, तोच मला अत्यंत प्रिय
आहे. १४ ज्ञानी, कर्मठ व तपस्वी हे जरी मला
जाणतात, तरी त्या सर्वांत गीतार्थ जाणणारा मला
अत्यंत प्रिय आहे. १५ हे पांडवा, जो माझ्या भक्त

आचवा । जान न देखे पाँडवा । जो गीता सांगे
मेलावा । भक्तजनोंचा ॥११॥ मङ्गईश्वराचेनि लोभे ।
हे गीता पढतां अक्षोभे । जो मंडने होय सभे ।
संतांचिये ॥१०॥ नवपल्लवीं रोमांचितु । मंदोनिळें
कांपवितु । आसोदजेंळें बोलवितु । फुलांचे झोळे
॥१८॥ कोकिला कल्लोराचेनि मिषे । सद्गद बोल-
वीत जैस । वसंत कां प्रवेशे । मङ्गळआरामो ॥१९॥
कां जन्माचें फळ चकोरा । होत जें चंद्र बे अं-
बरी । ना ना नव मन मयूरी । जो देत पावे
॥१५२०॥ तैसा सज्जनाच्या मेळार्पा । गीतापद्य-
रत्नीं उमर्पा । वर्षे जो सादवा रूपी । हेतु ठेकनि
॥२१॥ मग तयाचेनि पाठे । पठितें मङ्गळुडे ।
नाहींचि वा मागेकुडे । म्हाहाकिती ॥२२॥ अजुंन-
हा ठायवरी । मी तयास सूर्य जिह्वाही । जो गी-
ताचाचें करी । परं गुणें संतां ॥२३॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७०

अन्वय—च यः भावयोः इमं धर्म्यं संवादम् अध्येष्यते,
तेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्टः स्याम इति मे मतिः [अस्ति]. ७०

पै माक्षिषा मुक्षिया मिलेनी । बाढीबळी जे हे
काहाणी । मोक्षधर्म कां जिणी^१ । आकासे जेथें
॥२४॥ तो हा सकलार्थप्रबोधु । आम्हा दोघांचा
संवादु । न करितां पदभेदु । पाठेचि जो पढे ॥२५॥
तेणें ज्ञानाचें कीं प्रदीप्ती । मूळ भाषेचेचि आहुती ।
लोचविला होय सुमती । परमात्मा मी ॥२६॥ वे-
कनि गीताचें वर्गाणी । ज्ञानिये जें विचक्षण । ठा-
किली तें गाणार्वाणी । गीतेचा तो काहे ॥२७॥
गीता पाठकासि भसे । फळ अर्थज्ञाचि सरिसें ।
गीता मावकियेसि भसे । जॉणेंतान्हें ॥२८॥

श्रद्धावाननसूयश्च

शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोका-

न्प्राप्रयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

१ स्थिर चित्ताने. २ शृणुकरूप. ३ मंद बान्याने. ४
सुगंधोदक. ५ मधुर स्वराच्या. ६ वर्णित. ७ गगनी. ८
समुद्रावात. ९ पुष्कळ. १० अंतःकरणित. ११ मेखबानी
१२ समागमी. १३ जिकणें. १४ ज्ञानाप्रति. १५ घेटके-

अन्वय—श्रद्धावान् च अनसूयः यः नरः [एवं] शृणु-
यात्, अपि सः अपि मुक्तः [सन्] पुण्यकर्मणां शुभान्
लोकान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

आणि सर्वमागीं निहा । सांडुनि आस्था पैं शुद्धा ।
गीताश्रवणीं श्रद्धा । उभारी जो ॥२९॥ तयाच्या श्र-
वणपुटी । गीतेचीं अक्षरें जंय पैठी^१ । होती ना तंय
उठाउठो । पळेचि पाप ॥१५३०॥ अटविचेमाजीं
जैसा । बगिह रिचतां सहसा । कंथिती कां दिवा ।
वेनोळें तियें ॥३१॥ कां उदयाचळकुळी । झळकतां
अंशुमाळी । तिमिरें अंतराळीं । हारपती ॥३२॥
तैसा कानाच्या महाद्वारीं । गीता गजर जेथ करी ।
तेथ सृष्टांचिये आदिदेवी । जायचि पाप ॥३३॥ ऐसी
जन्मवल्ली धुवट । होय पुण्यरूप चोखट । यादीवरी
अबाट । लाहे फळ ॥३४॥ जे ह्ये गीतेचीं अक्षरें ।
जेतुळीं कां कर्णद्वारे । रिचती तेतुळे होती पुरे । अ-
धमेध कीं ॥३५॥ म्हणौनि श्रवणें पापें जाती । आणि
धर्म चरी उज्जती । तेणें स्वर्गाराज संपती । काहेचि
वेसीं ॥३६॥ तो पैं मज बाबयाकागीं । पहिलें^२ पणें
करी स्वर्गी । मग आवडे तंव आगी । पाठीं मजचि
मिळे ॥३७॥ ऐसी गीता धर्मजया । ऐकतया आणि
पढतया । फळे महानंदें मिवा । बहु काय बोलों
॥३८॥ बाकारणें हें असो । परि जबाकागीं बाखा-
तिसो^३ । केळा तें तंव तुज पुसों । काय पुसों ॥३९॥
कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।
कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

अन्वय—पार्थ, त्वया एतत् एकाग्र्येण चेतसा श्रुतं
कश्चित् धनंजय, ते अज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कश्चित् ॥ ७२ ॥

तरी सांग पां पाँडवा । हा बाखासिद्धांतु आचवा ।
तुज एकचित्तें फोवा । गेलीं आहे ॥१५४०॥ आम्हीं
जैस जबा रीती । वेगाणिलें कानांच्या हातीं । येरीं
तैसचि बुद्ध्या चित्ती । पैठें केंळें कीं ॥४१॥ अथवा

ल्या. १६ अनुभव. १७ श्रोथक. १८ गाण्यानें व वर्णन
करणाने. १९ जाणतें व नेणतें. २० प्रविष्ट. २१ अरण्यांत.
२२ वनचर. २३ सूर्य. २४ अगोदरचे. २५ कुळ. २६ सुकाम.
२७ आरंभ. २८ समजका, ठसका. २९ स्वाधीन केंळें.

नाच्या समुदायाला गीताशास्त्र सांगतो, त्याच्याप्रमाणे या पृथ्वीतलावर मला दुसरा कोणी प्रिय नाही. १६ माझ्या प्रीतीनेच आपले मन स्थिर करून जो गीता-शास्त्र माझ्या मर्कास सांगतो, तो संतजनांचा मुकुट-मणिच होय. १७ मला असे वाटते की, मद्रकछपी बागेत गीतार्थ प्रतिपादन करणारा मक तो वसंतच होय की काय! म्हणून, श्रोतेमंडळीचे अंगावर नवपल्लवछपी रोमांच उमरे राहतात; व संत वाऱ्याने जसे वृक्ष झळतात, तसे त्यांचे अंग आनंदाचे मरात होऊन असते, व नेत्रछपी पुष्पांतून जे आनंदाश्रु पड-तात, ते मधुस्रावाप्रमाणे शोभतात, व त्या बागेत को-किल पक्षी जसे मधुर स्वराने गायन करतात, तशी ही श्रोतेमंडळी सद्गदित अंतःकरणाने भगवन्नामाचा जयघोष करितात. १८-१९' किंवा चंद्र गगनात उगवल्यावरच चकोरपक्ष्यांच्या जन्माचे सार्यक्ष्य होते, अथवा नवीन मेघ मोराला ओ देवच येतात की काय, तसा १५२० माझे प्राप्तीवर नजर ठेवून जो संतांच्या समुदायात गीतापद्यछपी रत्नांचा वर्षाव क-रितो, २१ मग अशा योग्यतेचा आवडता मक पाहू-गेले असता मागे मिळाला नाही, व पुढेही मिळणार नाही! २२ अर्जुना, याप्रमाणे, जो गीतेच्या अर्थाची संतजनांस मेजवानी करितो, त्याला मी आपले हृद-यात चारण करितो. २३

आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धर्मयुक्त गीतासंवादाचे पठन करील, त्याने माझे ज्ञान-यज्ञाने पूजन केले असे मी समजतो. ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमात जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे. २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोषांचा संवाद त्यांतील पदांचा विचार न करिता जो केवळ पठन करतो, २५ त्याने ज्ञानछपी प्रज्वलित अर्मात अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्याला, हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणे होतें. २६ गीतेच्या अर्थाचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत ते जी योग्यता पावतात, तीच योग्यता गीतेचे गायन करणारे, व वर्णन करणारे यांनाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणा-

१. १५१८ आणि १५१९ या दोन ओव्यांचा अर्थ

सुरामच पक्क दिवला आहे.

=याप्रमाणेच कळवाति होणे कारण गीता मांडली-जबळ जाणते व नेणते मूल असा भेद नाही. २८

जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणाने निर्भ-त्सर होऊन हे गीताशास्त्र नुसते ऐकेल, तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात तेथे जाईल. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वत्र मिदा सोडून शुद्ध आस्थेने जो गी-तेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानात गीतेची अक्षरे पडल्याबरोबर झलोझळ पातळे पडून जातात. १५३० जसा अरण्यात आग्नि सडून शिरला म्हणजे तेथील वनचरे व पशुपक्ष्यादिक दाही दिशांस पळून जातात; ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगव-ला म्हणजे जसा आकाशात अंधकार नाहीसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वाराने अंतःक-र्णात गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या अगोदरचीही पावे नाहीतशी होतात. ३३ अशा रीतीने सर्व कुल पवित्र होऊन तो पुरुष केवळ पुण्यरूपच होतो. या-प्रमाणे त्याला अलक्ष्य लाभ होतो. ३४ या गीतेची जितकी जितकी अक्षरे कर्णद्वाराने अंतःकर्णात प्रवेश करतात, तितके अम्बमेघ केल्याचे पुण्य लागते. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणाने पावे नाहीतशी होऊन धर्माची वृद्धि होते, व त्या योगाने शेषटी स्वर्गाचे राज्य उपभोगास मिळते ३६ असा जो पुरुष, तो, माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकीं करून, तेथे वाटेत तोंपर्यंत झुस मोडून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावे! पण आनंदस्वरूपी जो मी, ते मझून कळ गीता त्याला प्राप्त करून देते. ३८ यास्तव या गोष्टी असुंदे. परंतु ज्या कारणाकरिता हे गीताशास्त्र सांग-ण्यास मी आरंभ केला, ते तुझे काम सार्ले काय! ३९

हे पार्था, मी सांगितलेले हे गीताशास्त्र तू एकाप्रचित्ताने ऐकलेस ना? हे धनंजया, अ-ज्ञानापासून जो तुझ्या मनोमध्ये मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहीसा झाला ना? ॥ ७२ ॥

तर, पाहवा, सांग बरे, ह्या गीताशास्त्रातील सर्व सि-द्धांत तुझ्या मनात पूर्णपणे ठसले आहेत काय! १५४० आम्ही जसे व ज्या रीतीने हे सिद्धांत कानांच्या स्वाधीन केले, तसे त्यांनी तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना! ४१ अथवा, त्यांनी (कानांनी) मध्येच

माझारीं । गेलें सांडीविखुरी । किंवा अपेक्षेवरी ।
वाकूनि सांडिकें ॥४२॥ जैसें आम्हीं सांगितकें ।
तैसेंचि ह्दयीं फावळें । तरी सांग पां वेंहिकें । पुसेन
तें मी ॥४३॥ तरी स्वाज्ञानजनितें । मागिके मोहें
तुजें । मुकविकें तो येयें । असे कीं नाही ॥४४॥ हें
बहु पुसों काई । सांगें तूं आपल्या ठायीं । कर्मा
कर्म काहीं । देखावासी ॥४५॥ पार्थु स्वानंदैकरसें ।
बिरेल ऐसा भेदद्वये । जाणिला येणें मियें । प्रभा-
चेनि ॥४६॥ पूर्णग्रह जाका पार्थु । तरी पुढिक सा-
भावया काषार्थु । मर्वाद श्रीकृष्णनाथु । वहुणें
जेदी ॥४७॥ येव्ही आपुणें करणें । सर्वज्ञ काय तो
जेणे । परि केलें पुसणें । याचिलागीं ॥४८॥ एतें
करोनियां प्रभ । नसतोंचि अर्जुनपण । आणूनियां
जाळें पूर्णपण । तें बोळवीं स्वयें ॥४९॥ मग क्षीरा-
ब्धीतें सांडितु । गगनीं पुंडु मंडितु । निवडे जैसा
न निवडितु । पूर्णचंद्र ॥१५५०॥ तैसा ग्रह मी हें
बिसरे । तेथ जगचि ब्रह्मत्वे भरे । हेंही सांडी तरी
विरें^१ । ग्रहपणही ॥५१॥ ऐसा मोडतु मांडतु ग्रहें ।
तो दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें । उभा
ठेका ॥५२॥ मग कांपतां करतकीं । दडपुनि रो-
मावळी । पुकिंकां स्वेद्वेळीं । जिरकनियां ॥५३॥
प्रीनक्षोमे डोकतया । आंगा आंगाचि टेंकरीं । सुनि
स्त्रंभु चौकया । झुळोनियां ॥५४॥ नेत्रयुगुळाचेनि
बोवें^२ । आनंदासृताचें भरितें । बोसडतें तें मागुतें ।
काहूनियां ॥५५॥ विविधा जैत्युक्तांची दाटी ।
चीप दंडात होती कंठी । ते करुनियां पैठी । ह-
वामाजी ॥५६॥ वाचेचें वितुळणें । सावरुनि प्राणें ।
अंकुशाचें धसणें । ठेकनि ठायीं ॥५७॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽव्युत-
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

अन्वय—अव्युत, स्वतः प्रसादात् मे मोहः नष्टः मया
स्मृतिः च [लब्धा] गतसंदेहः स्थितः [अहं] तव वचनं करिष्ये.

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसतासि आवळे
मोहो । तरी तो सकुटुंब गोका जी ठावो । येकनि
आपका ॥५८॥ पासीं येकनि दिनकरें । डोक्यातें
आंधारें । पुसिजे हें कायि सरें । कोणे गांवीं ॥५९॥
तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया डोक्यां । गोबर
हेंचि कायिसया । न पुरे तंव ॥१५६०॥ बरि लोभें
मायेपासुनि । तें सांगसी तोंड भरुनि । जें कायिसे-
निही करुनि । जाणूं नये ॥६१॥ आतां मोह असे
कीं नाही । हें ऐसें जी पुससी काई । कृतकृत्य
जाहलों पाही । तुझेपणें ॥६२॥ गुंतलों होतों अर्जुन-
गुणें । तो मुक्त जाळों तुझेपणें । आतां पुसणें सां-
गणें । दोन्ही नाही ॥६३॥ मी तुझेनि प्रसादें ।
लाचलेनि आत्मबोधें । मोहाचे तया कांदे । नेदीच
उरों ॥६४॥ आतां करणें कीं न करणें । हें जेणें
उठी तुझेपणें । तें तुवांचुनि नेणें । सर्वत्र गा ॥६५॥
येविषयीं माझ्या ठायीं । संदेहाचें जुरेचि काहीं ।
त्रिशुद्धी कर्म जेश नाही । तें मी जाळों ॥६६॥ तु-
झेनि मज मी पाचोनि । कर्तव्य गेलें निपटुनि ।
परि आज्ञा तुझीचांचोनि । आज नाहीं प्रभो ॥६७॥
कां जें दय्य दय्यातें नाही । जें दुजें द्वैतातें मासी ।
जें एक परी सर्वदेखीं । बसवी सदा ॥६८॥ जयाचेनि
संबंधें बंधु फिटे । जयाचिया आका आस तुटे । जें
भेटकया सर्व भेटे । आपणपाचि ॥६९॥ तें तूं गुह-
किमें जी माझे । जें येकजेपणींचें विरजे^३ । जयाकागीं
बोळांटीजे । अद्वैतबोधु ॥१५७०॥ आपणचि हो-

१ कवेडून. २ चाळडकळीवर. ३ झुगाकून विंजे.
४ सत्वर. ५ आपल्या अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला. ६
पुण्य व पाप. ७ निबानंदरूप येव्हाजें. ८ सोडून. ९
नक्षत्रांचा सुशोभित करून. १० विरपळे. ११ विंडु. १२

वामाचे. १३ प्राणवायूच्या वादण्याजें. १४ टेंका रेकन.
१५ कंठ. १६ अश्रुप्रवाहाजें. १७ उरकत होत्या. १८
स्वरभंग होत होता. १९ निपरीत. २० बोभेल, योग्य
दोरक. २१ मूर्ति. २२ साक्षा करणें.

बाटेंत पाडले किंवा तूं चाळकल करून सुगाकन दिलेस. ४२ जसे आम्हीं ते सांगितले, तसेच जर तुझ्या हृदयांत त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जें मी तुला आतां पुढेन तें सत्वर सांग. ४३ तर तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला मूळ पाडली, तो मोह तुझ्या जबळ आतां आहे किंवा नाहीसा झाला ! ४४ इतकेंच नव्हे, तर सांग बरे, तुझ्या ठिकाणीं पुण्य व पाप हीं कांहीं तुला दिसतात काय ! ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपांत निमग्न होऊन जाईल म्हणून या प्रश्नाच्या निमित्तानें मेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूपी झाला तर आपलें पुढील कार्य साधणार नाही, म्हणून श्रीकृष्णनाथांनीं त्याला मेददशेची मर्यादा उलंघूं दिली नाही. ४७ एरवीं, सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपलें करणें समजलें नव्हतें काय ! परंतु या कारणाकरितांच त्यानें अर्जुनास प्रश्न केला. ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून, नाहीतें सांगेलें अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला किंवा नाही हे त्याचे मुसातून बोलविलें. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून आकाशातील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसलें तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाही, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे हेंही विसरून ब्रह्मपण आपोआप विरघळेलें. ५१ अशा रीतीनें ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीनें ब्रह्मरूपीच असणारा तो, अति फष्टानें, मी अर्जुन आहे असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला. ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उमे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे बिंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या वाळण्यानें डोलत असलेल्या अंगास अंगाचाच टेंका देऊन व कंठ सद्गदिन झाला होता तो, हे सर्व विकार त्यानें आत जिरवून टाकले. ५४ दोन्ही नेत्रांतून वेणुभुधारा चाललेल्या आवहन मग पुसून टाकल्या. ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठांच्या मरानें कंठ दाटत होता, त्या उत्कंठाहृदयांत दाबून, ५६ व वाचा जी वितळडी होती ती सावरून, प्राणस्रोम झाला होता तोही सावरला; आणि स्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती ती पूर्ववत् सावरली. ५७

अर्जुन म्हणाला:-हे अच्युता, तुमच्या प्रसादें-

करून माझा मोह नाहीसा झाला; मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशय-रहित झालों आहे; आतां तुम्ही सांगाल तथें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला कीं, तुम्हीं मला 'मो-ह्याची अजून आवड आहे कीं काय !' असे विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावठिकाण सोडून गेला. ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्याला अंधार दृष्टीस पडतो कीं काय ! हें म्हणणें कोणत्या गांवीं शोभेल ! ५९ तसें, हे श्रीकृष्णराया, तुम्हीं आमच्या डोळ्यांस प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाही काय ! १५६० तशांत, तुम्ही आईपेक्षाही अति प्रेमानें, जें कोणत्याही प्रयासानें दुसरे कोणापासून समजणार नाही, तें ज्ञान विस्तारानें सांगितलें. ६१ आतां मोह अद्याप आहे किंवा नाहीसा झाला असें तुम्ही विचारता, तर तुमच्याशीं एकरूपता झाल्यामुळे मी आज रुतार्थ झालों आहे. ६२ मी अर्जुन आहे अशा अभिमानानें मोहांत गुंतलों होतों, तो तुमच्या रूपाशीं ऐक्य पावल्यामुळे मुक्त झालों, म्हणून, आतां पुढें किंवा सांगणें या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहीतशा झाल्या. ६३ तुमच्या प्रसादानें आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळे माझा मोह समूळ नाहीसा झाला. ६४ आतां, ज्या द्वैतामुळे किंवा काणें अथवा न करणें हे माव उत्पन्न होत होते, तें द्वैत मी जाणत नसून, या जगतांत तुम्हाशिवाय दुसरे कांहीं जाणत नाही. ६५ याविषयीं माझ्या ठिकाणीं संशय बिलकूल राहिला नाही; तर सरोसर, जेथें कर्म उरत नाही, ती ब्रह्मस्थिति मी पावलों आहे. ६६ तुमच्या योगानें मला माझे स्वल्प प्राप्त होऊन माझे कर्तव्य समूळ नाहीसें झालें. परंतु, हे प्रभो, तुमच्या आज्ञेशिवाय मला कांहींही दुसरें करावयाचें नाही. ६७ कारण, जें दृश्य प्राप्त झालें असतां दृश्य-भावाचा नाश होतो; जें द्वैत गुपशिष्यमाव नाहीसा करतें, जें एक असून सर्व देश व्यापून राहतें, ६८ ज्याचा संबंध झाला असतां सर्व बंध नाहीतसे होतात; ज्याच्या आशेनें आशा कुंठित होते; व ज्याची भेट झाली असतां सर्वत्र आत्मस्वरूपच दिसतें, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुणमूर्ति आहां-कीं जी एकटेपणापासून द्याय करते व जिच्यावरून अद्वैताचा बोध ओंबाळून, टाकावा; १५७० आणि जे आपजच ब्रह्म होऊन चांगलें व

ऊनि ग्रह । सारिजे कृपाकृपाचें काम । मग कीजे
कां निःसीम । सेवा जयाची ॥७१॥ गंगा सिंधु सेवू
गेली । पावतांचि समुद्र जाली । तेचि भक्तां भेक
दिवाळी । निजपदाचीं ॥७२॥ तो तूं माझा जी निर्दोष-
चार । श्रीकृष्णा सेव सद्गुरु । मा जहातेचा उपकार ।
हाचि मागीं ॥७३॥ जें मज तुम्हां भाड । होतें मे-
दाचें कबाड । तें फेडोनि केळें गोड । सेवासुख
॥७४॥ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधि-
देवराजा । करीन देवीं अनुज्ञा । भक्तियोगेविषयीं
॥७५॥ यया अर्जुनाचिया बोला । देवो नाचे सुखें
भुक्ता । म्हणे विश्वफळा जाला । फळ हा मज
॥७६॥ उगेभिं उमचका सुधाकर । देवुनी आपका
कुमर । मर्यादा क्षीरसागर । विसरेचि ना ॥७७॥
ऐसें संवादाचा बटुका । कष्ट दोघांचिया आंतुका ।
कागळें देखोनि जाला । निर्भरें संजयो ॥७८॥ तेणे
उचळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रांतें म्हणे । जी कैसें
बादरीयणें । राक्षसों दोघे ॥७९॥ आजि तुमचें अव-
धारा । नाहीं चर्मचक्षुही संसारा । कीं ज्ञानदृष्टिबल
हारा । आणिलेति ॥८०॥ आणि रथींचिये राहाटी ।
वेई जो बोडेयांसाठीं । तया आम्हां या पोष्टी । गोचरा
होती ॥८१॥ वरी जुंभाचें निर्वाणें । मांडकें असे
दारुणें । दोही हांरीं आपण । हारपिजे जेसे ॥८२॥
येवढा जिये सांकडा । कैसा अनुग्रहो पै गाढा । जे
प्रमानंद उचडा । भोगवीतसे ॥८३॥ ऐसें संजय बो-
किला । परि न द्रवे येहें उगका । चंद्रकिरणां शि-
वतका । पाषाणु असा ॥८४॥ हे देखोनि तयाची
बुधा । मग करीचि ना सरिसीं । परि सुखें जाला
पिसा । बोकतसे ॥८५॥ भुक्किला हर्षवेगें । म्ह-
णौनि धृतराष्ट्रां सांगे । येवहीं नव्हे तयाजोगें । हे
क्षीर जाणे ॥८६॥

१ बाटा. २ भेदरहित. ३ उगेपणा टाकून. ४ चंद्र. ५
बोडव्यावर. ६ हृदयस्थ खुणेनें. ७ तल्लीन. ८ श्रीकृष्णासाठीं.
९ रथ चालवावा म्हणून. १० दोघांची परीक्षा करण्या-
वरिता. ११ प्रसंग. १२ घोर. १३ बाजूस. १४

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वय— इति अहं वासुदेवस्य च महात्मनः पार्थस्य
इमम् अद्भुतं रोमहर्षणं संवादं श्रौषम्. ॥ ७४ ॥

मग म्हणे पै कुराजा । ऐसा आंतुपुत्र तो तुसा ।
बोकिला तें अधोक्षजा । गोड जाकें ॥८७॥ अगा
पूर्वापर सागर । यया नामासीचि सिनार । येर
आघवें तें नीर । एक जैसे ॥८८॥ तैसा श्रीकृष्ण
पार्थ ऐसें । हें आंगांचिपासीं दिसे । मग संवादीं
जी नसे । काहींच भेद ॥८९॥ पै हर्षणाहूति
चोळें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरी येर देखे ।
आपणपै जैसे ॥९०॥ तैसा देवेंसी पंडुसुत । आप-
णपै देवीं देखतु । पांडवेंसी देखे अनंतु । आपणपै
पार्थी ॥९१॥ "देवदेवो भक्ताकाशी । जिये विवेकनि
देखे आगीं । येर तिचेचेही आगीं । दोन्ही देखे
॥९२॥ आणिक काहींचि नाहीं । म्हणौनि करिती
काई । दोघे येकपणें पाहीं । नांदताति ॥९३॥ आतां
भेदु बरी मोडे । तरी प्रभोत्तर कां बडे । ना भेदुचि
तरी जोडे । संवादसुख कां ॥९४॥ ऐसें बोकतां
तुजेपणें । संवादीं हैत गिळणें । तें देखिलें बोलणें ।
दोघांचें मियां ॥९५॥ उठुनि दोन्ही भारसे । बोट-
विलीया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कवपावें
पौ ॥९६॥ कां दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु ।
कोण कोणा अर्थकु । कोण जाणे ॥९७॥ ना ना
अर्कापुढें अर्कु । उदकिया आणिकु । कोण म्हणे
प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ॥९८॥ हें निर्घांक जातां
कुढें । निर्घारासि ठकें पडे । ते दोघे जाके येवते ।
संवादें सरिसे ॥९९॥ जी मिळतां दोन्ही उदकें ।
मागीं कवण घोंकें ठाके । कीं तयासीही निमिळें ।
तेंचि होय ॥१००॥ तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवा-
दले तें मनीं । भरितां मजही बानी । तेचि होतसे
॥११॥ ऐसें म्हणे ना भोटकें । तंव हिरोनि साखिकें ।

धृतराष्ट्र. १५ स्वस्थ नसका. १६ संवत्. १७ पुत्रप्या.
१८ पूर्वपक्षिम. १९ वेगळेपण. २० देशभित्तेच्या
दृष्टीनें. २१ देवांचा देव. २२ विचार कळून. २३ प्रका-
शक. २४ नंद रात्री. २५ बाजूस करण्यास. २६ बोडें.

बाईट काम नाहीसं करता; आणि मग ज्याची निःस्त्रीय सेवा करावी; ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असता समुद्राची व तिची गांठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाली, त्याप्रमाणे ज्यांनी आपल्या मर्काना आत्मपदाचा आपला शेलका वाटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्णा, मेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहो, म्हणून हाच महामय होण्याचा मजवर आपला उपकार आहे असे समजा. ७३ जे तुमच्या व माझा एकदपतेच्या आडमेदाचे प्रतिबंधक करावयाचे, ते तुम्ही नाहीत कडून उत्तम अशी सेवा-सुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्व देवांचे राजे जे तुम्ही, ते मला जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन फार काय ! वाटेक त्याविषयी मला आज्ञा करा. ७५ हे अर्जुनाचे माषण ऐकून देव सुखाने अति हर्ष पावून घेतात नाचू लागले; आणि म्हणाले की, याविश्वरूप फळाला मला अर्जुन हे एक फलच उत्पन्न झाले! ७६ पूर्णकलेने युक्त असा आपला मुलगा जो चेद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाही काय ! ७७ असे संवादरूपी बोधल्यावर हृदयस्थ सुगेने श्रीकृष्ण मगवान व अर्जुन या दोघांचे लभ लागलेले पाहून संजय तळीन झाला. ७८ अशा रीतीने घेमाचा गहि-बर आल्यामुळे संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला की, हे राजन् ! केवढे आपले दोघांचे नशीब थोर आहे की, श्रीव्यासांनी आपले अशा समवासर रक्षण केले. ७९ आज पहा की, तुम्हाला व्यावहारिक दृष्टिही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाली; १५८० आणि रथ चालविण्याकरिता व त्याच्या घोड्यांची परीक्षा करण्याकरिता मला ठेवलेले असून, मला कृष्ण व अर्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला. ८१ युद्धाचा पोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षाकडाले योद्धे आपणच होऊन, जय व अपजय कोणाचाही झाला तरी तो आरालाच होय; ८२ एवढ्या संकटसमयी केवढा महान् अनुग्रह, की ज्याच्या योगाने ब्रह्मानंदाचा उबड उपड उपभोग घ्यावयास सांपडतो ! ८३ हे संजयाचे माषण ऐकून, दगडावर चंद्राचे किरण पडले तरी जसा त्याला पाक्षर फुटत नाही, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ बसून त्याचे मनास काडीतकाही द्रव झाला नाही. ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयाने त्याच्याशी माषण करण्याचे टाकले; परंतु तो सुखाचे मराने वेडा होऊन बोलू लागला. ८५ ह्याच्या मराने भुलून गेल्या-

मुळे धृतराष्ट्राशी संजयाने माषण केले, एरवी, ते ऐकण्याची राजाची योग्यता नाही असे तो जाणत होता. ८६

संजय म्हणाला:- हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणे वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मी ऐकिला. ॥८४॥

मग म्हणाला की, हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुतण्या जो अर्जुन, तो असे बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला. ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र ही नावे मात्र वेगळी आहेत; परंतु उदकाचे दृष्टीने ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देवांच्या दृष्टीने भिन्न आहेत; परंतु त्यांच्या झालेल्या माषणात तो भेद उरला नाही. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसे एकमेकांत एकमेकांचे कर दिसते, १५९० तसा देवांसह अर्जुन देव आपले स्वरूपात पाहू लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपात पाहू लागला. ९१ तो देवांचा देव हा मत्ताकरिता विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहू लागला, तो त्यांत मत्ताचेही स्वरूप दिसू लागले. ९२ द्वैतभाव सुळीच उरला नाही, म्हणून श्रीकृष्ण मगवान व अर्जुन ऐक्याचे मराने निनम झाले. ९३ आता दोघांमधील भेद जर नाहीसा झाला, तर दोघांचे प्रभ व उत्तरे होणार नाहीत, व तोच जर भेद नाहीसा होणार नाही, तर संवादाचे सुख कोटून मिळणार ! ९४ असे द्वैतपणाचे माषण चालले असता त्यांत द्वैत नाहीसे झाले; ते श्रीकृष्ण मगवान व अर्जुन यांचे माषण मी ऐकले. ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असता कोण कोणाला पाहतो याची कल्पना कशी करावी ! ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेवला असता कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हे कोणी जाणवे ? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असता, अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असे कोण म्हणेल ! ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या मराने इतक्या ऐक्यास पावले की, त्याचा विचार करू लागले असता तो जाणवे जागी बंद राहतो. ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असता, त्या दोहोंस बाजूस करून त्याकरिता मोठ मध्ये ठेवले तर त्या मिठास एके क्षणात जसे पाणीच व्हावे लागते, १६०० तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचे जे माषण झाले, ते ध्यानीत धरताना मासीही स्थिति तशीच झाली. १ इतके संजय माषण

आठव नेका नेणों के । संजयपणाचा ॥२॥ रोमांच
जब फेरके । तब तब आंग सूरके । स्वैज स्वैदातें
जिके । एकका कं ॥३॥ अद्वयानंदस्पर्श । दिठो
हैसमय आली असे । ते अभु नव्हती जैसे । द्वै-
त्वचि ॥४॥ नेणों काय न माय पोटी । काय नेणों
गुंफे कंठी । बांग्या पडत मिठी । वससांचिया ॥५॥
किंवहुना सात्त्विका आठो । चाचर मांडता उमेठी ।
संजयो जाकासे चोहटा । संवादसुखाचा ॥ ६ ॥
तया सुखाची ऐसी आती । जे आपणचि धरी
जाती । मग पुढती देहस्मृती । काधली तेणें ॥ ७ ॥
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम्

अन्वय—व्यासप्रसादात् योगेश्वरात् स्वयं योगं कथयतः
कृष्णात् एतत् परं गुह्यम् अहं साक्षात् श्रुतवान्. ॥ ७५ ॥

तेव्हा वैसेलेनि आनंदें । म्हणे जी जें उपनिषदें ।
नेणती तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मिया ॥८॥ ऐक-
ताचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी ।
मीतूणेंसीं सृष्टी । विरोनि गेली ॥९॥ हे आचवेचि
कां योग । जया ठाया येती मार्ग । तयाचें वाक्य स-
बंग । केलें मज व्यासें ॥१०॥ अहो अर्जुनाचेनि
मिषें । आपणचि दुजें ऐसें । नटोनि आपणया व-
हेस । बोळिके जें देव ॥११॥ तेथ कीं माझे भोत्र ।
पोंटाचें आळे जी पात्र । काय वानूं स्वैतंत्र । साम-
र्थ्य श्रीगुरूचें ॥ १२ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६

अन्वय—राजन्, [अहं] केशवार्जुनयोः इमं पुण्यं अ-
द्भुतं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि. ॥ ७६ ॥

राया हें बोळता विस्मित होये । तेणेंचि मोडा-
वका ठाये । इत्नीं कीं इतकिका^{१३}वे । झोकोळित

१ उभे राहूं ठाणें, २ सुरकुला पडूं लगल्या, ३ स्तब्ध-
पण, ४ घाम, ५ प्रसन्नदमय, ६ पाक्षरच सुटके
आहेत, ७ शब्दार्थास, ८ आसोच्छ्वासामुळे, ९ बोंबरी
तळली, १० अतिशय, ११ योग्यतेचें, १२ अद्भुत, १३
मवा चमकते, १४ स्फटिकाच्यासारखी, १५ आक्षेपणाच्या

जैसी ॥१३॥ हिमवंतीचीं सरोवरें । चंद्रोदयीं होती
कोंदमीरें । मग सूर्यांगमीं माघारें । द्रवत्व ये ॥१४॥
तेसा घारीसाचिया स्मृती । तो संवादु संजय चित्ती ।
धरी आणि पुढती । तेचि होय ॥१५॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः

अन्वय—च, राजन्, हरेः तत् अत्यद्भुतं रूपं संस्मृत्य
संस्मृत्य मे महान् विस्मयः [भवति], च अहं पुनः पुनः
हृष्यामि. ॥ ७७ ॥

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्वरूपा ।

देसिकया उगा कीं पी । असों काहसी ॥१६॥ न

देखणेनि जें दिसे । नाहींपणेंचि जें असे । बिसरें

आठवे तें कैस । चुकजं आतां ॥१७॥ देखोनि चम-

त्कार । कीजे तो नाहीं पैसार । मज्जोसकट महा-

पुढ । नेत आहे ॥१८॥ ऐसा श्रीकृष्णार्जुन- । संवा-

दसंगमीं स्नान । करुनि देतसे तिकदान । अहंतेंचें १९

तेथ भंसवरें आनंदें । अलौकिकही काहीं रंकुंदे ।

श्रीकृष्ण म्हणे सद्गदें । वेळोवेळां ॥ १९२० ॥ या

अवस्थांची काहीं । कौरवातें पैरी नाहीं । म्हणोनि

रायें तें काहीं । कल्पाचें जंब ॥२१॥ तब जाका

सुखकाभु । आपणपां करुनि स्वयंभु । बुझाविलों

अवष्टंभु । संजयें तेणें ॥२२॥ तेथ कोणी येकी अंव-

सरी । होभावी ते करुनि दुरी । राबो म्हणे संजया

पैरी । कैसी सुझी गा ॥ २३॥ तेणें तूंतें येथें व्यास ।

बसविलें कासया वहेस । अप्रसंगांमौजि ऐसें । नो-

लसी काई ॥२४॥ रानीचें राडळा नेळिया । दाही

दिशा मानी सुनिर्भो । कां रात्री होय पोंह-

लया । निशाचरी ॥२५॥ जो जेथिचें गौरव नेणे ।

तयासि तें भिगुंलवानें । म्हणोनि अप्रसंगु तेणें ।

म्हणावा कीं तो ॥२६॥ मग म्हणे सांगें प्रस्तुत ।

वदयकसे जें उरेंकळित । तें कोणासि वा रे जैतें ।

आठवासह, १६ अनिवार, १७ हुंदका येऊन, १८ गंध,

किमत्, १९ जिरबिजा, २० सात्त्विक अहंकार, २१

प्रसंग, २२ रीत; प्रकार, २३ अकल्या वेळीं, २४ उदास,

शून्यवत्, २५ उजाडस्वावर, २६ भयंकर, २७ कलह,

२८ जव.

करात आहे तोंच अष्टसात्विक भाषांनी त्याचा संजय-पणा हिरावून नेला. २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहू लागले, तों तों छुरकत्या पडल्या, स्तब्धपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षा कंप विशेष वाढला. ३ अद्वया-नंदाच्या मराने दृष्टि अज्ञानदमय होऊन प्रेमाश्रु बाहू लागले, जणू काय पाक्षारच सुटले आहेत. ४ त्याचे पोटात काहीएक भावेनासे होऊन कंठ दाटून आला; व आसोच्छ्वासामुळे तोंडातून शब्द बाहेर पडेना. ५ फार काय! अष्टसात्विक भाषाने संजयाची अतिशय बोचडी बळकी, आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवाद-सुखाचा संजय हा चव्हाटाच आला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे की, त्याच्या योगाने आपोआप शांति उत्पन्न होते; म्हणून संजय पुढे सहज देहमानावर आला. ७

श्रीव्यासांच्या प्रसादाने, योगेश्वर व स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या श्रीकृष्णापासून हे अति गुह्य ज्ञान मी प्रत्यक्ष ऐकले. ॥ ७५ ॥

तेव्हा संजयाचे आनंदाचे भर्ते कमी झाल्यावर तो असे म्हणाला की, उपनिषदानाही जे गुह्य ठाऊक नाही, ते श्रीव्यासांच्या प्रसादाने मला ऐकण्यास मिळाले. ८ ते गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभाषाची मिठी पडून मी व तू या भाषासहस्रतान सुष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगभार्ग ज्या ठिकाणी येऊन मिळतात असा जो श्रीकृष्ण भगवान, त्याचे वाक्य श्रीव्यासांचे कर्णेने मला स्वस्त साठे. १० अहो, अर्जुनाच्या निमित्ताने श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले. ११ ते बोलणे ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले; तर श्रीगुरुंच्या अद्भुत सामर्थ्याचे काय वर्णन करावे! १२

हे राजा, केशवार्जुनांच्या ह्या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचे वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

संजय धृतराष्ट्र राजास इतके बोलून पुनः विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठवण मोडला. जशी रत्नाची प्रभा पटकेत चमकते व पटकेत बंद पडते, १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरांतील पाणी चंद्रोदय होताच गोठून ती स्फटिक मण्यांच्यासारखी दिसतात, व तीच सूर्योदय झाला म्हणजे विरपळून पूर्ववत पाणी

होते; १४ तसा संजय देहमानावर आल्यावर, श्रीकृष्णार्जुनांचे संवादाची त्याचे चित्तात आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई. १५

आणि, हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचे वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनः पुनः मला आनंद होतो. ॥ ७७ ॥

मग त्या आनंदाचे भर्ते उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला की, हे राजा, श्रीहरीचे विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होतो तूं स्वस्थ का बसलास? १६ जे विश्वरूप न पाहताही दिसते, जे नाही म्हटले तरी ज्याचे अस्तित्व बुद्धत नाही, व जे विसरून म्हटले तरी आठवते, ते चुकविता कसे येईल! १७ या आनंदाचा पुर जो आला, तो पाहून, काय चमत्कार आहे, असे म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाही. तो आनंदाचा महापूर मासेरणाचा आठवडी घेऊन जात आहे. १८ या प्रकारेकून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत स्थाने इतान कळून आहेतला तिलाजलि देऊन तिचा संबंध तोडला. १९ त्या अनिवार आनंदात मोठा आसोच्छ्वास टाकून सद्गदित कंठ होऊन वारंवार, “हे कृष्णा, हे कृष्णा,” असे संजय म्हणू लागला. १९२० ही संजयाची अवस्था पाहून, त्यातील एकेही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाचे ठिकाणी नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पनाही राजास येईना. २१ इतक्यात, शाळेला जो सुखाचा लाभ, तो आपले ठिकाणी दाखून संजय देहमानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो:—संजया, माझा वेळ जावा म्हणून तुला येथे श्रीव्यासांनी बसविले असून, ती गोष्ट न करता हा तूं काय प्रकार मांडला आहेस! २३ त्या व्यास मुनींनी तुला कोणते उद्देशाने बसविले! आणि येथे ही मळती भाषणे काय बोलतोस! २४ रा-नटी मनुष्यास एखादे मोठे महालांत नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात, किंवा उजाडले म्हणजे जशी निशाचरांत रात्र होते; २५ ज्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाही, त्याने ती गोष्ट भयंकर मानणे हे योग्यच आहे. म्हणून, जांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणजे हेही योग्यच होय. २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला की, हल्ली जो हा कळह उत्पन्न

देहक केसी ॥२०॥ येन्हीवि विशेषें बहुतेक । आमुचे
ऐसें मानसिक । जे दुर्बोधनाचे अधिक । प्रताप
सदा ॥२८॥ आणि येराचेनि पाठें । दळही पाचें
देण्हेणें । म्हणौनि जैत कुठें । आणील ना तें
॥२९॥ आम्हां तब गमे ऐसें । मातुझें जोतीचें कैसें ।
तें जेणें संजया असे । तैसें सांग पा ॥११३०॥
अत्र योगेश्वरः कृष्णो अत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

अन्वय—अत्र योगेश्वरः कृष्णः, अत्र धनुर्धरः पार्थः, तत्र
श्रीः, विजयः, भूतिः च ध्रुवा नीतिः इति मम मतिः [अस्ति]. ७८
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जया बोला संजवो म्हणे । जी येरयेराचें मी
नेणें । परि आयुष्य तेथें जिणें । हें कुठें कीं गा ॥३१॥
अंध तेथें अंधिका । अंधु तेथें अंधिका । संत तेथें
विवेका । असणें कीं जी ॥३२॥ रावो तेथें कटक ।
सौमन्य तेथें सोहरीक । बंदि तेथें दाहक । सामर्थ्य
कीं ॥३३॥ दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखार्णव । सुखी
पुरुषोत्तम । असे जैसा ॥३४॥ असंत तेथें वन ।
वन तेथें जुरमन । सुमनीं पंकिंगन । सौरंगाची
॥३५॥ गुरु तेथे ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन । इशानीं
समाधान । आधी जैस ॥३६॥ आर्य तेथे विर्लासु ।
सुख तेथें उल्लासु । हें असो तेथे प्रकाशु । स्वर्ग जेथें
॥३७॥ तेथे सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी कीं स-
नाथ । तो श्रीकृष्ण रावो जेथ । तेथे लक्ष्मी ॥३८॥
आणि आपकेनि कीतेंसी । ते जगदंबा जयापासी ।
अणिर्मादिकी काय दासी । नव्हती तयास ॥३९॥ कृष्ण
विजयस्वरूप निजनि । तो राहिका असे जेणें माणें ।
तें जवो कागवेणें । तेथेंचि आहे ॥१६७०॥ दि-

जरी नामें अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्ण-
नाथु । शिष्यसी^१ विजय विप्रितु । तेथेंचि असे ॥३१॥
तयाचिचे देशीच्या झाडी । कल्पतरूतें होडी^२ । न
जिणाचें कीं येवडी । मावबापें असतां ॥३२॥ ते पा-
षाणही आचवे । चिंतितरुन कीं मोहावे। तिये जूमिके कीं
न पावें । सुवर्णत्वा ॥३३॥ तयाचिया गांवींचिया । वडी
अदुतें बाहाविया । नवक काचि राया । विचारी पां
॥३४॥ तयाचे विसाई शब्द । मुळें म्हणों येती वेद ।
सदेह सखिदानंद । कां मोहावे ते ॥३५॥ पै स्वर्गा-
पवर्ग दोन्ही । हयें पदें तया अंधीनी । जे श्रीकृष्ण
बाप जवनी । कर्मका जया ॥३६॥ म्हणौनि जिया
बाहीं बभा । तो लक्ष्मीयेचा बळभा । तेथे सर्वसिद्धि
स्वयंभा । येर मी नेणें ॥३७॥ आणि समुद्राचा
मेघु । उपयोगें तयाहूनि चांगु । तैसा पार्थी आजि
लेंगु । आहे तये ॥३८॥ कनकवर्दीक्षागुरु । कोहा
परिसु होय कीर । परि जगा पोसिता ध्यवहार ।
तेंचि जाणे ॥३९॥ येथे गुरुत्वा येतसे उणें । ऐसें
झणें कोणही म्हणे । बनिहप्रकाश दीपपणें । प्रकाशी
आपला ॥१६५०॥ तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु
देवाचिचि बहुती । परी माने हवे स्तुती । गौ-
रव असे ॥५१॥ आणि पुत्रें मी सर्व गुणी । जि-
नावा हे बापा शिरोणी । तरी ते शार्ङ्गपाणी । कळा
आकी ॥५२॥ किंबहुना ऐसा नृपा । पार्थु जाळासे
कृष्णकृपा । तो जयाकडे सादेंप्या । रीती आहे
॥५३॥ तोचि गा विजयासि ठावो । येथे तुज कोण
संदेहो । तेथे नये तरी बावो । विजेंवीचि होय ॥५४॥
म्हणौनि जेथे श्री तेथे श्रीमंतु । जेथे तो पंडूचा सुतु ।
तेथे विजय समस्तु । अम्युदयो तेथे ॥५५॥ जरी
व्यासाचेनि सांचे । जिरे^३ मन तुमचें । तरी या बो-
ळाचें । ध्रुवाचि माना ॥५६॥ जेथे तो श्रीवैद्यु ।
जेथे अककदंतु । तेथे सुख आणि कासु । मंगळाचा

१ दिवोने. २ आकीर. ३ चांदणें. ४ पावती. ५ ज्ञान.
६ सैन्य. ७ अक्षि. ८ उणता. ९ सुखाचें स्थान. १०
कुठें. ११ समुद्राय. १२ अमराचे. १३ आत्मानुभव. १४
सुखोपयोग. १५ अहंसादि. १६ लक्ष्मीसह. १७ पैव
माकन. १८ चित्तामणि. १९ मळें. २० स्वर्ग व मोक्ष.

२१ स्वाधीन. २२ लक्ष्मी. २३ बाजूला. २४ पति. २५
माव. २६ सोन्याची शीळा देणारा गुरु. २७ शब्दा. २८
पक्षाचा अभिमान धरून. २९ विजयाचें विजयत्व. ३० खरें
बोलण्यावर. ३१ भरवसा. ३२ अडळत्व. ३३ लक्ष्मीपति.
३४ कल्याणाचा.

शाला आहे, वामध्ये शेवटी, बा संजया, कोणाला जय मिळेल ! २७ एरवीं बहुलकडून आमची अशी मनो-देवता घाबते की, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे, २८ आणि पांडवांचे मानाने पाहिले असता आमचे सैन्यही दिडीने जास्त आहे, म्हणून सरोसर दुर्योधनालाच जय मिळेल. २९ आम्हाला तर असे वाटते, मग तुला कसे काय वाटत असेल ते असो. परंतु, संजया, तुम्ही माकीत काय आहे ते आम्हाला सांग. १६३०

जिकडे योगेश्वर असा श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी असा पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्या असें माझे मत आहे. ॥ ७८ ॥

हे राजांचे माषण ऐकून संजय म्हणाला की, तुम्ही दोघांपैकी कोणाला जय येईल हे मला सांगवत नाही, परंतु जेथे आयुष्य आहे, तेथे जगणे हे सास आहे. ११ चंद्र तेथे चांदणे, शंकर तेथे पार्वती, संत तेथे ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. १२ राजा तेथे सैन्य, सौजन्य तेथे शोषरीक, अग्नि तेथे दाहकतेचे सामर्थ्य, १३ दया तेथे धर्म, धर्म तेथे भुक्तांचे स्थान. व जेथे सुख आहे तेथे पुरुषोत्तम या गोष्टी असावयाच्याच. १४ वसंत तेथे वन, वन तेथे फुडें, आणि फुलांचे ठिकाणी भ्रमरांचे समुदाय; १५ गुरू तेथे ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणी आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव शान्त्यावर समाधान हे असावयाचेच. १६ माग्य तेथे विलास, सुख तेथे उल्लास, कार काय सांगावे ! जेथे सूर्य तेथे प्रकाश हा असावयाचाच. १७ त्या प्रमाणे, चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगाने सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण भगवान जेथे आहे, तेथे लक्ष्मी असावयाचीच; १८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजबळ जगदंबा आहे, त्याच्या जबळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहीत काय ! १९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्या पक्षाकडे स्वतः उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा. १६४० जो अर्जुन विजय नावाने प्रख्यात आहे, आणि विजयस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे, तिकडेच जय सास ठेवला आहे. ४१ ज्या मत्ताला श्रीकृष्ण भगवान व लक्ष्मी ही बाप व

आई आहेत, त्याच्या देशातील शाह्यांनी कल्पवृक्षी बरोबरी कां न करावी ! ४२ तेथील सर्व दुग्ध चितामणि कां न होतील ! व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या कां न होतील ! ४३ त्याच्या गावच्या नद्या अमृताने कां न राहतील ! यांत नवल तें काय ! राजा, बाचातुंच विचार कर. ४४ त्याच्या तोंडातून निघणारे जे शब्द, त्यांना सुनाने वेदशाक्य म्हणता येईल. देह असताना ते सच्चिदानंद स्वरूप कां न होतील ! ४५ म्हणून, स्वर्ग व मोक्ष ही दोन्ही पदे ज्याच्या सत्तेत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान व कमला (लक्ष्मी) ही ज्याला बाप व आई प्राप्त झाली आहेत, ४६ म्हणून, ज्या पक्षाकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान उभे आहेत, तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धि असावयाच्याच. बा-शिवाय मी दुसरे काही जाणित नाही. ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो; तसें श्रीकृष्णापेक्षा पायांचे भाग्य आज विशेष आहे. ४८ जोसंढाला कनकाची दीप्ता देणारा परित हा गुरू सरा, परंतु जगाला व्यवहारांत ज्याचा (सोळाचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते. ४९ या उक्तीने गुरुत्वाला उणेपणा येतो असे कदाचित् कोणी म्हणेल, तर, अमीचा प्रकाश जो दीप त्याची प्रशंसा केली असता ती जशी अमीची व होते, १६५० तशी देवाच्याच प्रसादाने पार्थाची शक्ति देवाहून विशेष आहे, परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असता त्याचे देवाला विशेष गौरव वाटते. ५१ आणि पुत्रा-ने मला सर्व गुणांनीं जिंकवे अशी बापास जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, कार काय सांगू ! कृष्णकृपेने युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेच विजयाचे ठिकाण याविषयी तुला संशय कशास पा-हिजे ! तेथे जर विजय नाही आला, तर विजयाचे विज-यण व्यर्थ होईल. ५४ याकरिता, जेथे लक्ष्मी तेथे तिच्या पति श्रीकृष्ण भगवान, व जेथे पांडुपुत्र अर्जुन तेथे विजय असून मायोदयही तेथेच आहे. ५५ जर श्रीव्यासाचे बोलण्यावर तुमचा मरबसा असेल, तर मी जे आतां बोललों तें खरीत आहे असे समजा. ५६ जेथे लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व मत्तकदंब अर्जुन हे आहेत, तेथे मंगलाचा ज्ञान आणि सौख्य आहे.

॥५०॥ वा बोका जान होवे । तरि व्यासाचा भंडु
न वाहें । ऐसे गाजोनि बाहे । बमिली तेजें ॥५८॥
एवं आरताचा ओवाका । आणुनि श्लोका बेका ।
संजयें कुटनायका । दीघका हातीं ॥५९॥ जैसा
नेणों केवढा चन्दी । परी गुणोप्री ठेवनी । आणिजे
सूर्याची हानी । निस्तरावया ॥६०॥ तैसें शब्दब्रह्म
अनंत । जालें सवालक्ष आरत । भारताचें शतें
सात । सर्वस्व गीता ॥६१॥ तयाही सातां शतांका ।
हृत्पथु हा श्लोक शेपीचा । व्यासशिष्य संजयाचा ।
पूर्णोद्धार जो ॥६२॥ येणें येकेंचि श्लोकें । राहे तेणें
असेकें । अविद्याजाताचें निरें । जितिकें होय ॥६३॥
ऐसें श्लोकशतें सात । गीतेचीं पदें जागें वा-
हत । पदें म्हणों कीं परमावृत । गीताकाशीचें ॥६४॥
कीं आत्मराजाचिचे ससे । गीते बोलवके हे जावे ।
मम श्लोक प्रीतिजे । ऐसे येत ॥६५॥ कीं गीता हे
असजती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहिमहिषा
मुक्ती । ज्ञानंदकी असे ॥६६॥ म्हणौनि मनें कायें
बाचा । जो सेवकु होईक हयेचा । तो स्वानंदसा-
म्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥६७॥ कीं अविद्यातिमिर-
रोक्षें । श्लोक सूर्यांत पैजा जिके । ऐसे प्रकाशिले
गीताभिचें । रायें श्रीकृष्णें ॥६८॥ कीं श्लोकाक्षर-
द्राक्षकता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथ-
जाता । विसंवावया ॥६९॥ कीं सभाग्य संती
अमरी । सेविके ते श्लोक कव्हारी । श्रीकृष्णालय-
सरोवरी । सासिर्जकी हे ॥७०॥ कीं श्लोक नव्हती
जान । गमे गीतेचें महिमान । बाळाजिले वंदिजेन ।

१ शिष्यत्व, २ सारांश, ३ वागीच्या शेवटीं, ४ वेद, ५ सर्व, ६
गीतारूप आकाशातील, ७ भास होतो, ८ मोहरूपी महिषासुरास
माकन, ९ अज्ञानावकीराळा आळविणारे, १० कमळांनीं,
११ श्रीकृष्णरूप सरोवरांत, १२ तयार झाली, १३

बंदूक जैसे ॥७१॥ कीं श्लोकाधिया आचारा । सात
शतें करुनि सुंदरा । सर्वांगमें गीतापुरा । वसों
जाले ॥७२॥ कीं निजकांता आत्मबा । आवडी गीता
मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु कां जो
॥७३॥ कीं गीताकमळींचे भुंगें । कीं हे गीतासा-
गरतरंग । कीं इरीचे हे पुरंगें । गीतारथीचे ॥७४॥
कीं श्लोकसर्व तीर्थसंचालु । आला श्रीगीतेगंगे जातु ।
जे अर्जुन नर सिंहस्थु । जाका म्हणौनि ॥७५॥ कीं
जोहे हे श्लोकभेणी । अचित्तचित्तचित्तार्मणी । कीं
निर्विकल्पी लावनी । कदपतरुची ॥७६॥ ऐसिया
शतेंसात श्लोकां । परी आगळा येक्येका । आतां
कोण वेगळिका । बागावा पां ॥७७॥ तान्ही आणि
पारठी । इया कामधेनूतें दिडी । सुनि जैसिया
गोडी । कीजती ना ॥७८॥ दीपा आगिलु मागिलु ।
सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । बथकु
कायसा ॥७९॥ तैसे पहिके सरते । श्लोक न
म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पैरिजातें । आहाती काई
॥८०॥ आणि श्लोका पाई नाहीं । हें कीर समर्थ
काई । येथ वाच्य वाचकही । आणु न धरी ॥८१॥
जे हये वाळीं येकु । श्रीकृष्णचि वाच्य वाचकु । हें
प्रसिद्ध जाणे लोक । मलताही ॥८२॥ येथें अर्थें
तेंचि पाठें । जोहे येवढेनि धटें । वाच्यवाचक
येकवटें । साधितें ज्ञान ॥८३॥ म्हणौनि मग काहीं । स-
मर्थनीं आतां विषय नाहीं । गीता जाणा हे बाँकायी ।
श्रीमूर्ति प्रभूची ८४ ब्राह्म वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण
मावळे । तैसें नव्हे हें सगळें । परब्रह्मचि ॥८५॥ कैसा
विश्वाधिया कृपा । करुनि महानंद सोपा । अर्जुन-
स्तुतिपाठक, १४ सर्व ज्ञानें, १५ अमर, १६ बोडे, १७
पंक्ति, १८ ब्रह्म, १९ करपनातीत ब्रह्म, २० सुषणपारि-
जातक, २१ कमजास्तीपणा, २२ बोकणारा व पेकणारा,
२३ घट लावून, २४ कणीकप.

५७ हे माझे बोलणे जर असत्य होईल, तर मी ज्यासाठी शिष्य म्हणविणार नाही, असे हात उभारून मोठ्याने गर्जन करून तो बोलला. ५८ याप्रमाणे, सर्व भारताचा सारांश संजयाने गीतेच्या अठराव्या अध्यायातील एका अठ्ठाहत्तराव्या श्लोकांत आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातांत दिला. ५९ आम्ही किती मोठा आहे! परंतु बातीच्या शेवटाला लावला असतो, त्याच्या उजेडाने, सूर्य मावळल्यावर जो अंधार पडतो, त्याचे निवारण होतें; १६६० त्याप्रमाणे, वेद अनंत असून त्याचे सार सवालस्य भारत केलें, व त्या भारताचा सारांश गीतेच्या सातशे श्लोकांत आणिला. ६१ ज्यासाठी शिष्य जो संजय, त्याचा गीतेच्या सातशे श्लोकांतील शेवटला जो श्लोक तो पूर्ण उद्गार होय. ६२ या एकच श्लोकाने अज्ञानीचे मूळ समूळ जिकून टाकलें. ६३ असे गीतेचे सातशे श्लोक ही गीतेची पदे (पाउले) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत, किंवा ही पदे नसून हे श्लोकही गीताकारांची अमृतवृष्टिच आहे की काय! ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची समाजी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशे श्लोकरूप लांबच आहेत, असे मला वाटतें. ६५ किंवा, गीता ही सातशे श्लोकांनी प्रतिपादन केलेली साक्षात् मगवती देवीच आहे. या देवीने मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनंदामृत पावली आहे. ६६ म्हणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा, अज्ञानरूप जो अंधकार, त्याला प्रतिजेने जिकणारे हे सातशे श्लोक नसून हे सातशे सूर्यच श्रीरुष्णानी गीतेच्या रूपाने प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा, संसारमार्गाने चालणारांना जे श्रम सारले आहेत, त्यांचा परिहार होऊन विसावा घेण्याकरिता सातशे श्लोक हे द्राक्षांचे वेलच असून ते गीतारूप मांडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीरुष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरात सातशे श्लोक ही कमले असून, त्यांचा गंध घेणारे आग्यवान संत हे भ्रमरच होत. १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशे स्तुतिपाठकच आहेत. ७१ किंवा गीतारूप शहराला भोंबतालून सातशे श्लोकांचा फोटच आहे, म्हणून सर्व शास्त्रे गीता-

पुरात वास करण्यास आली आहेत. ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमाने आर्क्षित देण्याकरिता गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असे वाटतें. ७३ किंवा गीतारूप कमलाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत; अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत, किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत. ७४ किंवा गीता ही गंगा असून हचे ठायी सर्वश्लोकरूपी तीर्थ, नरावतार अर्जुनरूपी सिद्धस्थ पर्वणी आल्यामुळे मिळावयास आली आहेत. ७५ किंवा हे श्लोक पंक्ति नसून, चित्ताला आर्चित्य जे ब्रह्म त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत; अथवा, कल्पनातीत जे ब्रह्म, ते प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरूच आहेत. ७६ असे हे सातशे श्लोक एकापेक्षा एक वरचढ आहेत. तर यात लहान मोठे अशा वेगळेपणाने कोणत्या श्लोकांचे वर्णन करावे! ७७ कामधेनूकडे बाधितसे म्हणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहीत; ७८ दिव्यामध्ये अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिले म्हणजे धाकटा किंवा मोठा हे समजत नाही, आणि अमृतसमुद्राला सोल किंवा उथळ हे म्हणता येईल काय! [कारण सर्वांची फळे एकच आहेत,] ७९ त्याप्रमाणे, गीतेच्या सातशे श्लोकांत पडिला व शेवटला हे म्हणता येत नाही. पहा की, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजी व शिळी असा भेद करता येईल काय! १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाही याविषयी काय सिद्ध करूं परंतु या गीताशास्त्रामध्ये सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच आहेत. ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीरुष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत. ८२ या गीतेत अर्थाने जे फल, तेच पाठ करण्याने घट लावून मिळते, म्हणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारस्वती योग्यता देणारे हे शास्त्र आहे. ८३ म्हणून, त्या गीतेविषयी जास्त शिद्ध करण्याचे राहिले नाही. कारण गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे. ८४ इतर शास्त्रांचे वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति साठी म्हणजे ते शास्त्र नाहीसे होते; तसे हे गीताशास्त्र नसून हे ओतमोत परमस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगवें! अर्जुनाचे निमित्त करून सर्व जगावर रुपा करण्याकरिता श्रीरुष्णानी दुर्लभ असा महानंद

स्वांजें रुपा । आणिका देवें ॥८६॥ चकोराचेनि
निमित्तें । तिन्ही सुवर्णें संदसैं । निवविर्की कळावतें ।
चंद्रें जेवि ॥८७॥ कां गौतमाचेनि मिषें । कळिकळ-
ज्वरितो देवें । पाणिढाळु गिरीशें^१ । गंगेचा केळा
॥८८॥ तैसें गीतेचें हें दुभतें । वस्त करुनि पायांतें ।
दुभीनली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय ॥८९॥ येथे
जावें जरी माहाल । तरी हेच कीर होआल । मातरी
पाठमिणें तिबाळ । जीभचि जरी ॥९०॥ तरी कोह
एकें जंभें । झगटलिया परिसें । येरीकडे अपेसैं ।
सुवर्ण होच ॥९१॥ तैसीं पाठाची ते वाटी । श्लोक-
पाद लाबा ना जंव वोटी । तंव ब्रह्मतेची पुष्टी ।
येईल आंगा ॥९२॥ ना येणेसीं मुख वांकडें । करुनि
ठ.काल कर्णवेडे । तरी कारीही घेतां पडे । तेंचि
केलें ॥९३॥ जे हे धवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी
मोक्षाभरांतें^२ । जैसा समर्थ दाता कोण्हातें । नास्त
न म्हणे ॥९४॥ म्हणोनि जाणतया सर्वा । गीताचि
येकी सेवा । काय कराल आघवां । शाकीं येरी ॥९५॥
आणि कृष्णार्जुनीं मोकळी । गोठी चांवांळिची जे निरी-
कीं । ते श्रीव्यासें केकी करतळीं । जेवां ये ऐसी ॥९६॥
बाळकांत बोरसैं^३ । मास जें जेवजं जैसे । तें तया
ठाकती तैसे । वास करी ॥९७॥ कां अफाटा समी-
रणों । आपेंतेपण माहाणा । केलें जैसैं विजेंणा ।
निर्मूनियां ॥९८॥ तैसें शब्दें जें न लभे । तें चडूनियां
अनुष्टुभें । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे^४ । सामाविलें ॥९९॥
स्वातीचेनि पाणियें । न होती जरी मोतियें । तरी
अंगीं सुंदराचिये । का शोभती तियें ॥१००॥ मादु
वाद्या न येता । तरी कां गोचर होता । फुलें न
होता घेपता । आंमोडु केवि ॥११॥ गोडीं न होती

पकाजें । तरी कां फावती रसने । दुर्पणावीज नयनें ।
नवनु कां दिसे ॥१२॥ द्रंष्टा श्रीगुरुमूर्ती । न रिगता
इदंवेपथी । तरी कां झा उपोसती । आकळता तो
॥१३॥ तैसें वस्तें जें असंख्यात । तया संख्या जावें
सात । न होती तरी कोणा येथ । फावों शकतें ॥१४॥
जेव सिधूचें पाणी वाहे । तरी जग तयातेंचि पाहे ।
कां जें उमैपें तें नोहे । ठाकतें कोण्हा ॥१५॥ आणि
वाचा जें न पये । तें हे श्लोक न होते बरये ।
तरी कां नें मुखे फावे । ऐसैं कां होतें ॥१६॥ म्हणोनि
श्रीव्यासाचा हा थोर । विद्या जाका उपकार ।
जे श्रीकृष्ण हकी आकार । ग्रंथाचा केळा ॥१७॥
आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासाचीं पदें पा-
हातां पाहातां । आणिका अणपथा । मन्हाठिबा ॥१८॥
व्यासादिकांचे कन्मेसैं । राहाटती जेथ साधक ।
तेथ मीही इक येक । चोईकी करी ॥१९॥ परी गीता
ईश्वर मोळा । जे व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी मा-
झिया दूर्वादळा । ना न म्हणे कीं ॥१०१०॥ आणि
क्षीरलिंधूचिवा तटा । पाणिया येती गजबंटा । तेथ
काय मुरकुटा । चारिर्जेंत असे ॥११॥ पांसफुटें पा-
खिलें । जुडे तरी नभींच थिह । गगन आकसी
सखर । तो गरुडही तेथ ॥१२॥ राजहंसाचें चाळणें ।
भूतकीं जाळिया बाहोंजें । आणिकें काय कोणें ।
चाळावेंचि ना ॥१३॥ जी आपुळेचि अवकाशें । अ-
गाथ बळ वेपे कळों । चुकीं चूळपणाऐसैं । भरुनि
न निवे ॥१४॥ दिवटीच्या आंगीं थोरी । तरी ते
बहु तेज बरी । बावी आपुलियापरी । आणीच
कीं ना ॥१५॥ जी समुद्राचेनि पैसैं^५ । समुद्रीं

१ भिमिस्ताने. २ कळिकाळरूप ज्वराजें पीडित. ३
वांकारांनीं. ४ भिजवाल; अमवाल. ५ पका अंगार. ६
फळ. ७ शिवाय. ८ नाहीं. ९ सर्व. १० बोलले. ११
अक्राद्यांत. १२ प्रेमानें. १३ गिळडां येतीक. १४ बायाळा.
१५ स्वाधीन होण्याकरितां. १६ पंखा. १७ नसीस अक्षरांचा

छंद=अनुष्टुभ छंद. १८ पुढीस. १९ सुगंध; वास. २०
साडी; निराकार. २१ साकार. २२ उपासनेका. २३
मद्य. २४ अगणित. २५ बाज. २६ व्याख्यान. २७ हत्तीचे
कळप. २८ परतवितो; मावारी घालवितो. २९ सुंदर.
३० विस्तार.

सुलभ करून ठेवला आहे. ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्ताने प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो, ८७ अथवा गीत-माच्या निमित्ताने, कलिकालरूपी पवराने पीडित झालेल्या जीवांच्या दोषांची निवृत्ति होण्याकरिता श्रीशंकरांनी गंगा या मृत्युलोकी पाठवून दिली, ८८ त्याप्रमाणे, पार्थरूपी वत्साचे निमित्त करून श्रीरुष्णरूपी गार्हने हे गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केले. ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणी जिवांमागाने बुढी घाल, तर गीतारूपच झाल, अथवा पाठरूपाने जिनेला जर भ्रम घाल, तर गीतारूपच झाल.] १६१० परिसाचे सामर्थ्य असे आहे की, तो लोखंडाचे एके बाजूस लागला असता सर्व लोखंड आपोआप स्वर्णमय होतें, ११ तशी, गीतापाठरूपी बाटीतील एक श्लोकाचे पद मुक्ताला लावाल न लावाल तोंच मल्लाचाच पुष्टि अंगात येईल. १२ अथवा गीता पाठ करण्याविषयी तोंड बाकडे करून जर कुशीवर बसाल, तर तीं अक्षरे कानांत जरी पडली तरी त्यांचेही फल तेंच येईल. १३ गीतेचे औदार्य काय सांगवें, कीं जी आपल्या श्रवणाने, पाठाने व अर्थाने मोक्षाशिवाय दुसरे कळच देत नाही. जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाही तशी. १४ म्हणून, जितके शास्त्राणे आहेत, त्यांनीं एक गीतेचे सेवन करावें; यावाचून इतर शास्त्रांचे सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे! १५ आणि श्रीरुष्ण व अर्जुन यांनीं जे नुसतें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल तितकें सुलभ केलें. १६ मुलाला आई प्रेमाने जेकं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घास करिते; १७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत बांधा म्हणून शस्त्राण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, १८ तसें, शब्दाने जे कळावयाचे नाही, त्याचे अनुष्ठान छंद करून, स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवले. १९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोती उत्पन्न झालीं नसतीं, तर क्षिराचीं अंगे कशाने शोभिवंत झालीं असतीं! १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आले नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता! कुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता! १ पक्षा-

जात जर गोडी नसती, तर ती जिनेला कशी प्राप्त झाली असती! आरसा जर नसता तर डोळ्याला आपलें रूप कसे पाहतां आले असतें! २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती! ३ तसें, अगणित जें मद्य, तें गांतेच्या सातशें श्लोकांच्या द्वारेन जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आले असतें काय! ४ मेघ समुद्राचेच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघाचीच आशा करतात; कारण अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाही. ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाही, तें, व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक केले नसते, तर ऐकावयाला किंवा मुक्तांनं तरी वर्णन करावयाला कसे आले असतें! ६ याकृतिं, श्रीरुष्णांची जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपाने व्यासांनीं रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्याचा मोठा उपकार झाला आहे. ७ आणि आतां तोच गीतार्थ मी व्यासांची पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेत ऐकण्याजोगा केला. ८ ज्या गीतार्थाचे यथार्थ वर्णन करण्याविषयी व्यासादिकांचे देखील ज्ञान साशंक होतें, त्या गीतेचे मी हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अस्थंत मोला आहे, म्हणून, व्यासांच्या भाषणरूपी पुष्परमाला धारण करितो; व आपले गरीबाचे दुर्बुद्धासही नाहीं म्हणत नाहीं, १०१० आणि क्षीर-समुद्राचे कांठाका इत्थीचे समुद्राय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुक्तांना तो माघारी लावतो काय! ११ पक्ष न फुटलेल्या पांसराला जरी उडतां आले नाहीं, तरी तें आकाशांतच राहतें. व सर्वे गगनांचे आक्रमण करणारा गरुडही त्या आकाशांतच राहतो. १२ राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली, म्हणून दुसऱ्या कोणीं चालूं नये कीं काय! १३ कलशांत पुष्कळ साठवण असल्यामुळे पुष्कळ पाणी भावतें; पण चूक लहान असली तरी तिच्या मानाने तीत पाणी येत नाही काय! १४ मसाला मोठा असल्यामुळे तिचे तेज मोठें पडतें; पण वात जरी लहान असली, तरी तिच्या मानाने तिचे तेज पडतें कीं नाही! १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणे त्यांत आकाशाचे

आकाश आभासे । बिछरीं थिछरापेसैं । निवेचि पै ॥१६॥ तेवि व्यासादिक महामती । वेवरीं येती ह्ये ग्रंथीं । मा आम्ही ठाकां हे युक्ती । न मिके कीर ॥१७॥ जिये सागरीं जळचर । संचरती मंद-
राकारें । तेथ देखोन शंकर येरें । पोहो न का-
हती ॥१८॥ अहण आगाजवाळिके । म्हणोनि सु-
यातें देखे । मा भूतकींची न देखे । मुंगी काई ॥१९॥
याकागीं आम्हां प्राकृता । देशिकारें बंधे गीता ।
म्हणें हें अनुचिता । कारण मोहे ॥१७२०॥
आणि बापु पुढां जाये । ते वेत पाउळाची सोये ।
बाळ ये तरी न काहे । पावो कायी ॥२१॥ तैसा
व्यासाचा मोगोवा घेतु । आव्यकारातें वाट पुसतु ।
अयोग्यही मी न पवतु । कें जाईन ॥२२॥ आणि पृथ्वी
जयाचिया क्षमा । नुबगे स्थावरजंगमा । जयाचेनि
अमृतें चंद्रमा । निववी जग ॥२३॥ जयाचें आंगिक
आसिकें । तेज काहोनि अकें । आभाराचें सोबाहकें ।
लोटेजत आहे ॥२४॥ समुद्रा जयाचें तोय । तोया
जयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि ॥२५॥
पवना जयाचें वळ । आकाश जेणें पंचक । ज्ञान
जेणें उजळ । चक्रवर्ती ॥२६॥ वेद जेणें सुभास ।
सुख जेणें सोडांस । हें असो कैपस । विश्व जेणें
॥२७॥ जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु आनिवृत्ति-
नाथु । राहटत असे मजहीभातु । शिवोनियां ॥२८॥
आतां आयतो गोला जगीं । मी सांगें मन्हाठिया
अंगीं ॥ येथ कें विस्मयाळागीं । ठावो आहे ॥२९॥

अंगुळचेनि नावें माती । डोंगरीं जबापासीं होती ।
तेजें कोळिथें विजगतीं । येकेंवद केजी १७३० चंदन
वेधकीं झाळें । जाळीं चंदनाचेनि पाळें । वसिष्ठ मा-
हली कीं माटे । मानूसीं शोटा ॥३१॥ मा मी तव
चित्तोथिका । आणि अंगुळ ऐसा दोडुका । जो
दिठीवेनि आपुका । बैसवी पदीं ॥३२॥ आधींचि
देखणी दिठी । वरीं सूर्य पुरवी पोंठो । तें न दिसे
ऐसी गोठी । केंही आहे ॥३३॥ म्हणोनि माझे
नित्य नवे । आसोआसही प्रेम्ब होभावे । अंगुळ-
कृपा काय मोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥३४॥ वाकारणें
मियां । श्रीगीतार्थ मन्हाठिया । केका कोकां ययां ।
दिठीचा विषो ॥३५॥ परी मन्हाटे बोलैरंगें । केव-
ळितां पै गीतांगें । तें गातयाचेनि पोंगें । हेकीडता
मोहे ॥३६॥ म्हणोनि गीता गावों म्हणे । तें गीति-
चे होती लेणें । ना मोकळे तरि जणें । गीतौही
आणित ॥३७॥ सुंदर आगीं लेणें न सूर्ये । तें तो
मोकळा नृगाव होये । ना केइकें तरि आहे । तैसें
कें उचित ॥३८॥ कां मोतियांचीं जैसी जाती । सो-
नयाही मान देवी । नातरी मानविती । अंगींचि
सर्दीं ॥३९॥ ना ना गुंफिकीं कां मोकळीं । उणीं न
होती परिमळीं । बैसतागमींचीं वाटोळीं । मोगरीं जैसी
॥ १७४० ॥ तैसा गाणिवेतें मिरवी । गीतेवीणही
रंगु दावीं । तो लाभाचा प्रबंधु घोवीं । केका मिय
॥४१॥ तेणें आवाळसुबोधें । बोवीयेचेनि प्रबंधें । ग्रह-
रससुखावें । अक्षरें गुंथिळीं ॥ ४२ ॥ आतां चं-
दनाच्या तरवरीं । परिमळांकांगीं फुलवरीं ।
पौरुषणें जियापरी । लागेना कीं ॥४३॥ तैसा प्रबंधु

१ उवक्यांत. २ विचार करावा. ३ स्वस्थ वसावें. ४ मंदराचलाएवढीं. ५ कडान माझे. ६ सूर्याचा सारथि. ७ देशीभाषेत वर्णन केले. ८ वाट. ९ पोहोचू. १० माग. ११ सहनशक्ति. १२ कांटाळा करीत नाही. १३ सं-
कट. १४ विस्तार. १५ उत्तम बोलणारा. १६ आनंदित. १७ देखणें. १८ मागेन. १९ एकलव्य नावाच्या को-

व्याने. २० सर्वमान्य. २१ काटी. २२ चित्त सद्गुरुमय झालेला. २३ धनी. २४ मदत मिळाल्यावर. २५ काम्य; प्रेम. २६ मायेत. २७ स्पष्ट केला. २८ गीतेचा अर्थ. २९ गाणारा नसला तरी. ३० उदासीनता. ३१ वनतुळाळा. ३२ गाणाराळा. ३३ वसंत ऋतूतील. ३४ गुंफिकी. ३५ सु-
वाससाठी. ३६ फूल येईपर्यंत. ३७ खिन्न होणें; नंद होणें.

प्रतिदिन मोठें दिसतें; पण तें दृढक्यातही दृढक्याचे मानानें दिसतेंच; १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकांच्या महामतींनीं या ग्रंथाविषयी विचार करावा, व आम्हीं स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाही. १७ ज्या समुद्रामध्ये मंदराचलासारखे महान महान जलचर वास करतात, त्याचें वैभव पाहून लहान माशांनीं तेथें राहूंच नये कीं काय ! १८ अथवा हा सूर्याचे सन्निध आहे म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृथ्वीवर जी लहान मुंगी आहे ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय ! १९ यास्तव, आम्हीं प्रारुत जनांनीं गीतेचें देशभाषेंत वर्णन केलें ही गोष्ट अयोग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाही. १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं लागलें, तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोचूं शकणार नाही काय ! २१ तसा मी व्यासांचा माग घेत आणि भाष्यकारांला वाट विचारीत चाललों असतां, मी जरी अयोग्य आहे, तरी, व्यास ज्या ठिकाणीं गेले, त्या ठिकाणाला पावणार नाहीं तर कोठें जाईन ! २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या स्मरणें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उपद्रव सहन करते, व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र सवें जगाच्या तापाची निवृत्ति करून शीत करतो; २३ ज्या परमेश्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणारें संकट दूर करतो; २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें समुद्राला उदक मिळालें आहे, व पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे; २५ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बळ, आकाशाला विस्तार, व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे; २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हें असो, परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे, २७ तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणाला शिछन वास करीत आहे, २८ तेव्हा आतां, आयतीं तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहे यांत आश्चर्य तें काय ! २९ श्रीगुरुंच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्याची मूर्ति स्थापून त्यांची सेवा करून एकलक्ष कोट्यानें आपले विद्येची कीर्ति

त्रिजगतींत सर्वमान्य करून घेतली; १७३० चंद्रनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंद्रन होतात; व बसिष्टांनीं स्वीकारिलेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर भांडू लागली, २१ मग मी तर सद्गुरुमय चित्तानें युक्त, आणि माझासद्गुरु समर्थ धनी—जो दृष्टीनें अवलोकन केल्याबरोबर आपलें स्वरूप देतो असा आहे; ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे ! ३३ म्हणून, श्रौंजानदेव महाराज म्हणतात कीं, माझे तोंडातून निघणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रबंध होतील; कारण श्रीगुरुंच्या रुपेनें काय होणार नाही ! ३४ याकरितां मीं गीतेचा अर्थ मराठींत अशा शीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पाहण्यास योग्य होईल. ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे, तो, जरी कोणी बक्ता नसला तरी नुसतीं वाक्येंच वाचलीं असतां उदासीन न दिसतां स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें बवटव करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणेंच होतान; व गाणारा नसला तरी नुसती वाचली असतां, बक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाही; ३७ ढागिने सुंदर अंगावर न घालतां नुसते जरी ठेविले तरी ते जसे शोभिबंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतीलच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात ! ३८ किंवा मोत्यांची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुस्तीं सहींच अंगानें शोभा देतात; ३९ अथवा वसंतऋतूतील वाटोळीं मोगन्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं तरी त्यांचे वासांत कमीपणा नसतो, १७४० तसा गाणारा येतला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वलामदायक मीं हा ओवीप्रयधानें ग्रंथ केला आहे. ४१ या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओवींच्या प्रबंधानें सर्व महारसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे. ४२ चंद्रनाच्या शाहाजबळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला कुठें नाहींत म्हणून सिंच होण्याचें कारण नाही, कीं कीं, त्याचें सर्वांग सुगंधमयच आहे, ४३ तसा हा

हा श्रवणीं । कागतखोचो समाधि आणी । वेकिळि-
याही बाखाणी । काय व्हासन म कवी ॥४४॥ पाठ
करिता व्याखं । पाठित्ये येती वेपणें । तें अमृतालें
जेणिके । फावकिया ॥४५॥ तैसोनि आहुतेपणें । क-
वित्व जालें हें हेंपणें । मनन निदिध्यास श्रवणें ।
भितिकें आतां ॥४६॥ हे स्वानंदभोगाची सेल ।
अकतयासीचि देईल । सर्वेद्रियां पांशवील । श्रवणा-
करवीं ॥४७॥ चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर
वाहाणे । परी फावे जैसें चांदिणें । अकतयाही ॥४८॥
तैस अर्धाभ्रशाखां विवे । अंतरंगचि अधिकारियें ।
परी लोकु वाक्यातुयें । होईल सुखिया ॥ ४९ ॥
ऐसे श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जो साचें ।
ग्रंथ नोहे हें कृपेचें । वैभव तिये ॥१०५०॥ क्षीरसिंघु-
परिसरीं । शक्तांच्या कर्णकुंदरीं । नेणां कें ओतिपु-
रारीं । संगितकें जें ॥५१॥ तें क्षीरकल्लोकाभातु ।
मंकरोदरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पेटें जालें
॥५२॥ तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगीं । भग्नोवयव चौरंगी ।
भेटका कों तो सर्वांगीं । संपूर्ण जाला ॥५३॥ मग
समाधि अव्यत्यया । भोगाची वासना यया । ते
मुद्रा श्रीगोरक्षराया । द्विधकी श्रीनीं ॥५४॥ तेणें
योगीन्द्रिनीसरोवर । विषयविध्वंसैकवार । तिये
पदां कां सर्वेश्वर । अभिषेकिलें ॥५५॥ मग तिही तें
ब्राम्हें । अद्रवानंदवैभव । संपादिकें सप्रभंव । श्री-
गहिनीनाथा ॥५६॥ तेणें कलिकलित भूतां । आका
देखोनि निर्हता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दि-
धकी ऐसी ॥५७॥ ना आदिगुरु शंकरा । काणोनि
शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसार । जाला जो आ-
मुतें ॥५८॥ तो हा तूं बेऊनि आववा । कळीं गिळि.

१ व्याख्यानरूपानें. २ शुद्ध. ३ मिळालें जसतां. ४
व्यपत्तिस्थान; विश्रान्तिस्थान. ५ आपल्या शक्तीनें. ६ आत्मा-
नात्मविचार. ७ जितेंद्रिय. ८ पळोवळे. ९ पांशवीच्या. १०
फानांत. ११ श्रीशंकरांनीं. १२ माझाच्या पोटांत. १३ मत्स्य-
द्रवाय. १४ हातपाव तुटलेल्या. १५ चौरंगीनाथ. १६
अचक. १७ क्षान्तमुद्रा. १८ मत्स्येंद्रनाथांनीं. १९ योग.

तयां जीवां । सर्व प्रकारीं धावीं । कैरीं पां वेगीं
॥५९॥ आधींच तब तो कृपाळु । वरी गुरुभाजे-
चा बोलु । जाला जैसा वषांकाळु । सबळणें मेची
॥१०६०॥ मग आतांचेनि बोरसें । गीतार्थग्रंथेनामिसें ।
वर्षका शतरसें । तो हा ग्रंथ ॥६१॥ तेथ पुढीं
मी वापियो । मांडका आर्ती आपुनिया । कीं
यासाठीं येवढिया । आणिळो यसा ॥ ६२ ॥
एवं गुरुकर्म लावळें । समाधिधन जें आपुलें ।
तें ग्रंथें बोधोनि दिवळें । गोसावी मज ॥६३॥ पां-
चुनि पडे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची ।
ऐकिया मज ग्रंथाची । योग्यता कें असे ॥६४॥ परी
साचचि गुरुनाथें । भिमिच कळुनि मातें । प्रबंध-
व्याखें जगातें । रक्षिकें जाणा ॥६५॥ तच्ही पुरो-
हितगुणें । मी बोकिळो पुरें उजें । तें तुम्हीं मांडकी-
पणें । उपसाहिजो जी ॥६६॥ अन्व कैसा बडिजे ।
प्रमेची^३ कैसें पां चडिजे । अलंकार म्हणिजे । काय
तें नेणें ॥६७॥ सायिसडेयाचें बाहुळें । पाकवित्या
सूत्राचेनि जाले । तैसा मातें दावीत बोळें । स्वामी
तो माझा ॥६८॥ याकागीं मी गुणदोष- । बिणीं
अभावना विक्षेप । जे मी संजोत ग्रंथलो देख ।
आचार्ये कीं ॥ ६९ ॥ आणि तुम्हां संतांचिये
समे । जें जणिवेंसीं ठाके वसें । तें पूर्ण नोहे तें
कोसें । तुम्हांसीचि कोपे ॥१०७०॥ शिवतळियाही
परिसें । कोहत्वाचिये अवदेसे । न मुकिजे अना-
यासें । तें कवणा बोलु ॥७१॥ बोहळें हेंचि करावें ।
जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगा जरी जोहावें ।
तें तो काय करी ॥७२॥ म्हणोनि माग्ययोणें बहुवें ।
तुम्हां संतांचे मी पाये । पातकों आतां कें
आहे । उणें जगीं ॥७३॥ अहो जी माझेनि स्वामी ।

रूप कमळिनीचें. २० शंकरापासून परंपरेने आलेलें.
२१ संपूर्ण. २२ कळीनें ग्रस्त झालेल्या. २३ प्राणिमात्रास
२४ खरा. २५ पेश्या. २६ धावून रक्षण कर. २७ कळ-
कळीनें. २८ ग्रंथ करण्याच्या उद्देशाने. २९ चातक पक्षी.
३० अर्था. ३१ जागृत. ३२ शरीर स्थिति; कमीपणा.

माझा ग्रंथ श्रवण, त (कानात) पडतांस्पर्शांच समाधि आणितो, मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुनः ऐकण्याविषयी नाद लावणार नाही काय ? ४४ या माझे ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर बसतूच केलें, तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते. ४५ तसें हें अमृताहून खुरस आ- यतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिकिलें आहे. ४६ हें वाटेक त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वाटा घेववीक, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची वृत्ति करवीक. ४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चं- द्राचे अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा सर्वांना उपभोग घेता येत नाही; तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वास होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितें- द्विष पुष्प जे अधिकारी आहेत त्यांनाच सारा आनंद प्राप्त होतो; परंतु इतर कोकाना बाणीच्या सौंदर्यापासून झुलतें. ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथाचें सार ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्याच्या रूपचें वैभव होय. १०५० स्त्रीसिध्दुच्या पलीकडे पार्वती- चे कानांत श्रीशंकरांनीं जें ज्ञान सांगितलें, - केव्हां सांगि- तलें तें माहीत नाहीं. ५१ ते ज्ञान, स्त्रीसमुद्रामध्यें मा- शाचे पोटांत जे गुह्यरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें. ५२ ते मत्स्येन्द्रनाथ सहज संचार करितां करितां सप्तशंका- वर आले. तेथें, ज्याचे अवयव मंगळेंलें होते असे चौरंगीनाथ हे मत्स्येन्द्रनाथाचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचक समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें ते आपलें ऐश्वर्य मत्स्येन्द्रनाथांनीं गोरक्षनाथांस दिलें ५४ त्या मत्स्येन्द्रनाथा- नीं योगरूप कमलिणी धारण करणारे सरोवर व विषय. विषय करण्याविषयी महाशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगेश्वराचे पदावर बसवून राज्या- भिषेक केला. ५५ त्यानंतर, शंकरापासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनीं गोरक्ष- नाथापासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कळीनें सर्व भूतांचा प्राप्त केलेला आहे असे पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली ५७ कों, आदिगुरु शंकरापासून शिष्यपरंपरेनें जे हें बोधाचे ऐश्वर्य आमचे कुळांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें हें घेऊन कळीनें व्रस्त केलें जे जिवाना दुःखापासून

सर्व प्रकारें मुक्त कर. ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळू असून त्यांत श्रीगुरुची आज्ञा झाल्यावर परमानंद झाला. जसा मेष वृष्टि करण्याविषयी स्वतः उत्सुक असून त्यांतच वर्षाकाळ आल्यावर तो अत्यंत खवळतो तसा १७६० मग, पीडित झालेल्या जनांला दुःखा- पासून सोडवाचें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याचे निषाणें ब्रह्मरसाचा जो त्यांनीं वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय. ६१ तेथें मी चातकासारखा गुरूचा प्रसाद प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं रुपा केलें, म्हणून मी या वशास प्राप्त झालों. ६२ अशा प्रकारें कडून गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेलें समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्ति- नाथांनीं मजला दिलें. ६३ परवीं, मी अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं; व तसेंच स्वामीची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं; मग ग्रंथ कर- ण्याची योग्यता कोटून घेणार ? ६४ परंतु बास्तविक पाहिलें असता, श्रीगुरुंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे. ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्हीं आईप्रमाणें सहन करा. ६६ शब्दाची रचना कशी करावी, व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाळा म्हण- तात, हें मला माहीतही नाहीं. ६७ कळसुची बाहुलें जसें, सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरुंनीं जें जें अंतःकरणांत प्रकाशित केलें तें मी बोललों; ६८ म्हणून, माझ्या ग्रंथातील गुणदोष सहन करा असें मी म्हणत नाहीं; कारण माझ्या गुरुंनीं मजखवळ ठेविले- ला जागड ग्रंथ मी आपल्या पुढें मांडला आहे. ६९ आणि तुम्हां संतजनांच्या संभेत एखाद्या गोष्टीचा उणे- पणा नाहींसा न होईल तर लढिवाळपणें तुम्हांवरच दोष येईल. १०७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्व- शानें जर सहज नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल ? ७१ ओहोळानें हतकेंच करावें कीं गंगेस जाऊन मिळावें; मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न येईल (पवित्रन करील), तर त्या- च्याकडे काय दोष आहे ? ७२ म्हणून, महद्राग्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पाद्रीजबळ आलों आहे; तर आतां या जगतांत मला काय कमी आहे ? ७३ अहो, काय सांगावें ! माझ्या गुरुंनीं तुम्हां संत-

मज संत जोहनि तुम्हीं । दिवलेति तेजें सर्वकात्री ।
परिपूर्ण जाको ॥७४॥ पाहा पां माते तुम्हां सांगडें ।
माहेर तेजें घुरवाडें । ग्रंथाचें आलिखाडें । सिद्धी
गेळें ॥७५॥ जी कनकाचें निखळ । बोतू येईक भू-
तळ । चितारलीं कुळाचें । निर्मू येती ॥७६॥
साताही हो सागरातें । सोपें भरिलीं अमृतें । दुबाड
गोहे तारातें । चंद्र करिता ॥७७॥ कल्पतरूचे आ-
राम । काबिता नाही विषम । परी गीतायांचें वर्म ।
निवडूं नये ॥७८॥ तो मी येऊ सर्व मुका । बो-
कोनि मन्हाटिया भावा । करी कोळंबरी कोका ।
घेवो ये ऐसे ॥७९॥ हा ग्रंथसागर येव्हडा ।
उतरोनि पैकीकडा । कीर्तिविजयाचा घेडा । नाचें
जो का ॥१०८०॥ गीतायांचा आवाचें । कळवोसां महा-
मेरु । रचूनि माजीं श्रीगुरु । किंग जें पूर्वी ॥८१॥
गीता निष्कपट माय । लुकोनि तान्हें हिंडे जें
बाय । ते मायपूता भेटी होय । हा धर्म तुमचा ॥८२॥
तुम्हां सज्जनाचें केलें । आकळुनी जी मी बोळें ।
ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें गोहे ॥८३॥ काय बहु बोळो
सकळा । मेकविलो जन्मफळा । ग्रंथसिद्धीचा सोडळा ।
दाविला जो हा ॥८४॥ मियां जैसजैसिया आवा ।
केका तुमचा भरवसा । ते प्रवृत्ति जी बहुवसा ।
आजिलो सुखा ॥८५॥ मजकागीं ग्रंथाची स्वामी ।
हुंकी सुष्टी जे हे केकी तुम्हीं । ते पाहोनि हांसो
आम्हीं । विश्वाभिजातेंही ॥८६॥ जे असोनि त्रि-
शंकुदोषें । आतयाही आणावें बोले । तें नासतें
कीजे की ऐसे । निर्मावें नाही ॥८७॥ धांसू उपमन्यू-
चेनि मोहें । क्षीरसागरही केका आहे । येथ तोही

उपमेसरी गोहे । जे विषयार्थ कीं ॥८८॥ अंधकार
निशाचरी । गिलितां सूर्ये चराचरी । धावा केका
तरी खरा । ताउनी कीं तो ॥८९॥ सातकिया
जगाकारणें । चंद्रें वेंचिलें चांदणें । तथा सदोषा
केवि म्हणें । सारिलें हें ॥१०९०॥ म्हणोनि तुम्हीं
मज संती । ग्रंथरूप ओ हा त्रिजगती । उपयोग
केका तो पुढती । निरुपम जी ॥ ९१ ॥ किंबहुना
तुमचें केलें । धर्मकीर्तन हें सिद्धी नेळें । येथ आहो
जी उरलें । पाईकपणें ॥ ९२ ॥ आतां विश्वात्मकें
हेवें । येणें वांगवणें तोषावें । तोषोनि मज घावें ।
पैसायदान हें ॥ ९३ ॥ जे सत्ताची व्यंकटी सांडो ।
तथा सकर्मी रती वाडो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र
जीवाचें ॥ ९४ ॥ दुरिवांचें तिमिर जावो । विश्व
स्वधर्मसूर्य पाहो । जो जें वांछील तो तें काहो ।
पाणिजात ॥ ९५ ॥ वर्षते सकळमंगली । ईश्वरनि-
ष्टाची मांदियाळी । अनवरंत भूतलीं । भेटो तथा
भूतां ॥ ९६ ॥ चैलां कल्पतरूचे भैरव । चेतनी
बितामणीचे गांव । बोकते जे भैरव । पीयूषांचे
॥ ९७ ॥ चंद्रमं जें अळोडन । मातंड जें तापहीन ।
ते सर्वाही सदा सज्जन । सोदरे होतु ॥ ९८ ॥
किंबहुना सर्वसुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं कोकीं ।
भजिजो आदिपुरुषी । अक्षरहित ॥ ९९ ॥ आणि
ग्रंथोपजीविये । विशेषीं कोकीं ह्ये । दृष्टादृष्ट-
विजयें । होआवें जी ॥ १०० ॥ तेथ म्हणे श्रीविश्वेश्व-
रावो । हा होईक दानपैसावो । येणें वरें ज्ञानदेवो ।
सुखिया झाळा ॥ १०१ ॥ ऐसें युगीं परीं कळीं । आणि महा-
राष्ट्रमंडळीं । श्रीगोदावरीच्या कळीं । दक्षिणार्कणीं
॥ २ ॥ त्रिभुवनैकपवित्र अनादि पंचकोषक्षेत्र ।
जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे ॥ ३ ॥ तेथ

१ अनुकूल. २ छंद. ३ कुरुपर्वत. ४ नाग. ५ कठीण. ६
दृष्टिगोचर. ७ देवालय. ८ कळस. ९ मायलेकराची. १०
अरण्य. ११ विशंकु राजाच्या हेतूने. १२ कमीपणा. १३
तप्त झालेल्या. १४ सेवकपण. १५ ग्रंथरूप यशाने. १६ प्रसाद.
१७ वक्रदृष्टि; कुटिलपणा. १८ प्रीति. १९ पातकाचें.

२० सद्भावने; सर्वकार. २१ चालत्या. २२ वाग,
अंकर. २३ जिवंत. २४ समुद्र. २५ अमृताचें. २६
कलंकहित. २७ सूर्य. २८ प्रिय. २९ हृत्परलोकी.
३० सद्गुरु. ३१ दानप्रसाद. ३२ कलियुगांत. ३३
तीरास. ३४ पंचकोषीत. ३५ श्रीमोहनीराज.

नांची नेट करून दिली, त्या योगाने माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत. ७४ पद्माक्षी, तुमचेसारखे अनुकूल माझेपर मला मिळाले, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा माझा छंद सिद्धीस गेला. ७५ एरवीं सर्व पृथ्वी निसळ सोन्याची करता येईल, व कुलपर्वत चिंतामणीचे करिता येतील, ७६ सात समुद्र अमृतानेही भरण्याचे सोपे आहे, तान्यांना चंद्र करणे हेही कठीण नाही, ७७ कल्पतरूचे बाग लावण्यांत कांहीं कठीण नाही: [या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळाने करता येतील.] परंतु गीतेच्या अर्थाचे बर्मे [गुरुप्रसादाशिवाय] समजावयाचे नाही. ७८ तो मी सर्व प्रकारे मुक्ता असून, गुरुच्या रूपेने गीतेचा अर्थ मराठीत अशा रीतीने केला आहे की, सर्व लोकांना प्रबुद्ध होण्याची दिशा; ७९ व त्याच्याच रूपेने एवढा ग्रंथरुपी सागर तळून पलीकडे कीर्तिरूप बिजयाचा सेंडा नाचविला. ८० गीतेचे अर्थरूप देवालय अठरावे अध्याय. रूपी कळसासुद्धा १८०० त्यांत श्रीगुरुचे छिन्न स्थापन करून त्याची पूजा केली. ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु ही जी तिची लहान पोर, त्याची व तिची चुकामूक पडून जी तीं सैरासैरा हिंडतात, त्या मायलेकरांची गाठ पाडणे हा तुम्ही संतजनांचा धर्म आहे. ८२ ज्ञान-देव म्हणतात की, तुम्ही संतजनांनी जी रूपा केली, व त्यामुळे मी जे बोललों, ते, अल्प नव्हे. ८३ फार काय सांगू! हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळे मला माझ्या सर्व पूर्वजन्मांचे कळ तुम्ही प्राप्त करून दिले आहे. ८४ मी तुमच्यावर भरंवसा ठेवून जी जी इच्छा केली ती सर्व तुम्ही पुरवून मी सुखास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुम्ही माझ्याकरिता जी गीतार्थरूपा ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्ही विश्वामित्राच्या तृष्टीला इसतों. ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशाने ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा या हेतूने विश्वामित्रांनी उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टि नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनी आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेने त्याच्याकरिता झीरसागरही उत्पन्न केला, तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणजे, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यातून हलाहल विष निघाले.) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर्याची पीडा होऊ नये म्हणून त्यांनी धावा केला असता सूर्याने त्याच्या

दुःखाचा आपले तेजाने परिहार केला तरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेने जीवमात्राला आत होता, हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९ तस झालेल्या जगास चंद्राने आपल्या चांदण्याने शांत केले, तो चंद्र कळकळीने युक्त आहे; म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे असे कसे म्हणावे! ९० याकरिता, तुम्ही संतजनांनी माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ कराविला, तो अनुग्रह आहे. ९१ फार काय सांगे! तुमच्या रूपेने धर्मरूप कीर्तन शेवटास गेलें, तर माझे आतां हतकेंच काम राहिले आहे की, आपली सेवा करावी. ९२ आतां यावर, विश्वस्वरूप सद्गुरु यांनी माझ्या वाग्यज्ञेकरून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ की, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्मची प्रीति उत्पन्न होवो; व जीवमात्राची एकमेकांवर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामर्थाळ पाप-रूपी अंधकार नाहीसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत. ९५ या भूतला-वर असिल्ले मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तीच्या समुदायाची सर्व भूताना सद्गुरुकडून सद्गोदीत भेट होवो. ९६ ते मत्तजन कसे आहेत, तर चालते-बोलते कल्पतरूचे बाग, जिवंत चिंतामणांचे गांव, किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत. ९७ जे कळकरहित प्रतिचंद्र, संसाररुपी अंधकार दूर करून शांतिब्रह्म देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकळ जीवांना प्रिय होवोत ९८ फार काय मागवे! सर्व त्रैलोक्य सुखाने परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरींचे असंड मजन करण्याची इच्छा होवो. ९९ आणि या ग्रंथावरच ज्यांचे उपजीवन आहे, त्यांना इहलोकच व परलोकचें सुख प्राप्त होवो. १००० तेव्हा सद्गुरु प्रसन्न होऊन म्हणाले की, तुम्हा म्हणण्याप्रमाणे सर्व होईल. असे वरप्रदान मिळाल्याने श्रीज्ञानदेव फार संतोषित झाले. १ याप्रमाणे कलियुगामध्ये, महाराष्ट्र देशांत, श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास, २ त्रैलोक्यांत पवित्र व अनादि पंचकोश क्षेत्र नेवासे-ज्या ठिकाणी सर्व जगताचे जीवनसूत्र श्रीमोडनीराज आहेत, ३ त्या क्षेत्रांत, सकळ कलांनी संपूर्ण, व पृथ्वीचा

बहुबंशविकासु । जो सकळकळानिवासु । न्यायातें पोषी
क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ॥४॥ तें महेशान्वयसंभूतें ।
अनिवृत्तिमायसुतें । केळें ज्ञानदेवें गीते । देखी-
कार केणें ॥५॥ एवं आरताच्या गावीं । भीष्मनाम
प्रसिद्ध पर्वी । ओकृष्णार्जुनीं वरवी । गोठी जे केली
॥६॥ जें उपनिषदांचें सार । सर्व ज्ञाज्ञांचें माहेर ।
परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥७॥ तिये गीतेचा
कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु । म्हणे निवृत्तिदासु ।
ज्ञानदेवो ॥८॥ पुढतीं पुढतीं पुढतीं । इया ग्रंथ पुण्य-
संपत्ती । सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होइजे ॥९॥
हा के बाराशतें बारात्तरें । तें टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंदज्ञावा आदर्श । केसकु जाहका ॥१०॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीभावार्थदीपिका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णार्पणस्तु ॥

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ज्ञानेश्वरीचें
संशोधन केल्यावर त्यासंबंधें

लिहिलेल्या ओव्या.

श्रीशके पंचराशें साहोचरीं । तारणनामसंबत्सरीं ।
येकाजनार्दन अत्थादरीं । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति-
शुद्ध केली ॥१॥ ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठां-
तरीं शुद्ध अन्नद्ध । तो बोधूनियां एवंविध । प्रति-
शुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ॥२॥ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कलं-
का । जयाची गीतेची बाचितां टीका । ज्ञान होय
लोकां । अतिभाविकां ग्रंथार्थियां ॥३॥ बहुकाळपर्यंणी
गोमटी । भाद्रभास कपिकापट्टी । प्रतिष्ठानीं गो-
दातटीं । केसनकामाठी संपूर्ण जाकी ॥४॥ ज्ञानेश्वरी-
पाठीं । जो बोवी करील मन्हाढी । तेणें असुताचे
साटीं । जाण जरोटी ठेविळी ॥५॥

घनी व न्यायाने प्रजेचें पाळन करणारा यदुकुळास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या बेलेस, ज्या अग्निवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरापासून आहे, त्याचे शिष्य ज्ञानदेव यांनी श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें. ५ याप्रमाणें भारतातील प्रसिद्ध श्रीमत्पंथांत श्रीकृष्णार्जुनांचा जो उत्तम संवाद झाला, ६ जें उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस सार्धेंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय, ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें अग्निवृत्ति महाराजांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुष्करूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो. ९ शके १२१२ मध्ये ही टीका ज्ञानेश्वर महाराजांनीं कळन सच्चिदानंदबायांनीं अति आदरानें लिहिली. १८१०

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दन महाराजांचे शिष्य एकनाथ स्वामी यांनीं गीता-ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदांनें कोठें कोठें अशुद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांची गीतेवरील टीका वाचली असतां भाविक वाचणारांला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वर महाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ काळानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलापट्टीचा योग साद्रूपद बघ बघी, त्या दिवशीं गीदेच्या तीरी पेंढण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेंत ओवी कळन घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल असें समजावें.

पारिभाषिक शब्द.

अक्ष-चतुर्विध-मध्य, मोक्ष, लेख व चोष.

अंगे-योगाची आठ अंगे-यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि.

अवस्था-१-जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्या व उन्मनी.

आसने-८४-आहेत. पैकीं सिद्ध, पद्म, वीर, भद्र व वज्र ही मुख्य होत.

इंद्रिये-५-ज्ञानेन्द्रिये-श्रवण, नयन, त्वचा, घ्राण, वरसना. ५ विषये-शब्द, रूप, स्पर्श, गंध व रस.

५ कर्मेन्द्रिये-वाक्, पाणी, पाद, पायु, उपस्थ.

५ विषय-बोलणे, घेणे, चालणे, गुद=मल-त्याग करणे व शिश्न=मूत्रत्याग करणे.

ऋतु-६-वसंत, शीत, वर्षा, शरत्, हेमंत व शिशिर.

कपिलाषष्ठी-हे पर्व बहुधा ६० वर्षांनीं एकदा येते.

हे पर्व येथ्यास महिना आठपद, पक्ष कृष्ण, तिथि षष्ठी, वार मंगळ, नक्षत्र रोहिणी, योग उपतीपात् आणि महानक्षत्र हस्त, हतके योग यावे लागतात.

कर्म-नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध. (अ. १८ श्लोक २ बरील टीका पहा.)

काम-कोणत्याही पदार्थाची बारंवार इच्छा होणे.

कुलाचल-७-महेंद्र, मलय, सत्य, शुक्तिमान्, कक्ष, विंध्य आणि पारियात्र हे सात कुलपर्वत होत.

गुण-३-तत्त्व = ज्ञानशक्ति = ज्ञानेन्द्रिये.

रज = क्रियाशक्ति = कर्मेन्द्रिये.

तम = पदार्थशक्ति = विषय.

गुरु-४-गुरु, परमगुरु, परमेश्वरगुरु, व परास्परगुरु.

चक्रे-६-आधार=गुद, लिंग, नाभी, हृदय, तालु-मूल=कंठ व ललाट.

चिरंजीव-७-अश्वत्थामा, बाळी, व्यास, हनुमान्, विभीषण, रूप व परशुराम.

चित्तचतुष्टय-बुद्धि, मन, अहंकार व चित्त.

छंद-७-गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुभ्, बृहती, पंक्ती,

त्रिष्टुप् व जगती. (८ अक्षरांचा चरण; १२

अक्षरांचा छंद. २४ अक्षरांची गायत्री.)

त्रिविधताप-आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक.

दिग्गज-८-ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुण्यवंत, सार्वभौम आणि सुपतीक.

देवतारु-५-मंदार, पारिजात, संतान, कल्पवृक्ष व हरिचंदन.

धातु-शरीरातील सप्तधातु व त्यांचे प्रमाण.

रक्त, मांस, मज्जा, मेद, रस, अस्थि व शुक्र.

८ १० २ ३ ४ ३ १

एकूण ३०१.

पथ-चतुष्पथ-प्रज्ञानमार्ग, तत्त्वमसि, अयंआत्माब्रह्म,

ऋक्सांसा, छांयोग्यांतील अथर्ववेद, साम,

अयंब्रह्मसि.

यजुःशाखा.

पुरुषार्थ-४-धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष.

प्रकृति-(अष्टधा) अप्, तेज, गगन, मही, मातृ, मन, बुद्धि व अहंकार. पराप्रकृति=चेतन, अपराप्रकृति=जड.

प्रमाणे-६-शब्द, अनुमान, उपमान, प्रत्यक्ष, अर्था-प्राप्ति, व अनुपलब्धि.

प्राण-५-प्राण, अशान, व्यान, उदान व समान.

उपप्राण ५. नाग=तोंड वासणे (जामई), कूर्म=

शिक, ककर=भूक उत्पन्न करणे (कंकर),

देवदत्त=उचकी उत्पन्न करणे, धनंजय=तर्ब

शरीरास व्यापून राहणे (शरीर फुगविणे).

भक्त-४ प्रकारचे-आर्त=पीडित, मगध्यापीची इच्छा करणारा,

अर्थार्थी=धनप्राप्तीची इच्छा कर-

णारा, जिज्ञासु=ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारा,

ज्ञानी=ज्ञान प्राप्त झालेला.

भक्ति-१-श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन,

अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन.

भाव-८-अष्टसात्त्विक-स्तंभ, स्वेद, रोमांच, स्वरमंग,
कंप, वैषण्य, अश्रुपात, प्रलय.

भुवने-१४-पाताल, महातल, तलातल, रसातल,
सुतल, वितल, अतल, भूः, भुवः, सुवः, महः,
जनः, तपः, सत्यं.

भूते-पंचमहाभूते-पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व आकाश.

मनु-१४-स्वायंभुव, स्वरोचिष, उत्तम, तामस,
रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, सावर्णि, दक्षसावर्णि,
मत्स्यसावर्णि, रुद्रसावर्णि, देवसावर्णि, इंद्रसा-
वर्णि, धर्मसावर्णि.

यमनियम-यम-

शरीरसाधनावेक्षं नित्यं यत्कर्म तयमः ॥

आनृशस्य दया सत्यमहिंसा क्षातिराजैवम्।

प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दशाः

निबन्ध-

शौचमिष्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनियमः।

व्रतमोनोपवासं च स्नानं च नियमा दशाः ॥

योनि-४-जारज=मनुष्य, अंडज=पक्षी, स्वेदज=उवा,
लिप्ता वगैरे, उद्रिज्ज=वृक्ष.

रस-भक्त्यारातीक १-शृंगार, हास्य, करुण, रोद्र,
वीर, मयानक, बीमत्क, अद्भुत व शान्त.

रुद्र-११-मृगव्याध, सर्प, निकृति अजेकपात्,

अहिर्बुध्न्य, पिनाकी, दहन, ईश्वर, कपाली,
महायुति आणि मर्ग.

लोकपाल-८-शक नांवाचा आदित्य, अनल नांवाचा
वसु, सूर्यपुत्र यम, निकृति नांवाचा रुद्र, वरुण
नांवाचा आदित्य, अनिल नांवाचा वसु, वैश्व-
वण नांवाचा कुबेर, आणि ईश्वर नांवाचा रुद्र.
वसु-धर, ध्रुव, सोम, अन्न, अनिल, अनल, प्रसूव
आणि प्रमास.

वाणी-४-परा, पश्यंती, मय्यमा आणि वैसरी.

विकार-२८-बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य,
दम, शम, सुख, दुःख, उत्पत्ति, विनाश,
मय, अमय, अहिंसा, समता, संतोष, तप,
दान, यश व अपयश.

व्यष्टी.

समष्टी.

व्यष्टी-समष्टी-विश्व = जागृति

विराट्.

तैजस = स्वप्नावस्था

द्विरण्यवर्ज.

प्राज्ञ = सुषुप्ति

ईश्वर.

शब्द-घोष, ध्वनि, नाद व उच्चार.

सिद्धि-८-अणिमा, महिमा, गरिमा, लपिमा, प्राप्ति,
प्राकाम्या, इशिता व वशिता. (विशेष स्पष्टीकर-
णार्थ मागवत एकादशस्कंध अ. १५ पहा.)

स्वर-गाण्वातीक-निपाद, कवच, गांधार, बहज,
मध्यम, वैवत व पंचम.

ऐतिहासिक दृष्टांतांतील कथाभाग.

कीं टिटिभू चांचूवरी । माप मूये सागरीं॥

(अ० १ ओ० १८)

पूर्वी एके काळीं समुद्राच्या कोठीं एक टिटवी रहात होता. तिने आपलें घरटें इतर पर्याप्रमाणे झाडावर न करिता आपल्या जातिस्वभावाप्रमाणे जमिनीतच केलें होतें. कारण हे पक्षी कधीही झाडावर घरटीं करीत नाहींत. असो, याप्रमाणे ती तेथे सुखानें वास्तव्य करीत असता, कांहीं कालानें तिला पिलें झालीं. तीं त्या घरट्यातच होती. पुढें एके दिवशीं समुद्राचें पाणी वाहून तिचें तें घरटें वाहून गेलें; आणि त्याबरोबर तिचीं पिलेंही वाहून गेलीं. तेव्हां ती अत्यंत शोक कळतागळी; आणि त्या शोकावेगांत तिला मान न राहून, समुद्र कोरडा करावा या विचारानें तिनें चोंचीनें समुद्रातील पाणी उपसून टाकण्याचा निश्चय करून तसें करण्यास आरंभ केला. तिचें हें वर्तन पाहून भगवान नारद ऋषींस तिची कोंब आली, आणि त्यांनीं तिला सांगितलें कीं, भीतृहया दुःखाचा परिहार करण्याचा प्रयत्न करितो. याप्रमाणे सांगून त्यांनीं हें वर्तमान पक्षिराज गुरुडास कळविलें; आणि त्याजकडून भगवान महाविष्णू-कडे संधान बांधून समुद्राकरवीं त्या टिटवीचीं पिलें परत देवविलीं । हा दृष्टांत देण्यांत महाराजांचा हाच हेतु आहे कीं, अगाध समुद्रांत पडलेलीं पिलें परत मिळणें अशक्य असतांही ज्याप्रमाणे अनन्य प्रयत्न केल्यामुळे भगवान नारद ऋषींच्या रूपानें तीं तिला परत मिळालीं, त्याप्रमाणे, मी नेणता जरी हा गीतार्थ कवळं पडत आहे, तरी सद्गुरुपसादानें ही गोष्टही तडीस जाणें कांहीं अशक्य नाहीं !

निवातकवचांचा ठावो फेडिला ॥

(अ० १ ओवी २००)

पांडव वनवासांत असतां, प्रतिज्ञेप्रमाणे वनवासाचीं थारा आणि अज्ञातवासाचें एक अशीं तेरा वर्षे पूर्ण झाल्यावर, कौरवांशीं पुढें होणाऱ्या भयंकर युद्धांत मीध, द्रोण,

कर्ण इत्यादि महावीरांचा पराभव करतां यावा म्हणून दिव्य शस्त्रां संपादन करण्याकरितां अर्जुन सर्वांनुमतें स्वर्लोकीं जाण्यास निघाला. प्रथम तो हिमालय पर्वताच्या इंद्रकील नामक शिखरावर आला. तेथे त्यानें आपल्या तपानें आणि युद्धकौशल्यानें श्रीशंकरास संतुष्ट करून त्यापासून पाशुपतास्त्र मिळविलें. याप्रमाणे अर्जुनावर प्रत्यक्ष भगवान शंकरांनीं अनुपम केलेंला पाहून इतर देवांनींही अर्जुनास दिव्य शस्त्रां दिलीं. याप्रमाणे अर्जुन सर्व शस्त्रांसाठीं संपन्न झाल्यानंतर देवराज इंद्र एके दिवशीं त्यास म्हणाला, “ अर्जुना, तुझे अभ्ययन पूर्ण झालेलें असून आतां तुला अंगोपांगांसह सर्व अस्त्रें अवगत आहेत; तेव्हां आतां, तूं जीं बिया संपादन केली आहेत, तत्प्रीत्यर्थ गुरुदक्षिणा देण्याचा हा समय प्राप्त झाला आहे. ” अर्जुनानें उत्तर केलें, “ आपण काय पाहिजे ती आज्ञा करा, ती मान्य करण्यास मी सिद्ध आहे. ” अर्जुनाचें हें मापण ऐकून इंद्र म्हणाला, “ निवातकवच नांवाचे दैत्य मासे अतिशय वेरी आहेत, आणि ते मळू अजिंक्य आहेत. तेव्हां त्यांचा तूं बध केलास म्हणजे मला गुरुदक्षिणा दिल्यासारखें होईल; आणि एवढ्याचकरितां तुला ही दिव्य शस्त्रां आम्हीं दिली आहेत. ” याप्रमाणे देवराजाची आज्ञा होताच अर्जुन इंद्राच्या रथांत बसला, आणि निवातकवच दैत्यांवर चालून गेला. तेथे त्यानें त्यांच्याशीं नानाप्रकारें युद्ध करून त्यांचा बध केला, आणि अशा प्रकारें त्यांचा मागमूसही नाहींसा करून इंद्रास सुखी केलें.

(मा. वन. अ. १६८-१७२.)

तरी काय मी भस्मासुर ।

(अ. २ ओ. १८)

केलासीं असतां महेश । प्रदोषकाळीं एकदां ॥ ४ ॥
मम्म स्वकीं घेऊन । आंगीं चर्ची उभारमण ॥ १ ॥ तब
एक सडा लागला तो शिवें जाण । भूमीवर देखिला

॥५॥ मबळ शिवाचें चरित्र । तेथेंचि उत्पन्न साळा
अमुर । नाम ठेविलें मस्मासुर । उमा सदा कर जो-
हुनी ॥६॥ म्हणे वृषभध्वजा सदाशिवा । मज कांहीं
सांगिजे सेवा । शंभू म्हणे मज नित्य येथवा । चिता-
मस्म आणोनि देईजि ॥७॥ नित्य नूतन आणी मस्म ।
हीच सेवा करी उत्तम । ऐसी आज्ञा होता परम । म-
स्मासुर संतोषला ॥८॥ कर्मभूमीस, नित्य येवोन ।
वसुंधरा शोधी संपूर्ण । जो शिवभक्त परायण । ङिगा-
चन घडलें ज्यासी ॥९॥ शिवरात्री सोमवार प्रदोष ।
सदा एके शिवकीर्तन सुरस । त्याचेंच मस्म
भवानीस । अंगिकारी आदरें ॥ ११० ॥ ऐसें
नित्य आणिता चितामस्म । असुर मातला मदें
परम । गोब्राह्मण देखे मनुष्य उत्तम । म्हणे संहारनिया
टाकूं हे ॥१२०॥ हे संहारनिया सकळ । असुरराज्य
करावें सबळ । जाऊनिया निजर्मंडळ । शक्र कमलोद्भव
जिकावे ॥१३॥ विष्णु आणि धूर्जटी । देही संहारावे
शेवटी । त्रिभुवन जिकित्या पाठी । मोच इंद्र होईन ॥१४॥
ऐसी मनी बांधोनि गांठी । कैलासा गेला तो कपटी ।
म्हणे ऐकतोसी धूर्जटी । मस्म सृष्टी न मिळेकोटें ॥१५॥
चार लक्ष मनुष्य योनी पाहे । नित्य सवालख्य घडामोड
होय । शोधिली सर्व अवनी हे । परी मस्म शुद्ध न
मिळेची ॥१६॥ ऐसी कपटमस्मी दावी परम । म्हणे
माझा टकतो नित्यनेम । तुज अर्पावें चितामस्म ।
तरी एक वर्म सुगम असे ॥१७॥ म्हणे इरा पंचवदना ।
बिह्वाक्षा त्रिपुरच्छेदना । उमावल्गमा नागभूषणा ।
वरप्रदान दे मातें ॥१८॥ मज देई एक वर । ज्याच्या
माथा ठेवोन कर । तो मस्म व्हावा निर्धार । कार्य
फार साचे येणें ॥१९॥ म्हणोनि लोटांगण घालित ।
हतकें मासें चाळवी वृत्त । निःकपट शिव मोळानाथ ।
वर याषया सिद्ध साळा ॥ २० ॥ मग बोले हिम-
नगराजकुमारी । हा नष्ट परम दुराचारी ।
यासी वर देता धरित्री । मस्म करील निर्धारें
॥ २१ ॥ महाशब्द करावयाची होस । तों पातला
काल्गुन मास । आधीच वाटपाड्या चोरास । निरोप
दिधळा भुभुजें ॥२२॥ आधीच जारकर्मी रत ।
त्यासी प्रभुत्व दिधलें खीराज्यात । की मयपीयासी
दावित । सिद्धीवन साक्षें ॥२३॥ मर्कटासी मयपान ।
त्यात झालें वृश्चिकदंशन । त्याहोवरी भूत संचरलें
दारुण । मग अन्योन्य वर्तें जेथि ॥२४॥ घालागी हा

तामसी असुर । यास न यावा कदापि वर । पडास्य
गजास्य वीरमद्र । नंदिकेस्वर होचि सांगे ॥२५॥ परम
भोळा शंकर । म्हणे आमुचें लेंकळं मस्मासुर । यास
यावा अगत्य वर । तो अन्यत्र रहाटी न करीच ॥२६॥
म्हणे बाळका तुज दिधला वर । ऐसें ऐकतांचि अ-
मुर । उडे नाचे आनंद थोर । त्रिभुवनामाजी
न समाये ॥ २७ ॥ मृत्युलोकासी आला सत्वर ।
मग करीत चालला संहार । संत भक्त गोविंद ।
शोधुनि मस्म करीतसे ॥ २८ ॥ मस्तकीं इस्त ठे-
वितो तात्काळ । मस्म होय नळगे वेळ । ऋषिचक्र
शोधुनि सकळ । मस्म करी एकदाची ॥ २९ ॥ लपन्न
देश शोधित । चमूतहित भुभुज समस्त । मस्म करी
क्षणांत । थोर अनर्थ पोढवला ॥ ३० ॥ कुटुंबासहित
ब्राह्मण । गिरिविवरी बैसती लपोन । पृथ्वी उद्वस
संपूर्ण । बाहेर कोणी न किरेंची ॥ ३१ ॥ जैसा श्येन
पक्षी अकस्मात । पक्षी धरोनि संहारित । तैसा अंत-
रिक्ष येवोनि त्वरित । मस्तकीं इस्त रस करी ॥ ३२ ॥
महायोद्धा रणपंडित । समरीं जिकी कृतांत । परी
मस्मासुरापुढें बलहत । कांहींच न चले युक्ती त्या
॥ ३३ ॥ जैसा पाळाही सक तत्पता । तो नाचरे बहुतां
पंडितां । तैसा त्या असुरापुढें पाहतां । न चले युक्ती
कमणाची ॥ ३४ ॥ असुर करिती नित्य संहार । शि-
वासी न कळे समाचार । मस्म नेऊनि दे
सत्वर । महानत्र होय तेथें ॥ ३५ ॥ सर्वोचि
मृत्युलोका । मनीं धरिला ऐसा आवाका । त्रिदशा-
सहित शचीनायका । मस्म करावें यावरी ॥ ३६ ॥ मग
कमलोद्भव कमळावर । शेवटीं मस्म करावा गंगाधर ।
उमा त्रिभुवनांत सुंदर । दिरोनि ध्यावी वृद्धाची ॥ ३७ ॥
पृथ्वी पडली उद्वस । मिळाल्या प्रजा ऋषी आसमास ।
सर्वांचें भय पावलें मानस । पुढहुतास शरण आले ॥ ३८ ॥
मग मघवा सकळांसहित । पद्मजाप्रती गान्धारें
सांगत । तो म्हणे क्षीराब्धिजामात । त्यास सांगूं चला
आतां ॥ ३९ ॥ अस्रजनाम इंद्रियज्ञान । तें ज्यानें
केलें आधीं दमन । म्हणोनि अधोक्षज नाम त्यालागून ।
अतींद्रिय द्रष्टा तो ॥ ४० ॥ ऐसा जो अधोक्षज ।
जबळी केला वैकुंठराज । गान्धारें सांगती प्रजा द्विज ।
मस्मासुराचें समस्त ॥ ४१ ॥ मग समस्तांसहित
नारायण । शिवाजबळी सांगे वर्तमान । मस्मा-
सुरें जाऊन । मस्म केलें सर्वही ॥ ४२ ॥

उरळो आम्ही समस्त । इतुकेवाचाही करील अंत ।
 सदाशिव तुझाही मात । वरा न दिसे आम्हांतें ॥ ५१ ॥
 हेमवती करी जतन । ऐकोनि हासला माललोचन ।
 म्हणे मस्मासुगत मरण । जवळी आलें यावरी ॥ ५२ ॥
 तुम्ही जावें स्वस्थाना सत्वर । ऐसें बोले जों कपूर-
 गौर । तों अकस्मात आला असुर । मम्म घेऊन
 तेधवा ॥ ५३ ॥ आपुलें गाढाणें आणिलें येथ । मि-
 ळाले ते देखिले समस्त । असुर मान तुकावित । तर-
 ह्याऐसी तयावरी ॥ ५४ ॥ म्हणे जे जे आले येथ ।
 वया मम्म करीन समस्त । मग कोधें बोले उमानाथ ।
 मस्मासुरासी तेधवा ॥ ५५ ॥ अरे तूं अधम असुर ।
 केला पृथ्वीचा संहार । तुज आम्हां दीधळा वर ।
 परिणाम त्याचा वरा केला ॥ ५६ ॥ असुर कोधें
 बोले ते समर्थी । तुझी सुंदर दारा मज देई । नातरी
 तव मस्तकीं लवळाहीं । इस्त आतांचे ठेवितों ॥ ५७ ॥
 अवानी उठोन गेली सद्गता । अक्षुर ग्रीवा तुका-
 वित । शिवाच्या माथां ठेवोनि इस्त । तुज नेईन
 क्षणार्थ ॥ ५८ ॥ शिवमस्तकीं ठेवावया कर । वेगी
 भाषिल्ला मस्मासुर । प्रजा आणि कपीश्वर । पळू
 लागले दशादिशा ॥ ५९ ॥ जो मफजनभवमंग । माया-
 लापरी उमारंग । पळता झाला सवेग । घोरांदर वन
 घेतलें ॥ ६० ॥ पाठीं लागला मस्मासुर । म्हणे जो-
 गव्या उभा घरीं धीर । आजि तुझा करीन संहार ।
 रक्षा लावीन आंगासी ॥ ६१ ॥ वेदशास्त्रां न कळे पार ।
 मायाचक्रचालक अगोचर । त्यास पामर मस्मासुर ।
 धरीन म्हणे निजबळें ॥ ६२ ॥ जो ब्रह्मादिक देवांचे
 ध्यान । सनकादिकांचे देवताचैन । त्यास मस्मासुर
 आपण । धरीन म्हणे पुरुषार्थ ॥ ६३ ॥ त्यास वाटे
 धरीन मी आतां । दिसे जवळी परी नाटोपे सर्वथा ।
 ऐसा कोटि वर्षे धावता । नळगे हाता सर्वेश्वर ॥ ६४ ॥
 उणे पुरे शब्द बोलत । शब्दा नातुडे गिरिजाकांत ।
 तर्क कुतर्क करितां बहुत । हाक कोडितां नातुडे ॥ ६५ ॥
 वेदशास्त्रांचा तर्क चाचरे । घोडितां शास्त्रज्ञीं झाले
 म्हासारे । सकळ कळा विद्या घेतां एकसोरें । मद्गतातक
 नाटोपे ॥ ६६ ॥ जे प्रेमळ शुद्ध भाविक । त्यांचा विकला
 केलासनायक । उमासहित त्यांचे घरीं देस । वास
 करी सर्वदा ॥ ६७ ॥ तव बळ विद्या धन । या बळें
 धरूं म्हणती ते मूर्ख पूर्ण । कल्पकोटी जन्ममरण ।

किरतां गणित न होय ॥ ६८ ॥ असो अहंकार मस्मा-
 सुर । धावता नाटोपे शंकर । इकडे मवानी इंदिरावर ।
 बंधु आपुला स्तवी तेव्हा ॥ ६९ ॥ म्हणे कमलोद्भव-
 जनका कमलनयना । कमलनाभा मुरमर्दना ।
 कमलधारका कमलशयना । कमलाभरणा कमला-
 मिया ॥ ७० ॥ जगद्व्या जगव्यापका ।
 जनजराजन्ममोचका । जनार्दना जगरक्षका । जग-
 दोद्वारा जळाब्धिप्रणयना ॥ ७१ ॥ ऐसें ऐकतां माधव ।
 मोहिनीरूप धरुनि अभिनव । शिवमनरंजन केशव ।
 आडवा आळा अक्षुरातें ॥ ७२ ॥ शिवन्यमोघ होऊनि
 देस । दुरुन पाहना झाला कीतुक । मोहिनी देखता
 असुर निःशंक । भुडोनि गेला तेधवा ॥ ७३ ॥ वि-
 मार्नी पाहनी समस्त देव । झणतीं हैं कैचें रूप अभि-
 नव । अष्टनायिकांचें वैभव । चरणां गुह्यं न तुलेचीं ॥ ७४ ॥
 नृत्य करित मोहिनी । असुर तन्मय झाला देखोनि ।
 झणे कळने तुजवळी । कमळा अपर्णा ओंवाळिजे ७५
 तुसें देखतां वदन । वाटे ओंवाळुनि सांडावा प्राण ।
 तुबां नयनकटाक्षबाणें करून । मनमृग माझा विधि-
 ला ॥ ७६ ॥ तुसें पदकमळ जेथें उमटलें ।
 तेथें सुवास धावया वसंत झोळे । तुबां पस-
 रोनि शृंगारजाळें । आकळिलें चित्तमीना ॥ ७७ ॥
 मज माळ घालीं सत्वर । तुसें दाख्य करीन निरंतर ।
 मायावेषधारी मुरहर । हास्यवदनं बोलतसे ॥ ७८ ॥
 म्हणे मी तुज वरीन खरित । पेल तो न्यग्रोध तव
 दिसत । मासें त्यात आडे आराध्य देवत । नवस तेथें
 केला म्यां ॥ ७९ ॥ लग्नाभार्थी पतीसहित । तेथें करावें
 गायन नृत्य । परी मी जेथें ठेवीन इस्त । तुबां तेथेंच
 ठेवावा ॥ ८० ॥ मी जे दावीन हावमाव ।
 ग्ही तैसेच दावीं सर्व । तेथ अणुमात्र उणें
 पळतां देव । क्षोभेल मग तुजवरी ॥ ८१ ॥ मझा
 सडसर मासें देवत । सकळ ब्रह्मांड जाळीळ झ-
 णित । अक्षुर तियेसी अवश्य म्हणत । सांगसी तैसा
 वर्तेन मी ॥ ८२ ॥ ऐसा भुडवून तयासी । आणिला
 तो बटखायेसी । मग नमूनि देखतासी । आरंभी नृत्य
 मोहिनी ॥ ८३ ॥ मोहिनी नृत्य करित । अष्टनायिका
 तटस्थ पहात । किन्नर गंधर्व तेथे । गायन ऐकतां मुलले
 ८४ देव सर्व बहूद् होउनी । सुवास तिच्या बेधुनी ।
 गुमरुपे गुंजारव करितां वनी । परी ते कामिनी झोणा

नेणवे ॥ ८५ ॥ तिचें सुखर ऐकतां नायन । विधि-
कुरंग गेला मुलोन । कुंभीनी सोडून करावया श्रवण ।
कवूननय येळें पाहे ॥ ८६ ॥ मोहिनी जेथें ठेवी इस्त ।
असुरही तेथेंचि करित । आपुले मस्तकीं ठेवित
आत्मकर मोहिनी ॥ ८७ ॥ मग असुरही आपुळे शिरीं
हात । ठेवित मस्म हाका तैथ । मोहिनीरूप :या-
गोनि भगवंत । चतुर्भुज जाहला ॥ ८८ ॥ बटरूप साडे-
नि देस । प्रगट साला तेथें मदनतक । हरिहर
भेटले साले एक । देव वर्षती सुमनमाळा ॥ ८९ ॥

मृत गुरुपुत्र आणिला ।

(अ. १ ओवी १६१.)

भगवान श्रीकृष्ण आणि यत्हराम हांनीं गोकुळांत
अनेक बाललीला करून, पुष्कळ पुष्ट राक्षसांचा संहार
केला; आणि त्या योगें थोडासा भूमार उतरिला.
पुढें, धनुर्यागाचें मिश्र करून त्यांचा बध करण्याकरितां
कंसानें त्यांना अक्रूराकरवीं मथुरेस बोलावून आणिलें.
तेथें त्यांचा नाश करण्याकरितां त्यानें आपल्याकडून
कडेकोट बंदोबस्त केला होता; परंतु सर्वच परिणाम
विपरीत होऊन स्वतः कंसाला श्रीकृष्णाच्या हातून
मुक्ति मिळाली । नंतर राम-कृष्णाचें उपनयन झाल्या-
नंतर ते अवतंति नगरांत सांदीपनि नामक ब्राह्मणाजवळ
अव्ययन करण्याच राहिले. तेथें त्यांचें अध्ययन पूर्ण
झाल्यावर अपेक्षित गुरुदक्षिणा मागावी म्हणून सांदी-
पनीचीं त्यांनीं प्रार्थना केली. सांदीपनि ब्राह्मणानें त्या
रामकृष्णांचा अद्भुत महिमा व अमानुष बुद्धि मनांत
आणिली, आपल्या पत्नीची सहा चेतली, आणि
प्रमासक्षेत्रीं समुद्रामध्ये बुडालेल्या पुत्रास आणून यावें
ही रामकृष्णांपाशीं गुरुदक्षिणा मागितली ! नंतर ते
अतुलपराक्रमी रामकृष्ण ' बरें आहे ' असें म्हणून
रथावळ साले, व प्रमासक्षेत्रीं जाऊन समुद्राच्या कांठीं
क्षणभर बसले. इतक्यांत, ते परमेश्वर आहेत, असें
जाणून मनुष्यरूपानें समुद्र त्यापुढें प्रकट झाला, व
त्यानें अर्घ्यपाद्यादिकांनीं त्या जगद्व्यांची पूजा केली ।
नंतर भगवान श्रीकृष्णानें समुद्रास म्हटलें कीं, " वा
समुद्रा, तूं आपल्या मोठ्या लाटेसरसा आमचा गुरु-

पुत्र बुडविला आहेस, तो लवकर आणून दे. " त्या
वेळीं समुद्रानें उत्तर दिलें, ' हे प्रभो, तो गुरुपुत्र मीं
काहीं बुडविला नाहीं. माझ्या उदकांत शंखाचें रूप
पेऊन राहणारा एक मोठा असुर आहे, त्यानें तो नेला
आहे. ' तेव्हां भगवान श्रीकृष्णानें लागलीच जळतीं प्रवेश
करून त्या असुराचा बध केला; व त्याचें उदर कोडून
आत पाहिलें, परंतु गुरुपुत्र त्यास आढळला नाहीं ! नंतर
त्या असुराच्या देहापासून सिद्ध केलेला पांचजंभ नामक
शंख पेऊन श्रीकृष्ण पुनः रथावळ साला, व यत्हरामासह
यमाच्या संघमनी नामक नगरांत गेला. यमपुरीच्या
समीप जातांच त्यानें पांचजंभ्याचा शब्द करून
यमास सूचना दिली, तेव्हां सर्व प्रजेला दंड करणाऱ्या
रया यमानें मोठ्या लग्नघर्षानें सामोरे येऊन भगवंतास
मक्तिपुरःसर पूजा अर्पण केली. नंतर यम-
घर्षानें हात जोडून श्रीकृष्णास म्हटलें, " हे सर्वोत्तर-
साक्षी भगवंता, तूं केवळ लोळेनें हें नररूप धारण
करून हा ठिकाणीं प्राप्त झाला आहेस । वस्तुतः तूं
असित जगाचा अधिपति आहेस । तुझी कोणती
आज्ञा आहे ती सांग. "

भगवान श्रीकृष्ण म्हणालाः—यमा, तुझ्या दूतांनीं
सांदीपनि गुरुचा पुत्र येथें आणिला आहे, त्यास
माझ्या स्वाधीन कर. बाबारे, त्यास येथें आणण्यांत
तुझी किंवा तुझ्या दूतांची काहीं चूक झाली आहे
असें नाहीं, केवळ तो आपल्या कर्मानुसार येथें आला
आहे. परंतु आतां माझ्या आज्ञेवरून त्यास तूं सोड.
माझ्या आज्ञेमुळें तुला तसें करण्यापासून कांहीं एक
दोष लागणार नाहीं. ही श्रीकृष्णाची आज्ञा अव्यय
करून यमघर्षानें लागलाच गुरुपुत्र त्याच्या स्वाधीन
केला; आणि नंतर ते रामकृष्ण त्या पुत्रासमवेत
तात्काळ सांदीपनीकडे आले, व त्यांनीं तो पुत्र त्यास
अर्पण केला.

भागवत, दशमस्कंध, अ. ४५.

१ अ. ११ ओ. १०५ मध्ये, ' अजुनी वैरिणाचिया
कलेवरा । विसंबवीना ॥ ' असा जो उल्लेख आहे, तो या
असुराच्या देहापासून सिद्ध केलेला जो पांचजंभ शंख
श्रीकृष्णाच्या हातांत असे, साक्षा उद्देश्य आहे.

....श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उप-
मन्युचिया आर्ता । काय क्षीरान्धि
दूधभाता । देइजेचिना ॥

(अ. ५ ओंवी ११.)

उपमन्यु हा बसिष्टकुलोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक ऋषीच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. धौम्य मुनीचा ज्येष्ठ धाता, हा बाळ असता, आपल्या आत्यासहवर्तमान प्रायः स्व गृहीच क्रीडा करीत असे. एकदा बंधूसहित दुसऱ्या एका ऋषीच्या आश्रमातील मुलांसमागवे क्रीडा करीत असता तेथे याने घेऊन दोइन करिताना पाहिले, व क्षीर अवजोवन करून, तेथील मुलांच्या मातेने आपल्या मुलांस तें दिले त्यात वास व याच्या आ- त्यासही दिले. तें मसुण केल्यावर हा स्वगृही आला, आणि मातेपार्शी तसेच क्षीर मागू लागला. तेव्हा याच्या मातेने आपल्या नित्याच्या कामप्रमाणे उद- कात पिष्ट कालवून यापुढे ठेविले असता, हें दुग्ध मला नको, तर, काळ जसें मी अमुक आश्रमां मसुण केले तसें दे, असें म्हणू लागला. तें याचें माषण ऐकून माता सिन्न होऊन वास बोकली की, तसें दूध मिळण्याजोगें तुमचें झुकत नाही, कारण पूर्वजन्मी तुम्हास ईश्वराराधन घडले नाही. त्यावरून त्यानें ईश्वराराधन करून आकल्प आयुष्य व क्षीरसागराचें ओंपित्त्य, अशी संपादन केली. याची गणना शैवात असून, रुग्णानेही यापासून शैवी दीक्षा घेतली होती.

(भारतवर्षीय प्रा. ऐ. कोश.)

....वोढविली वक्षस्थलाची
वाखती । चरणरजा ॥

(अ. ९ ओं. १८०)

एकदा सरस्वती नदीचे कांठी महान महान ऋषि सत्र करीत असता ब्रह्मा, विष्णु व शंकर या त्रिवर्गापैकी सर्वगुणप्रधान मूर्ति कोणती याबद्दल त्यांच्यामध्ये मवति न मवति झाली, परंतु कांहींच निर्णय होईना. तेव्हा ब्रह्मपुत्र भृगु ह्यास त्या सर्व ऋषींनी परीक्षेकरिता या त्रिवर्गाकडे पाठविले. भृगु प्रथमतः ब्रह्मलोकीं गेला. तेथे त्याचा पिता जो ब्रह्मदेव त्यास नमस्कार न करिता त्याचे समोर उभा

राहिला; त्या वेळी, आपल्या पुत्रानें आपला अपमान केला याबद्दल ब्रह्मदेवास फार वाईट वाटले, परंतु कांहीं वेळानें त्याचा राग शांत झाला व त्यानें भृगूला क्षमा केली. भृगु ऋषीनें ब्रह्मदेवाच्या गुणाची परीक्षा करून केलासाथ शंकराची भेट घेण्यासाठीं गमन केलें. तेथे जातांच भृगु ऋषीस भेटण्यास शंकर त्याला सामोरे आले, तेव्हा भृगु म्हणाला की, “ शंकरा, तूं स्वशानांत वास करणारा, गळ्यांत नरमुंडमाळा व सर्प धारण करणारा, सर्वांगास चित्तामस्य लेपन कर- णारा असा अमंगल आहेस, तरतूं मला स्पर्श करूं नको.” असें भृगूचें माषण ऐकून शंकरास फारच राग येऊन त्याचे डोळे आरक्त झाले, व क्रोधानें आपला त्रिशूल हातांत घेऊन ते भृगु ऋषीस मारण्याकरिता त्याचे अंगा वर धाबले, परंतु पार्श्वतीनें त्याचें सात्वत करून मागे परत- विले. नंतर भृगु ऋषि विष्णुलोकीं गेले. तेथे विष्णु लक्ष्मी- चे मांडीवर शयन करीत आहेत असें त्याच्या दृष्टोत्प- तीस आले. मग त्या मुनिप्रेष्टांनीं विष्णुचे वक्षस्थला- वर जोरानें लाथ मारिली, तेव्हा श्रीविष्णु मगवान जागे होऊन पाहतात तो अप्रमार्गी भृगु ऋषि आहेत । हें पाहताच ते मंचकावरून उठले आणि म्हणाले, “ ब्रह्मन्, आपला मजकूरून फार अपमान झाला म्हणून मला क्षमा असावी ” असें बोलून त्यांनीं त्या मुनींची सेवा करण्यास सुरुवात केली; तेव्हा भृगु ऋषींनीं, विष्णूस आपण लाथ मारली याबद्दल बिलकूल राग न येता तो माझी सेवा मनोभावे करीन आहे, तर सत्त्व- गुण याचे ठायीं श्रेष्ठ आहे, अशी परीक्षा केली.

(भागवत दशमस्कंध अ. ८९.)

वैकुण्ठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें ।
बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ॥

(अ. १० ओं. १८.)

ध्रुव हा सूर्यवंशीय उत्तानपाद राजाच्या पट्टराणीचा पण नावळतीचा पुत्र, एकदा, पित्याच्या मांडीवर बसावे या हेतूनें आला असता त्या राजानें आरुढ्या पुत्रास मांडीवर बसूं दिलें नाही. हें पाहून त्याची आवडती बायको त्या मुलास नवऱ्यासमस्त पु- ष्कळ दुरुचरे बोकली आणि म्हणाली, “ मुळा, तूं राजाकावर बसण्यास योग्य नाहीस; जर तूं

मांडीवर बसण्याचें इच्छित असशील, तर घोर अरण्यांत जाऊन ईश्वराची प्रार्थना कर, आणि माझ्या उदरीं जन्म घेण्याचें मागून घे, म्हणजे तुळा मांडीवर बसावयास मिल्हळ. " हें सापत्न मातेचें माघण एकून तो मुलगा रडत रडत आपल्या आईकडे गेला, आणि त्यानें झालेली सर्ष हुकीकत तिला सांगितली. तेव्हा ति-लाही फार वाईट वाटलें व ती म्हणतली, "बाळा, तुझ्या सापत्न मानेनें सांगितल्याप्रमाणें तूं ईश्वरप्राप्ति करून घे, म्हणजे सुखी होशील. "

नंतर धुरानें आपल्या मातेस साष्टांग नमस्कार क-रून तो बसाले निघून गेला. तो अरण्यांत कांहीं अंत-रावर गेल्यावर त्याची व नारदाची नेट झाली. त्याने नारद ऋषीस परमेश्वरप्राप्ति कशी व केलें जाऊन तप श्रय्या केली असता हेईल म्हणून विचारलें; नारदांनीं त्या मुळाचें वय लहान असून अशा अवस्थेंत इनका विरक्त कां झाला याचें कारण त्यास विचारलें, त्यावरून त्या मुलानें परीं पडलेली सर्ष हुकीकत नारदांस सांगितली. तेव्हा नारद त्या मुलास म्हणाले, "मुळा, अशा अज्ञान स्थितींत तुळा ईश्वरप्राप्ति होणें कठीण, तरी तूं मानापमानाचा विचार न करितां परीं सुप्तानें जा. " त्या वेळीं ध्रुव म्हणाला, " हे मुने, आपण सांगतां ही गोष्ट सरी, परंतु ईश्वराची प्राप्ति झाल्यावाचून मागे परत जाणें मला बरें वाटत नाहीं, तरी मला आपला उपदेश पाहिजे. " नारदांनीं त्या मुळाचा ईश्वरप्राप्ति करून घेण्याचा पक्का निश्चय जाणून त्यास ॐ नमो भगवते वासुदेवाय हा मंत्र शिकवून, मधुबनांत जाऊन ईश्वराची निस्सीम आराधना कर असें सांगितलें. त्याप्रमाणें धुरानें मधुबनांत जाऊन अन्न ग्रहण न करितां आत्मा मग्न होईल ईश्वराची आराधना चाल-विली, ध्रुवाची ही कडकडीत आराधना पाहून आपलें पद हा हिचकावून घेईल या मीतीनें सर्ष देव मगवान श्रीविष्णूला शरण गेले. तेव्हा मगवतांनीं, हा माझा पूर्ण मक आहे, त्याला मी मधुबनांत जाऊन दर्शन देतो व पुढें दुःख निवारण करतो, असें सांगि-तलें. नंतर, ध्रुव दोन्ही डोळे झांकून श्रीविष्णूची मूर्ति ध्यानांत आणून स्तवन करीत होता, इतक्यांत श्री-विष्णूंनीं तेथे येऊन त्याच्या व्याजांतील आपलें रूप एकदम नाहींसें केलें. म्हणून त्यानें डोळे उघडून पा-हिले, तों आपण ज्या मूर्तीचें रूप मनांत आणिलें होतें

ती साक्षात् आपलेपुढें उभी आहे असें त्याला दिसलें. ती मूर्ति पाहतांच तो ईश्वरचरणीं गडबडा लोळूं ला-गला व अज्ञान असल्यामुळें स्तुति कशी करावी हें त्यास सुचेना. तेव्हा ईश्वरानें आरला रांस त्याचे गात्रास छावतांच त्याला पूर्ण ज्ञान सार्लें, व तो एक-दम त्याची स्तुति करूं लागला. तेव्हा परमेश्वरानीं प्रसन्न होऊन त्यास सांगितलें कीं, आजपर्यंत जें मी कोणास दिलें नाहीं तें मी तुळा देतो, परंतु तूं आतां आपले घरीं जा, आणि तुझा पिता तुळा राज्या-वर बसवून तयास जाईल तें तूं लतीस हजार वर्षे कर. " असें म्हणून ते अंतर्धान पावले. ध्रुव नंतर घरा-कडे परतला, परंतु त्यास थोडासा पश्चात्ताप झाला, तो कां म्हणाल तर, ईश्वरप्रार्थना करून मुक्ति मिळवून घ्यावयाची तें कांहीं वेळेवर घुबलें नाहीं म्हणून त्यास वाईट वाटलें. तो जेव्हा रानांत निघून गेला, तेव्हा ती बातमी नारदांनीं त्याचे पित्यास सांगितली. त्या वेळीं उत्तानपाद् राजास आ-पल्या कृतकर्मांचा व आपल्या समस्त आपल्या बाय-कोनें ध्रुवाचा उपमर्द केला याबद्दल फार पश्चात्ताप झाला. पुढें, आपला मुलगा पुनः घरीं येत आहे अशी कोणी बातमी दिली ती राजास सोटी वाटली. परंतु मुलगा पाहिल्यावर त्या सर्वांस फार आनंद झाला, व राजानें ध्रुवास राज्याभिषेक करून आपण वनांत तपश्रय्येकरितां निघून गेला, पुढें ध्रुवानेही भगवताच्या आज्ञेप्रमाणें राज्य करून अठळपदीं गमन केलें. तो ध्रुवाचा तारा अद्याप आकाशांत दृष्टीस पडतो.

(भाग. चतु. अ. ८-१२)

एकाचे गर्भवासही साहिले ।

(अ. ११ ओं. ३५).

सगिन साक्ष आतां तुज ॥ अंबरीष म्हणजे द्विज ॥
एकादशी व्रताचिये काज ॥ विष्णूसी अवतार करविले ॥ ५५ ॥ अवतार घ्यावया कारण ॥ सगिन तुजला विस्ताळन ॥ मन करोनि सावधान ॥ एकचित्ते परि-येसा ॥ ५६ ॥ द्विज करी एकादशी व्रत ॥ पूजा करी अभ्यागत ॥ निश्चयो करी दृढ चित्त ॥ हरिचिंतन सार्वकाळ ॥ ५७ ॥ असो त्याचिया व्रतायी ॥ मंग करावया आला कपी ॥ अतिथी होऊनी हट्टी ॥

पावला मुनी दुर्वास ॥ ५८ ॥ ते दिवशीं साधनद्वादशी
घडी एक ॥ आला अतिथी कारणिक ॥ अंबरीषास
पहला धाक ॥ केवीं घडे म्हणोनिया ॥ ५९ ॥ ऋषी
आले देखोनी ॥ अंबरीषानें अभिबंदोनी ॥ अर्घ्यपाय
देवोनी ॥ पूजा केली उपचारें ॥ ६० ॥ विनवीतसे
ऋषेश्वरासी ॥ शीघ्र जावें स्नानासी ॥ साधन आहे
घटिका द्वादशी ॥ यावें अनुष्ठान सारोनिया ॥ ६१ ॥
ऋषी जाऊनी नदीसी ॥ अनुष्ठान करिता विधीसी ॥
विलंब लागता तयासी ॥ आली साधनघटिका ॥ ६२ ॥
व्रतभंग होईल म्हणोनी ॥ पारणें केलें तीर्थ घेउनी ॥
नानाप्रकार पकान्नी ॥ पाक केला ऋषीतें ॥ ६३ ॥
तंव आले दुर्वास देसा ॥ पाहुनी अंबरीषाच्या मुखा ॥
म्हणे भोजन केलेंसि का ॥ अतिथीवीण दुर्गामया ॥ ६४ ॥
शाप देता ऋषेश्वर ॥ द्विजें स्मरता शार्ङ्गधर ॥ करावया
मकाचा केवार ॥ टाकून आला वेकुठा ॥ ६५ ॥ मक-
वस्तल नारायण ॥ शरणागताचें रक्षण ॥ बिरुद बो-
लती पुगणें जाण ॥ धावे घेनु वस्तासि जेसी ॥ ६६ ॥
शापिलें ऋषीतें द्वि नाहीं ॥ जन्मावें गा अखिल योनीसी ॥
तंव पावला ह्वाकेशी ॥ येउनी जवळी उभा ठेला
॥ ६७ ॥ मिथ्या नव्हे ऋषीचें बचन ॥ द्विजें धरिले
श्रीविष्णूचे चरण ॥ मकवस्तल ब्रीद जाण ॥ तया
महाविष्णूचें ॥ ६८ ॥ विष्णु म्हणे दुर्वासासी ॥ तुवां
शापिलें अंबरीषासी ॥ राखीन आपुल्या दासासी ॥
शाप आम्हासी तुम्हीं द्यावा ॥ ६९ ॥ दुर्वास ज्ञानी
ऋषेश्वर ॥ केवळ ईश्वरअवतार ॥ फेडावया भूमिमार ॥
कारण असे पुढें म्हणतसे ॥ ७० ॥ जाणोनि ज्ञानी-
शिरोमणी ॥ म्हणे तप करिता युगें स्त्रोणी ॥ भेटी नव्हे
हरीचरणी ॥ भूमीपरी दुर्लभ ॥ ७१ ॥ आपसंबंधे
अवतरोनी ॥ येईल लक्ष्मी घेऊनी ॥ तारावयाळागोनी ॥
भक्तजनां समस्ता ॥ ७२ ॥ परोपकारसंबंधेसी ॥ शाप
द्यावा विष्णूसी ॥ भूमिमार फेडावयासी ॥ कारण
असे म्हणोनिया ॥ ७३ ॥ ऐसें विचारोनी मानसी ॥
दुर्वास म्हणे विष्णूसी ॥ अवतरोनी भूमीसी ॥ नाना-
स्थानी जन्मावें ॥ ७४ ॥ प्रसिद्ध होसी वेळ दहा ॥
उपर अवतार पूर्ण पहा ॥ सहज तूं विश्वात्मा महा ॥
स्थूळसूक्ष्मी वससी तूं ॥ ७५ ॥ ऐसा कार्यकारण
शाप ॥ अंगीकारी जगाचा बाप ॥ दुष्टावरी असे कोप ॥
सृष्टिप्रतिपाळ करावया ॥ ७६ ॥ ऐसे दाहा अवतार
शाले ॥.....

अपराधिया शिशुपाला ।

आपणपें ठावो दिवला ॥

(व. ११ बों. १०२.)

धर्मराजाजें इंद्रप्रस्थी राजसूय यज्ञ आरंभिला असता,
त्या ठिकाणीं देशोदेशांचे राजे जमले हेले, त्यांत शिशु-
पालही होता. त्यावेळीं, अपपूजा कोणास यावी, याविषयी
वादविवाद होऊन भीष्मानुमते रुष्णास यावी असें
ठरलें, म्हणून धर्मराजा रुष्णाची पूजा कळें लागला.
हें शिशुपालास सहन न होऊन तो भीष्माची व रु-
ष्णाची निंदा कळें लागला; त्याचें कोणी ऐकेना. परंतु हें
पाहून तो उभा राहून म्हणाला, "येथें देवर्षी, राजर्षी,
ब्रह्मर्षी असे मोठमोठे असता या गोरपुत्राची
पूजा येथें होत आहे हें ठीक नव्हे," इतकें बोलून तो
भीष्मास अनेक दुर्वाकें बोलूं लागला व शेवटीं हें प्रक-
रण हातघाईवर आलें. तेव्हां भीमास अनिवार राग ये-
ऊन तो शिशुपालावर धावला असता त्यास भीष्मानीं
अडथळा केला; व भीमास शिशुपालाची मूळकथा
सांगितली, म्हणून भीम सार्की बसला.

तेव्हां शिशुपाल म्हणाला:—"भीष्मा, भीमास
कां बसविलें त्याला मजबरोबर युद्ध कळें दे! मी
त्याचा आतां परामभव करून त्याला ठार मारून टा-
कतों!" असें बोलून तो आणखी भीष्मास म्हणाला,
"म्हूर्ता, या ठिकाणीं मोठमोठे ब्रह्मर्षी वगैरे असता या ग-
वळ्याच्या पोराची पूजा आरंभिली आहे हें मला बरो-
बर दिसत नाहीं. जो याची पूजा करील, त्याचा मी
वध करीन; व जे कोणी मजबरोबर युद्ध करण्यास
येतील त्यांचाही वध करीन आणि रुष्णाचाही वध कर-
ण्यास मागेंपुढें पहाणार नाहीं. शिशुपालाचें शेवटचें
वाक्य संपल्यावर रुष्ण मृदु व शांत बाणीतें म्हणाले,
"अहो, हा माझ्या पितृमहिनीचा मुलगा आहे. यार्जे
माझे पुष्कळ अन्धशय केले आहेत; द्वारकापुरी दुग्ध
केली; भोजराजास रैवतक पर्वतावरून बांधून नेलें,
वसुदेवाच्या यज्ञातील अश्व मारून टाकला, परंतु मी
पितृमहिनीस आश्वासन दिल्यामुळे त्याला सर्व अपरा-
धांची क्षमा केली, परंतु हा अग्रमान मला सहन हो-
णार नाहीं. आज याचे शंभर अपराध पुरे शाले." इतकें बोलून श्रीरुष्णानीं शिशुपालावर आपले दिव्य

चक्र सोडून त्याचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें व त्याचा उडार केला. कारण, त्याची विरोधमूर्ति पूर्ण होती, आणि म्हणूनच त्याला सायुज्यमुक्ति दिली.

पुत्र आज्ञावितां अजामिका ।

आपणपें देसी ॥

(अ. ११ ओं. १०४.)

कान्यकुब्ज देशात पराक्षरित व अत्यंत दुराचारी असा एक अजामिक नावाचा ब्राह्मण राहत असे. तो चोरी वगैरे नीच कर्मे करून आपलें व आपल्या श्रित-तसेच्या कुटुंबाचें पोषण करीत असे. त्याला त्याच्या बायकोपासून १० अपत्ये झाली; त्यात नारायण नावाचा एक सर्वात कडून मुलगा होता, त्यावर त्याची फारच प्रीति होती; इतकी की, एक क्षणभंगुद्धी त्याला त्याचाचून करमन नसे. पुढें त्याचा मृत्यु-समय जवळ आला, व यमदूत येऊन त्याचे पंचप्राण हरण कळू लागले, तरी तो आपल्या मुलाला नारायण नामाचा उच्चार करून एकसारखा हाका मारीतच होता. हें पाहून साक्षात् विष्णु येऊन त्यानें त्या अजामिकाचा प्राण वाचविला, आणि ते त्याला वेकुंठलोकीं घेऊन गेले. सारांश, ईश्वरनामाचा महिमा फारच अगाध आहे. कारण, तो जरी फार नीच होता, तरी त्याच्या मुखातून सतत नारायण नामाचा घोष होत होता, म्हणून तो तरला.

नहुष स्वर्गाधिपति जाहला । परी राहाटीं
भांवावला । तो भुजगत्व पावला ।

(अ. १८ ओं. १४७९.)

इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला; परंतु त्याच्या बंधानें मग्नहत्या त्यापुढें मूर्तिमंत येऊन उभी राहिली. तिच्या मथानें इंद्र मानस सरोवरीं जाऊन लपला, तेव्हां रिकामें पडलेलें इंद्रपद कर्षीनीं नहुष राजास दिलें. नहुष राजा मोठा विद्वान, सामर्थ्यवान, तपस्वी आणि योगी असल्यामुळे, स्वर्गाचें राज्य करण्याची त्याची योग्यता होती; परंतु संपत्तीच्या आणि ऐश्वर्याच्या मदतीनें त्याची बुद्धि अट्टाली; आणि तो एके दिवशीं इंद्राणीस म्हणाला, “सांगत मी इंद्र आहे, त्या अर्थी तूं माझी सेवा

करावीस, हें योग्य होय.” इंद्राणीनें ही सर्व इच्छीकृत वृद्धस्पतीला कळविली, व पुढें काय करावें, असें त्यास विचारिलें. तेव्हां वृद्धस्पतीनें इंद्राणीस अशी युक्ति सांगितली की, “आजपर्यंत ज्या वाहनात कोणीही बसला नाहीं अशा वाहनात बसून तूं मजकडे ये, म्हणजे मी तुला वरा होईन, असें तूं त्याला सांग. ” त्याप्रमाणें इंद्राणीनें नहुषाला सांगितलें. तेव्हां नहुषानें त्या संबंधी पुष्कळ विचार केला, पण त्यास अपूर्व असें एकही वाहन आढळेंना. शेवटीं, ब्राह्मणांना पाळसी वहावयास लावून त्या पाळसीत आजपर्यंत कोणीही बसला नाहीं, असा विचार करून, त्याच वाहनात बसून आपण इंद्राणीकडे जावें, असा नहुष राजानें निश्चय केला. नंतर त्यानें पाळसीस महान महान ऋषि लाविले; व त्यास तिकडे जाण्याची अतिशय उत्कंठा असल्यामुळे तो ब्राह्मणांस ‘सर्प, सर्प,’ (लवकर चला, लवकर चला,) असें वरचेवर म्हणून लत्ताप्रहार करूं लागला । त्या वेळीं पाळसीस लाविलेल्या ऋषींपैकीं अगस्त्य मुनींस त्याचा लत्ताप्रहार लागतोच त्यास फार स्वेप आला; व त्यानीं नहुष राजास ‘सर्पच हो !’ असा शाप दिला. त्यामुळे तो ताण्काळ सर्प झाला; व हिमालयाच्या यामुनगिरि नामक शिखरावर पडला !

कांगौतमाचेनि मिषें । कळिकाळज्वरितो-
देशें । पाणिढाळ गिरीशें । गंगेचा केला ॥

(अ. १८ ओं. १६८८.)

शिष्यांसह गुहमूर्ती । आले नाशिक क्षेत्रामती । तीर्थमहिमा असें रथाती । पुराणात परिषेसा ॥ ६० ॥ तीर्थमहिमा सांगता । विस्तार होईल बहु कथा । संक्षेपें सांगेन आता । तें परिषेसी ॥ ६१ ॥ त्या गौतमीचा महिमा । सांगता अपार आम्हां । बाहिराणें उदक नासा । ब्रह्मांडा व्यतिरिक्त ॥ ६२ ॥ जटामुकुटी सर्वेश्वर । धरीतसे निरंतर । मिळोनि सकळ कपीश्वर । उपाय केला परिषेसा ॥ ६३ ॥ ब्रह्मकवि गौतम देसा । तपस्वी असे विशेष । बीज पेरिलें वृत्ती ऐका । अनुष्ठानाजवळी ॥ ६४ ॥ पूर्वी कपी मुनी सकळी । नित्य पेरुनि पिकवितो साळी । ऐसे त्याचे मंत्र प्रवळी । महातपस्वी पुण्यपुरुष ॥ ६५ ॥ समस्त कपी मि-

कोनी । विचार करितो आपुले मनी । गौतमऋषी महा-
ज्ञानी । मुख्य दास ईश्वराचा ॥ ६६ ॥ त्यासी पा-
ळितां सांकडे । गंगा आणील आमुचे चाडे । समस्तां
आम्हां पुण्य घडे । गंगा आणुनी भूवंडकीं ॥ ६७ ॥
उध्वरेत मुनीश्वरांती । कोटि वर्षे तपस्व्यांती । जे गति
होय परिधेसी । ते गति गौतमीतीरस्था ॥ ६८ ॥ या-
कारणें गौतमीसी । आणावें यानें भूवंडकाची । सांकडे
पाळावें गौतमासी । गंगा आणितो आम्हां लाभ ॥ ६९ ॥
म्हणुनि रचिली माया एक । दूबेंची गाथ सवत्सक ।
करोनि पाठविली एक । गौतमप्रदीपसुणार्थ ॥ ७० ॥
ऋषि होता अनुष्ठानी । देसता धेनु नयनी । निवारा-
या तपस्व्या । दुर्भ पवित्र सोडिले ॥ ७१ ॥ तेंचें दुर्बार
जाहिलें राज । धेनुसी लागले जेंस वज्रास । पंचत्व
पावली स्वरित । पडली हत्या गौतमासी ॥ ७२ ॥
मिळोनि सकळ ऋषिजन । प्रायश्चित्त देती जाण ।
गंगा भूवंडकी आण । यावीण तुज नाहीं शुद्धी ॥ ७३ ॥
त्याकारणें गौतम ऋषी । तप केलें सहस्र वर्षी । प्र-
सन्न झाला व्योमकेशी । वर माग म्हणतसे ॥ ७४ ॥
गौतम म्हणे सर्वेश्वरा । मज प्रसन्न झाला दातारा ।
उद्धरावया चराचरा । गंगा यावी भूवंडकी ॥ ७५ ॥
गौतमाचे विनंतीसी । निरोप दिवला गंगेसी । घेवोनि
आले भूवंडकासी । पापक्षालनार्थ मनुष्याचे ॥ ७६ ॥

श्रीगुरुचेनि नांवें माती । डोंगरीं
जयापासीं होती । तेणें कोळियें
त्रिजगतीं । येकवद केली ॥

(अ. १८ ओवी १७३०.)

मीथानें द्रोणाचार्यांस, धार्तराष्ट्र आणि पांडव इत्यादि
मुळांस धनुर्वेद शिकविण्यासाठीं हस्तिनापुरी आपणा-
समीप ठेवून घेतल्यावर, तीं मुलें त्यासमीप अभ्यास
कळ लागलीं. तेव्हांमान देशोदेशीं कळून अनेक राजपुत्र
तेथें येऊन द्रोणासमीप अस्त्रविद्याचा अभ्यास कळ ला-
गले, असें ऐकून एकलव्य नांवाचा एक किरातपुत्रही
तेथें आला आणि माझा अंगीकार करून बिया पडवावी

म्हणून आचार्यांस प्रार्थू लागला. परंतु त्यांनीं त्याचा अंगी-
कार केला नाहीं. त्यावरून, यानें द्रोणाचार्यांच्या पादुका
मागितल्या, त्या त्यांनीं यास विमुक्त लावूं नये म्हणून
दिल्या असतां, हा त्या घेऊन स्वगृही आला, आणि
भक्तिपुरःसर द्रोणाचार्यांची मृण्मय मूर्ति करून, व
तोपुढें आणलेल्या पादुका ठेवून, त्यांची नियमपूर्वक
नित्य पूजा करीत होता, इत्यामध्यें आपणच धनुष्य-
बाण घेऊन उभा राहूं, व असें अस्त्र सोडूं ना ! म्ह-
णून आपल्याच मनाशीं प्रभ्र. करी, व आपणच हो हो,
असेंच सोड, म्हणून उत्तर करून सोडी. असें करतां
करतां, विमोक्ष, आदान, संधान इत्यादि जीं धनुर्विद्येचीं
प्रकरणें, त्यांत तो अल्प काळांतच प्रवीण झाला.

इकडे कौरव, पांडव, तसेच अन्य राजपुत्र हेही
धनुर्विद्यें प्रवीण होऊन एकदा सर्व मृगयेस गेले;
व मृगामार्गे लागले असतां, त्यांचा मृगयास्नान त्या-
पासून दूर राहून चुकल्यामुळें, जेथें एकलव्य होता
तिकडे गेला. परंतु त्यास नेहमीं सुंदर वेप केलेल्या
राजपुत्रांस पाहण्याची संवय असल्यामुळें, विचित्र-
वेपधारी एकलव्यास पाहून, तो त्याच्या अंगा-
वर मुकुं लागला. तें त्याचें पसरलेलें मुस एकलव्यानें
पाहून, त्यास अशा युक्तीनें एक लहान लहान बाणा-
चा जुंवडा भरला कीं, त्यास मुक्ती व तोंड मिटत
येऊं नये. पुढें तो स्नान तेथून पळाला, व इकडे
तिकडे हिडत आहे तो त्यानें राजपुत्रांस व राज-
पुत्रांनीं त्यास परस्पर पाहिलें. नंतर तो समीप आला,
असतां, संपूर्ण राजपुत्रांनीं त्याच्या मुखांत भरलेला
बाणांचा जुंवडा पाहूनच त्यास अति आश्चर्य झालें,
व अशी कृति करणारा धनुर्धर या अरण्यांत कोण
असावा, म्हणून ते त्याचा शोध करीत चाळले. जातां
जातां, हस्तांत धनुष्यबाण घेतलेल्या एकलव्यास
त्यांनीं पाहिलें, व हाच तो असावा, म्हणून ते सर्व
तेथें उभे राहिले.

नंतर सर्व राजपुत्रांत, एकजण पुढें होऊन, त्यानें
यास पुसडें कीं, तूं कोण व कोणाचा शिष्य आहेस !
यानें उत्तर केलें, मी द्रिश्यधेनुक नामक निषाधिपतीचा

पुत्र असून, द्रोणाचार्याचा शिष्य आहे. त्यावरून सर्वांस काहीसा विषाद वाटून ते गृहीत आले, आणि आचार्यास म्हणाले की, आपण आम्हास न काळ देता, गुप्तपणे एक निषाद प्रवीण केला हे कसे ! ते ऐकून द्रोणाचार्यास त्याचा काहीच संबंध ध्यानात येईना; तथापि तो कोण असावा हे पहावे म्हणून, आचार्य हस्तिनापुरातून राजपुत्रास समागमे घेऊन त्यास पाहण्यास निघाले व तेथे गेले. त्यास पाहताच एकलव्यानं दंडवत् प्रणाम केला, व तो हात जोडून आचार्यापुढे उभा राहिला. पुढे द्रोणाचार्यानी याच्या अस्त्रविद्येची परीक्षा पाहून, तीत तो उत्कृष्ट प्रवीण आहे असे जा-

णल्यावर त्यास पुसले की, ही विद्या तू मजपासून कशी संपादन केलीस ! तेव्हा याने संपूर्ण पूर्ववृत्त त्यास निवेदन केले. ते ऐकून राजपुत्र निःसंशय झाले, व याच्या आवनेचे आणि आचार्याच्या पुण्यप्रभावाचे, त्यास परम आश्चर्य होऊन, परस्परार्शी गोष्टी करीत आहेत तो, हा प्रसंगवशात् अर्जुनासही मारी होईल असे मनात आणून, आचार्यानी यास गुरुदक्षिणा मागितली की, बाण सोडताना इतर तू कधीही त्यास अंगुष्ठ स्पर्शात जाऊ नको. त्यावरून याने तथास्तु म्हणून, त्या दिवसापासून बाणास अंगुष्ठाचा स्पर्श करणे सोडले. तेव्हात अजून सर्व किरात पाळतात.

